Стоян Райчевски

НИШАВСКИТЕ БЪЛГАРИ

БАЛКАНИ

Книгата се издава със спомоществователството на *НАЦИОНАЛЕН ДАРИТЕЛСКИ ФОНД „13 ВЕКА БЪЛГАРИЯ“* Издателски съвет на Фонда: Вера Мутафчиева, Виолета Миланова, Димитър Коруджиев, Кин Стоянов

© Стоян Райчевски

© Издателство „Балкани“, 2004

Георги Гроздев – *управител-главен редактор*

ISBN 954–8353–79–2

Стоян Райчевски

НИШАВСКИТЕ БЪЛГАРИ

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение 7

Исторически обзор до XV в. 10

В пределите на българската държава и съпротива срещу византийското владичество 10

Срещи и сблъсъци с кръстоносците 14

Османските завоевания 26

През погледа на европейските пътешественици 31

XVI век 31

XVII век 44

XVIII век 56

XIX век 62

Европейската историография и печат през XIX век 73

Националноосвободителни борби през XVIII–XIX век 92

Въстанието от 1737 г. 92

Участие в Сръбското въстание от 1804 г. и съпротивата след него 94

Нишкото въстание от 1835 102

Въстанието в Пиротско 1836 103

Нишкото въстание от 1841 108

Прояви на съпротива от 50-те до средата на 70-те години на XIX век 116

Бунтове и участие в Сръбско-турската война от 1876 121

Борба за българска просвета и независима църква 136

Нови надежди през Руско-турската война 1877–1878 г. и покруса след Берлинския конгрес 163

Цариброд и Царибродско в периода от Освобождението до Ньойския мирен договор 191

Цариброд – административен център на околия 192
По следите на българските старини 211
Сръбско-българската война 1885 223
Учебно дело 244
Културни организации и дейности 256
Изменение на българо-сръбската граница в района на Царибродско след Първата световна война 274
Приложение **294**
Възрожденски дейци от Пирот (Пиротско) и Ниш (Нишко), участници в просветното движение, църковните и национално-освободителните борби на българския народ и в изграждането на българската държавност
Литература **325**

ВЪВЕДЕНИЕ

Нишавските българи с название, с което обозначавам българите от поречието на река Нишава, между Цариброд до вливането ѝ в Морава с главни градове Ниш и Пирот. Сред местното българско население и по-конкретно сред преселниците от Пиротско, дошли в българската държава след 1878 г., е съхранено старо самоназванис „нишавци", което може да е формирано тъкмо от името на реката Нишава, но също и от старинно име на град Пирот – Нишава. Макар и рядко, в документи до XVIII век град Пирот се споменава и като град Нишава. За това и съседната на Нишката епархия, Пиротска епархия със седалище в град Пирот, се нарича Нишавска епархия и нейният екзархийски митрополит се титулува Нишавски, а този на Ниш – Нишки.

Връщам това старо самоназвание към живот в тази книга, защото целта ми е да покажа съдбата на българското население по поречието на река Нишава и проявите на неговото народностно самосъзнание в периода до Берлинския конгрес от 1878 г., който откъсна този край от освободена България. Тук няма да се спирам върху етнокултурната, т.е. на етнографската характеристика на това българско население, за която изобилстват материали в цитираните извори. Ще отбележа само, че тъкмо неговата етнографска характеристика напоследък е предмет на етнокултурни, езиковедски и исторически публикации в съвременната сръбска и югославска научна книжнина. В тях проличава една тенденция да се борави спекулативно с традиционни названия на български етнографски и регионални групи, като „шопи", „горлаци" и др., за да се утвърждава в литературата и в общественото съзнание тезата, че в Западните покрайнини и въобще на запад от българо-сръбската държавна граница има етнически общности „шопи",„горлаци" и др., различни от българите. (Живкович, В. Торлак, Пирот, 1994, с.23–33; Трифоноски, Й. Шопи у Македонии. – Балканика, IV, Београд, 1973; Сотиров, Сп. О Шоплуку и Шоповима; Колев, Драган Шоплукът между другото; Велики атлас света, Београд, 1973). Така български етноограф-

ски общности, останали извън пределите на българската държава, се обявяват постепенно за „етнически“ и „народностни“ общности, различни от българите. Тук няма да коментирам и внушенията с оглед на едно по-далечно развитие на подобна идея за регионализма, като се знае, че българската етнографска и регионална област „шоплук“, т.е. земята на „шопите“, обхваща и цялото Софийско поле, което ще е предмет на отделно изследване.

С малки изключения съдбата на нишавските българи в българската историческа литература е тема, съпътстваща по-скоро историографията за моравските българи. Досега те не са били проучвани отделно и това с причина тяхното присъствие в българската книжнина и в българското съзнание постепенно да избледнява. Те не се различават съществено в етнокултурно отношение от своите най-близки съседи – българите в Софийско, Видинско и Тимошко. Тях ги обединява и обособява най-вече драматичната им съдба. Първо, защото са били принудени в миналото да отстояват българската си идентичност едновременно срещу три силни натиска: на ислямската доктрина на османските им господари; на фанариотската пропаганда на гръцката патриаршия и на експанзията на сръбската националистическа пропаганда след средата на XIX век, и второ, защото веднъж освободени от турското владичество чрез Руско-турската война, те е трябвало много скоро след това да изпият горчивата чаша на разочарованието, че пак остават под чужда власт, наистина нова, и християнска, и славянска, но не по-малко непримирима към народностната им изява от старата. Има нещо, изкушавам се да го нарека така, недобронамерено, най-меко казано, в начина, по който се отрязва и отнема само за няколко десетилетия парче по парче Северозапада на българската етническа територия, онази територия, която е най-близко до сърцето на Европа. В действителност тъкмо тази близост, на която нишавските българи винаги са разчитали и първи са взимали оръжие да воюват за своята свобода при всяко раздвижване по северозападната граница на Османската империята, им изиграва най-лошата шега. Защото тази териториална близост ги поставя много близо и до котела с различните интереси на европейските велики и не толкова велики сили. Не е без значение и обстоятелството, че по това време още не е въз-

становена българска държава, няма българска държавна политика, така че няма и български грехове към европейското равновесие, с каквито по-късно ще обясняват същата българска орис.

Първо се отнема Тимошко. Санстефанският мирен договор, който иначе е свят за българите, изключва Ниш и Нишкия район, а Берлинският мирен договор след няколко месеца откъсва Пирот и Пиротско. Няколко десетилетия по-късно по същия начин и със същото незачитане на народностния принцип Ньойският мирен договор отрязва Царибродско и Босилеградско с някакви мотиви за „стратегически гаранции".

Въпреки че за горна хронологическа граница на изследвания период съм посочил годините на Руско-турската война и Берлинския конгрес 1878 г., в книгата съм включил и един раздел за съдбата на най-източния дял на нишавските българи, тези от Царибродско, до 1920 г., когато и те биват отделени от българската държава по силата на Ньойския договор и се създава новото политическо понятие Западни покрайнини, така както бяха създадени и тези за Източна Тракия, Западна Тракия и др., носещи в наименованията си действително географски елементи, но само привидно.

ИСТОРИЧЕСКИ ОБЗОР ДО XV В.

В ПРЕДЕЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И СЪПРОТИВА СРЕЩУ ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Нишавските българи, „нишавците", са част от голямата българска общност на запад от линията София – Видин, която започва да се формира на основата на установените още в VI век, около Белград и на север от него големи компактни маси славянски племена, и на прабългарски групи, проникнали още по на запад в държавата на аварите. С изчезването на аварската държава в края на VII век упражняваната от нея хегемония в тази част на Балканския полуостров се поема от България. Българската държава добива особена мощ в началото на IX век при българския владетел хан Крум. В 818 г. тимочаните от поречието на река Тимок и бодричите от реките Тиса и Сава се отмятат от българската държава и преминават към франките[1]. Много скоро след това българите овладяват тези спорни земи. В своята Хроника за българо-франкските отношения абатът Херман фон Рахенау съобщава, че в 824 г. хан Омуртаг изпратил пратеници до императора на франките Людвиг за точното определяне на границите между двете държави България и Франкия. Резултатът изглежда не удовлетворява българския хан, защото две години по-късно той отново и още по-настойчиво изпраща нови пратеници за незабавно определяне на границите. Но императорът на франките, както отбелязва Рахенау, „още по-пренебрежително ги отпратил назад". На следващата 827 г. българите нарушават мира, навлизат с лодки по река Драва в Панония, като я „опустошават и превземат[2]". Изпъждайки славянските войводи в Панония, българите поставят на тяхно място свои управници. Шафарик посочва източник от това време, в който по десния бряг на река Морава и покрай Дунав се споменават славянските племена браничевци и кучани[3]. Баварски географ от 868–890 г. споменава Белград като един от моравските градове[4], а Моравската земя, на запад от която се намират сърбите, обхващала: Велика Морава, Българска

Морава и Ибър. Арабският писател Ал Мсуди в 950 г., разказвайки за Сърбия, отбелязва, че след нея идва племето, наричано Морава, обитаващо бреговете на река Белава (Дунав), където живеели българите,когато те приели християнството[5]. А на вселенския събор в Цариград през 879 г., както е известно, заедно с българските епископи от Охрид и Дебелт, взима участие и моравският архиепископ[6].

Историческите извори от края на IX посочват като западна граница на България река Драва. Когато славянските проповедници Климент, Сава и Ангеларий се връщат от Моравия в 885 г. при река Драва, те влизат в българската държава, а в Белград те биват посрещнати възторжено от българския управител Боритокан, който ги изпраща след това при цар Борис[7]. Западната граница на България при цар Симеон (888–927) според Дринов минава по водораздела на Морава с Колубра, от Митровица и Ибър към устието на Дрин и Адриатическо море[8]. Посланичеството на Арнулф след като преминава в 892 г. река Сава, стига в България. Преди това то е пресякло княжеството на Бречислав, който е бил български васал и владеел земите между реките Драва и Сава. Когато маджарите завладяват областта на Средния Дунав и Тиса, те заварват там няколко български и славянски княжества. В Карпатите те покоряват Кеана, княз на българи и славяни; между Тиса и Дунав по това време управлява независимият български княз Ахтум, който бил приел християнството във Видин; между Марош и Тиса е българското княжество на Глад; а на север – българското воеводство на Менумората, както и княжествата Солан, Гелу, Тухутум и др[9].

При царуването на Самуил западната граница на България не се различава съществено от тази при Симеон и включва Белград, Метохия, Велика Морава и Косово поле, а сръбските жупани от пограничните области признават върховенството на българския цар. След като Василий II Българоубиец завладява голяма част от Българското царство, той се насочва към Белград с цел да го покори. Тук византийските хронисти твърдят високомерно, че българският управител на Белград сам се явил пред завоевателя в „робско облекло" и „се хвърлил в краката му заедно с другите офицери на гарнизона". Само Срем, където управлявал българинът Сермон, не се покорил на императора,

но новоназначеният византийски управител на Белград Диоген, го примамва с измама и по време на разговорите коварно го промушва с ножа си.

Така очертаните западни граници на Българската държава са и западните етнографски предели на българите в края на IX и началото на X век. Това се потвърждава и покъсно, когато след покоряването на Българската държава от Византия, европейските и другите хронисти продължават да говорят за българи и за български земи, щом наближат или влезат в Белград. Така например на връщане от поклонническо пътуване в Ерусалим в началото на XI век абат Рихард среща приятеля си монаха Симеон и решава да пътува заедно с него до Вердюн, където двамата да прекарат остатъка от времето си в духовни и философски занимания. Те стигат до Белград, който се намира „на границата между българите и унгарците... in confinio Bulgarorum et Hungarorum"[10]. Проклетият управител на града, както се изразява игуменът на манастира Флавини, а след това и монах край Вердюн Хугон, в Хрониката си, забранил на монаха Симеон да продължи пътя с братята си. Същото потвърждава и игуменът на манастира „Св. Мартин", който в 1035 г. написва „Житие на игумена Симеон от планината Синай", където отново се казва, че Белград се намира „на границата между българите и унгарците"[11].

Най-голямото въстание на българите против византийското владичество избухва тъкмо тук в западните български земи и съвпада с освободителното движение на сърбите. Внукът на цар Самуил Петър Делян, роден и израснал в Унгария, преминава в 1040 г. Дунава при Белград с голям брой войска от отвъддунавските български земи и повежда българите, които го провъзгласяват за цар, на въстание против Византия. Първото огнище на това мощно българско въстание, което бързо се разпростира на юг, е районът на Ниш и Белград. Народът в Ниш приветства Петър Делян като цар и много от тамошните българи потеглят с постоянно увеличаващата се войска срещу византийците. По същото време избухва въстание и в Драчката област, предвождано от Тихомир. Двете въстанически армии се срещат в Скопие. Но тъй като на българския престол, както отбелязва и Иречек, нямало място за двама царе, Делян се об-

ръща към народа с думите: „Както един храст не може да храни две птици, така и една страна не може да има двама царе“[12]. Независимо че като Самуилов внук Делян имал повече права върху престола, той изявява готовност да го отстъпи, ако народът пожелае това. Но народът, както са отбелязали летописците, извикал гръмко, че иска тъкмо него за цар, а нещастният Тихомир бил убит с камъни...

След много блестящи победи и самият Петър Делян става жертва на предателство. След като е ослепен с византийско коварство от своя братовчед Алусиян по време на пир, той е пленен и затворен в Константинопол. Съпротивата на българите от западните предели продължава още близо година, докато капитулира и боляринът Ботко, защитникът на крепостта Бояна край София. Две десетилетия по-късно Нишавската област става обект на маджарските нападения. Когато маджарите завладяват Срем, през 1072–1073 г. те опустошават и разграбват земите до река Нишава. В самия град Ниш те извършват светотатство. Отварят гробницата на Св. Прокопий в нишката катедрала и откраднат оттам ръката на светеца, която е върната покъсно едва от император Мануил Комнин. След поредица нашествия на маджари, печенеги и кумани българите от западните предели вдигат ново въстание. Български боляри начело с Георги Войтех се обръщат в 1073 г. към сръбския жупан Михаил, който бил признат от папата за крал, с молба да се съгласи да провъзгласят за цар сина му Константин Бодин и под негово ръководство да освободят българското си отечество от византийското господство. Михаил дава съгласието си и Бодин заминава за укрепения град и седалище на епископство Призрен, където болярският събор го провъзгласява за цар под името Петър. След церемонията Бодин веднага се насочва към Ниш, превзема укрепения град и с присъединилите се към него много българи от Нишавско и Моравско потегля към Скопие. Въстанието се разраства и към Косово поле, но Бодин бива заловен и заточен в Сирия, а самото въстание потушено.

СРЕЩИ И СБЛЪСЪЦИ С КРЪСТОНОСЦИТЕ

Кръстоносните походи, които след папските призиви за освобождаването на Божи гроб подлудяват Европа през XI–XIII в., пораждат надежди у българите за освобождение от византийско владичество. Благодарение на кръстоносците и на техните хронисти ние разполагаме днес с много ценни и сравнително по-обективни и непредубедени от тези на византийците сведения за българите от западните предели. След папския призив за освобождаването на Божи гроб към Палестина потеглят не само западноевропейските рицари, но и големи маси от обикновения народ, всред които има и последни бедняци. Психозата е толкова голяма, че тя предизвиква сътресения не само в духовния, но и в стопанския живот на цяла Западна Европа. Хиляди заможни граждани и благородници бързат да продадат имотите си, да купят бойно снаряжение и след като нарисуват по един кръст на ризниците си, да потеглят към неизвестността. Техният пример следват и малоимотните граждани и бедните селяни. Поради голямото предлагане имотите в Западна Европа поевтиняват неимоверно, накрая липсват и купувачи и тръгналите по-късно кръстоносци ги разпродават на символични цени или просто ги изоставят. Други в това време, които малко се вълнуват от съдбата на Божи гроб, купуват на безценица много недвижими и движими имоти и бързо натрупват големи богатства. Десетки хиляди бедни граждани и селяни се включват в кръстоносните походи, като вземат със себе си само най-ценното от своето имуществото, по едно сечиво за оръжие и подкарват някое животно за храна из пътя, с вярата, че отиват към обетованата земя. Трогателна е наивността, с която тези изморени, гладни и слабо въоръжени, но силно вярващи хора, едва що преминали Дунава, питат всеки път, когато видят в далечината очертанията на някой град: „Това ли е Ерусалим?“ Такива миражи събуждат у тях и Белград, и Ниш, и Средец. Разочарованието от миража неминуемо се отразява след това в отношенията им с местното българско население, чиято първа грижа е да защити имотите си от изгладнелите и тръгнали да се бият за вярата войни и да размени с тях излишните си продукти срещу прилично възнаграждение.

Организирани са общо осем кръстоносни похода, първите четири от които минават през българските земи. Техните хронисти оставят много сведения за моравските и нишавските българи. За три години, от 1096 до 1099, в Първия кръстоносен поход тръгват една след друга три армии. Първите две са съставени от селяни и бедняци, начело с Петър Амиенски и Валтер Голтака, а третата – от рицари, начело с Готфрид Лотарингски и Боемунд Таренски. Алберт Аквиенски съставя в средата на XII век „История на Ерусалимския кръстоносен поход" в 12 книги, която се смята като един от главните писмени извори за Първия кръстоносен поход и съдържа интересни сведения за преминаването на кръстоносците през българските земи по пътя Белград–Ниш–София. На 8 март 1096 г. Валтер по прякор Голтака, но иначе отличен войник, започва по внушение на Петър Пустинника своя поход към Ерусалим с голяма войска от франки, все пехотинци и само с осем конници. Като прекосява унгарското кралство, той достига, без да извърши каквото и да е враждебно действие, до „българския град Белград" – ad Belegravam civitatem Bulgarorum[13]. Валтер иска от българския управител и от управата на града право да купи необходимите за войската му провизии. Домакините му отказват, защото се опасяват от измама. Валтер и цялата му дружина се разгневяват силно на този отказ и започват да отвличат насила стадата и воловете, които пасели свободно в околностите. Така се стига до стълкновение, в което кръстоносците и местното българско население кръстосват оръжие и българите надделяват. Алберт Аквиенски цитира един разказ за проявена от българска страна жестокост. Група от бягащите кръстоносци потърсила спасение в някаква църква, но българите обградили църквата и изгорили 60 души от затворилите се в нея войни на Христа. „След това нещастие и унищожение – продължава разказа си хронистът – Валтер изоставил другарите си и бягайки, преминал за осем дни Българската гора (silvas Bulgarorum) и отишъл в твърде богатия град посред Българското царство, който се нарича Ниш (quae vocatur Nizh, in medio Bulgarorum regno)"[14]. В Ниш той посещава управителя на града и му се оплаква от нанесените обиди и щети. След постигнатото помирение същият управител му дава съпроводници през българските градове Средец, Филипопол и

Адрианопол и правото да купува провизии по пътя.

Немного време след това по същия път потегля войската на Петър Пустинника, която била многобройна „като морския пясък" и се състояла от франки, шваби, баварци, лотарингци и др. Петър се изненадва много, когато му донасят, че българи и унгарци, които също са християни, се наговорили да нападнат кръстоносците близо до Белград, да ги ограбят и да си разделят богатата плячка от коне, злато, сребро и дрехи. Войската на Петър Пустинника разбива по пътя унгарските войски, а уплашеният управител на Белград изоставя града, но взима съкровищата му със себе си и ги пренася в Ниш, защото този град е укрепен със здрави и високи стени. На жителите той нарежда да се разпръснат със стадата си по горите и да се укриват там, докато дойде помощ. Преминавайки река Морава, Петър Пустинник навлязъл в „огромната и обширна Българска гора" заедно с многобройните коли, превозващи цялото снаряжение и белградската плячка.

При Ниш между българите и кръстоносците започва тежка битка, причината за която е, както разказват хронистите, неспазване на договорености. Петър Пустинника се бил споразумял преди това с българския княз в града за реда, по който ще става закупуването на храни и други продукти, като оставил там и свои заложници, но през вечерта стотина алемани, които се били карали с някакъв българин при покупко-продажбата, запалили за отмъщение няколко мелници край реката. Гражданите, като видели пламъците, отишли при управителя и заявили, че това са лъжливи християни. Тогава българи, кумани и унгарци грабнали лъкове, облекли ризници и се спуснали след кръстоносците. Посичайки и пробождайки безпощадно много от тях, те пленили коли и други превозни средства и отвели „матрони, момичета и нежни момчета, които – както твърди хронистът Аквиенски – се намират и до ден днешен като изгнаници и пленници в българската земя"[15].

Петър Пустинника, който се движи с основното ядро на войската доста по-напред, щом узнава за погрома, се връща назад и иска да разговаря с управителя на Ниш. Той изпраща първо при него като свой посланик един българин, който обаче се присъединява доброволно към кръстоносния поход. Докато стигнат до споразумение, от двете град-

ски порти изскачат българи и избиват 500 кръстоносци, а други още толкова се издавят при бягството си в реката поради непознаване на бродовете ѝ. Накрая мирът се сключва, бурята утихва и хармонията се възстановява, но пак за много кратко време. Още на втората миля след града кръстоносците биват отново нападнати. Нападателите успяват да заловят и откарат в Ниш заедно с многото плещици и колата, в която се намира Петровият сандък със злато и сребро. Останалата плячка нападателите разделят помежду си. Петър Пустинника се спасява с бягство на едно било, където намира няколко свои привърженици и преброява само 500 войници. Всички с отчаяние се питат, това ли е останало само от 40 000 армия. От българите загинали съвсем малко. Хронистът дори твърди, че е бил убит само един българин, което е много дръзко дори и за духа на тогавашната героическа летопис, но пък говори и за респекта на кръстоносците от войнствените българи, които те срещат при Белград и Ниш. Петър Пустинника нарежда тогава да свирят с рогове сбор, за да се съберат всички оцелели и пръснали се из горите кръстоносци. На сигнала се отзовават 7000 души, които продължават похода и стигат до един безлюден и напуснат от жителите град, лишен от всякакви припаси, по всяка вероятност – град Пирот. Войската се разполага на лагер край този град и първата ѝ естествена грижа е да потърси храна, но не открива нищо, защото и околните села, както и градът, също се оказват напуснати, а храната – укрита по горите. Не откриват никой, който да продаде или да предложи нещо. Лишенията, които кръстоносците търпят, са големи, защото при сблъсъка с българите те са загубили над двеста коли, натоварени с жито, ечемик и месо, предназначени за изхранването на войската. Тъй като това се случва през месец юли, когато нивите са започнали да жълтеят, най-предвидливите изсушават на огън полуузрелите класове, събрани в полето край изоставения и празен град, и изтърсват от тях зърната, които спасяват живота на много от гладния народ.

Войската остава тук на лагер в продължение на три дни, през които се събират всички оцелели след сблъсъка с българите по пътя от Белград до Пирот кръстоносци. Техният брой достигнал 30 000 души, така Петър може да установи, че са загинали 10 000 от неговите войни. С оцелелите

кръстоносци, нахранени с малко житни зърна и с много вяра, той продължава похода си към Средец и Филипопол.

Алберт Аквиенски описва и похода на лотарингския херцог Готфрид през българските земи по същия път през Белград, Ниш и Средец. Готфрид потегля заедно с брат си Балдуин и много благородници през средата на август с.г. След като кръстоносците преминават голямата река с кораби и собственоръчно приготвени от тях салове, херцогът на Лотарингия и дружината му „пренощували на гости при българите в Белеграва" (in villa Belegravae Bulgarorum)[16]. На сутринта херцогът и войската му навлизат в „неизмеримите и нечувани лесове на българското царство." Там ги пресрещат пратеници на константинополския император Алексий, които връчват на Готфрид следното писмо: „Моля те, най-христолюбиве херцоже, да не допускаш твоите хора да опустошават и да плячкосват царството ми и моите земи, в които си влязъл, а да се придържаш към даденото разрешение за купуване на необходимото". Херцогът обещава да спазва условията и нарежда на своите войници „отсега нататък да не пипат никъде нищо с несправедливо насилие, освен храна за конете." Така те продължават миролюбиво пътя си и стигат до крепостта на град Ниш. Там херцогът получава като дар от императора богато изобилие от храни в жито и ечемик, вино, зехтин и много дивеч, а на останалите се разрешава да купуват и да продават. Така за четири дни кръстоносците възстановяват при Ниш своите сили „при пълно изобилие и веселие", за разлика от техните предшественици от преди няколко месеца, опитали се, да си послужат с насилие, поради което много от тях загинали в необятната българска гора.

Друг хронист на кръстоносните походи, роденият около 1127 г. в Ерусалим французин Вилхелм Тирски, написва обширна „История на подвизите в отвъдморските страни", в която проследява същите събития. Той потвърждава тежките загуби на Валтер Голтака в 1096 г. при сблъсъка му с българите между Белград и Ниш. Хронистът оневинява Валтер, който не успял да попречи на изгладнелите си кръстоносци да си набавят по всякакъв начин храна, след като „не могли да получат от българите никаква стока срещу никаква цена"[17]. Вилхелм Тирски завишава в разказа си броя на загиналите в запалената от българите църква

кръстоносци на 140 души. Хронистът описва подробно премеждията на Петър Пустинника в Белград и особено в силно укрепения с кули и стени град Ниш, който бил „претъпкан с храбри мъже". Вилхелм Тирски потвърждава, че вината за сблъсъка с българите при Ниш е една група тевтонци „деца на сатаната", които, „за да задоволят беса си", запалили не само седем воденици край реката, както съобщава Алберт Аквиенски, но и някои къщи, разположени вън от крепостната стена. Петър Пустинника направил нов безуспешен опит за споразумение между кръстоносците и българите и не можал да предотврати кървавия сблъсък между тях: „Българите грабнали оръжие, понеже у тях се появило справедливо негодуване... Те настояли по всички възможни начини след възстановяването на мира да си получат цялостно плячката, багажа, другарите и всичко, което са били загубили"[18]. И тъкмо се стигнало до някакво приемливо за двете страни споразумение, в лагера избухнало сблъскване поради „необмислена буйност и глупава смелост" на някои от простолюдието. Резултатът от сблъсъка, както разказва хронистът, бил катастрофален за кръстоносците: „Простолюдието и неуката тълпа, като не могли да издържат на напора на българите, започнали да бягат. Със своя пример и устрем те накарали и други, които мъжки се потели в боя, също да обърнат гръб. Тъй цялата войска избягала и нямало кой да се противопостави. Петър загубил напълно всички пари, които бил събрал за похода от щедрите вярващи князе, необходими за осигуряване на бедните и нуждаещите се по време на експедицията... А българите, напирайки смело, погубили с мечовете си към десет хиляди от кръстоносците, като заловили всички коли и багажи и пленили огромно множество жени и деца. Тия, които се спасили, потърсили горските дебри и непроходимите места..."[19]. Цели четири дни били необходими след това на Петър Пустинника, докато събере оцелелите си кръстоносци.

Вилхелм Тирски описва и похода на Готфрид Лотарингски, който също достига „българския град Белеграва", после – Ниш и Стралиция (Средец)[20]. Тук Вилхелм Тирски пояснява, че българското племе, което дошло от север, завладяло всички области от Дунав до Константинопол и че „цялата тази страна, за която разправят, че на дължина има-

ла тридесет дни път, а на ширина – десет и повече дни, била наречена България, а окаяните гърци не знаели, че самото това име говори за техния позор[21]".

Вторият кръстоносен поход начело с германския император Конрад III и френския крал Людвиг VII, който продължава две години, от 1147 до 1149 г., също преминава по пътя от Белград през Ниш и Средец, но за разлика от предшестващите го, сравнително мирно и без особени сблъсъци с местното население. Монахът Одон от Дьой придружава френския крал по време на целия поход и описанието, което той прави въз основа на личните си наблюдения и преживявания, съдържа особено ценни сведения за българските земи и за отношенията между кръстоносците и българите. Багажът на кръстоносците, както и многото двуконни и четириконни коли биват пренесени в голямо количество с кораби по Дунав чак до България. Одон изрично подчертава, че България започва от Белград: „Там, където започва България, се издига крепост, наречена българска Белеграва" (Deinde Bogaria in ingressu castrum attollit quod Bellagrawa dictur Bogarensis[22]). Отправяйки се към Ниш, кръстоносците минават край бедния градец Браничево всред гориста местност и хубави ливади, но все необработени земи. Одон признава, че пътуването им, преди да стигнат България, е било едно забавление: „Нито загуби понесохме от лоши хора, нито пък се бояхме от коварни измамници, но откакто навлязохме в България, ние мъжествено понасяхме трудности и преживявахме изпитания[23]." Одон проследява похода и на алеманите и франките. Много от тях са избити из засада в „пущинаците на България",т.е. в областта между Белград и Ниш, наричана още „Българската гора".

По време на Третия кръстоносен похиод, продължил от 1189 до 1192 г., войските, предвождани от германския император Фридрих I Барбароса, също прекосява българските земи по споменатия път. При Ниш в лагера на Фридрих Барбароса идват пратеници на търновските владетели братята Асен и Петър, които му предлагат помощта си срещу Византия и 40 000 армия с искането в замяна да им бъде признато царско достойнство. До съюз на кръстоносците с българите не се стига, тъй като Византия бърза да предложи на Фридрих Барбароса привидно по-изгодно сътруд-

ничество. Непознавайки византийското коварство, той предпочита да приеме нейното сътрудничество, което му струва много скъпо, защото, щом кръстоносците се прехвърлят в Мала Азия, Византия ги оставя на произвола и забравя своето обещание за подкрепа и договореност за снабдяване с провизии в трудния и опасен път. Сами се досещаме как биха се развили събитията с голямо значение за съдбата на Югоизточна Европа и Близкия изток, ако Барбароса беше приел предложеното от страна на българите сътрудничество. Тяхната безкористна подкрепа на Балканите щеше да позволи на многобройната му войска от тежко въоръжени рицари да продължи похода си към Йерусалим през Мала Азия неомаломощена и силна.

За Третия кръстоносен поход са запазени много писмени сведения, но най-пълният и най-достоверен исторически извор за него си остава „История на похода на император Фридрих I", написана вероятно от участвалия в него австрийския каноник Ансберт. Щом навлизат в Българската гора, кръстоносците на Фридрих Барбароса водят навсякъде, чак до Средец, тежки сражения с храбро съпротивляващите се българи, сърби, гърци и власи: „В твърде пространната Българска гора, където навлязохме на 11 юли, идвайки от Брандиц, те поставяха засади, за да обстрелват с отровни стрели от скривалищата си намиращия се в лагера наш ариергард, както и прислугите, които излизаха напред, да събират трева и фураж за конете. Мнозина от тях след като бяха заловени, признаваха, че били принудени да извършат това по заповед на своя господар – управителя на Брандиц... Те веднага получаваха полагаемото им се наказание на бесилката. Изобщо цялата кръстоносна войска твърде много се измъчи в тая гора[24]." Хронистът се оплаква, че по пътя за Равно и „българския град Ниш" местното население всекидневно избивало доставчиците на фураж, извършвало грабежи, отвличало коне и ограбвало коли. Към всичко това трябва да се прибави и непроходимостта на пътищата, непрекъснатите смъртни случаи всред пехотинците от болести и от натравяния поради приемането по непредпазливост на всякаква храна. В друг исторически извор, т.нар. „История на кръстоносците" с неустановен автор се описват най-подробно събитията, свързани с преминаването и пребиваването на кръстоносната войска в българ-

ските земи от юли 1189 до март 1190 г. И в тази История се отбелязва, че след като прехвърлят река Сава, кръстоносците стъпват в България и се разполагат на лагер при Белград[25]. Там някои от кръстоносците са наказани сурово с отсичане на части от тялото заради нарушения на мирните отношения. Други, поради извършени по-тежки престъпления, получават смъртно наказание. Но въпреки тази строгост, която трябвало да докаже, че кръстоносците ще спазват реда, българи, гърци и власи, подбудени според хрониста от византийския император Исак II Ангел и от коварния управител на Брундузиум, замислят и организират гибелни кръвопролития. Те се оказват много „бързи и ловки в проливането на кръв" и всеки кръстоносец, който напусне по някакъв повод лагера или се отдалечи от него, става жертва на отровните им стрели. В челото на похода вървят унгарци и чехи, които с огън и брадви премахват натрупаните на много места по пътя прегради. Въпреки строгата дисциплина и добрата организация на похода, докато наближат Ниш, много благородни рицари стават жертва на засади и коварни нападения. При град Ниш пред императора се явяват сръбските велики жупани Стефан Неман и Красимир, които, както твърди хронистът, изтръгнали тази област от Константинополската империя и отдават почести на кръстоносците, снабдявайки ги богато с продоволствия. Те предлагат своята помощ, както и помощта на своите съюзници – българите, от името на братята Петър и Асен, които възстановили българската държава и владеели вече земите по Дунав и част от Тракия. Сръбските жупани искат срещу обещаната на кръстоносците подкрепа, да получат от ръцете на самия император Фридрих Барбароса града Ниш, заедно с областта около него и други земи, заявявайки, че като признателност желаят силно да се присъединят с феодална клетва към Римската империя, т.е. към Фридрих Барбароса, коронясан в 1155 за император на Свещената римска империя. Хронистът не казва нищо за отговора на императора на направеното предложение. Добавя само, че той като привърженик на мира, отговорил на сръбските жупани „ловко и съобразно с обстоятелствата"[26].

След като престоява цели шест дни при Ниш, докато войската си отпочине добре и възстанови, Фридрих Барбароса благодари за оказаните почести и услуги и се сбо-

гувал със споменатите сръбски жупани. Поради предпазливост и от тактически съображения той нарежда от Ниш нататък войската му да се придвижва разделена на четири отряда, всеки със свое ръководство от известни благородници и духовници. Самият император остава с последния - четвъртия отряд.

И четирите отряда търпят всекидневно нападения и засади от предварително укрепилите се в планинските височини и проходи техни противници. Кръстоносците, чието търпение бързо се изчерпа, често предприемат контраатаки. Така например скоро след като напускат Ниш, херцогът Бертхолд сам грабва знамето и повежда хората си, които вече търсели спасение в бягство, срещу многобройните нападатели, „едни от които насякоха на късове, други смъкнаха от дърветата и веднага ги предадоха на смъртно наказание и обесиха за назидание тридесет души на една бесилка край пътя". Два дни по-късно кръстоносците отново попадат в тежка засада: „Неприятелите налитаха отгоре и хвърляха камъни и стрели... Нападнати от всяка страна, нашите по никакъв начин не можеха да се придвижат напред, не можеха да се оттеглят назад, а нямаха възможност и да влязат в ръкопашен бой поради планинските стръмнини"[27]. В цитираната хроника за преминаването на император Барбароса през западните български земи има епизоди, които са образци на средновековната представа за героика – подвизи-чудеса. Един рицар например, когото носели на носилка, ранен тежко, болен и изтощен, щом чул бойните викове, скочил от постелята, облякъл бързо ризницата и прогонил нападателие с тежкия си меч, след което пак се тръшнал на носилката.

Хрониката на презвитер Магнус от края на XII век съдържа едно писмо на епископ Дитполт до херцог Леополд, в което той се оплаква от нападенията на българите, след като навлезли в техните земи: „Знайте, че влизайки в България, ние понесохме преголеми неприятности от българите, понеже нараниха мнозина от нашите със стрели. Ние пък колкото заловихме от тях, окачихме ги на въжето. А когато дойдохме до града Ниш, посрещна ни там с най-голям блясък великият жупан на Сърбия, когото господарят император прие с почит." След напускането на Ниш кръстоносците преживяват нови нападения от страна на мес-

тните българи. Най-големи трудности те срещат при преминаването на тесните планински клисури, които на много места са преградени с дървета и камъни. След преодоляване на втората засада предвожданите от херцог Бертхолд IV от Андекс рицари са нападнати внезапно от двамата сина на един местен войвода с около стотина бойци, които се сражават дълго и мъжествено с копия и мечове. Накрая, „с божия помощ" рицарите спечелват битката, залавят 24 от нападателите и ги закарват, завързани за опашките на конете си, в своя стан, където ги обесват с главите надолу[28].

За големите опасности, преживени от кръстоносците на Фридрих Барбароса, когато преминават през българските земи по пътя Белград–Ниш–Средец, разказва и големият Кьолнски летопис от XII век. Кръстоносците преброждат Унгария, идват до реките Морава, Сава и Драва, които преминават на кораби и по течението на Дунава стигат в Брундузиум. Там почиват осем дни и си набавят коли и други необходими неща за дългия път. Като отпътуват от Брундузиум, те навлизат в земите на българите (intraverunt fines Bulgarorum). А там те, „въпреки очакванията, биват посрещнати враждебно от българите, поради вроденото им коварство, които ги нападали с копия и стрели, и вилнеели с нечовешка жестокост; (българите) уловили един ахенски гражданин и го побили на кол, за което петима от тях били позорно обесени[29]". Те продължават пътя си през България в най-голям страх и опасности. Начело на войската върви винаги швабският херцог Фридрих, син на германския император Фридрих Барбароса, а най-отзад, под силна охрана, се движат колите и другите превозни средства. Така „в България те пристигнали в град на име Ниш"... Близо до Стралиц българите им препречват пътя с три стени, разположени така, че да ги заградят между тях и после „да ги избият без затруднение". Кръстоносците се спасяват, както се казва в тази летопис, „само благодарение на Всемогъщия, който бил на тяхна страна". Въобще цялото им пътуване през България им изглежда като в „пещта на мъченията".

Друг средновековен извор от XII век, който описва похода на Фридрих Барбароса през българските земи, са т.нар. „Австрийски летописи". Споменавам ги и тях, защото те също потвърждават, че областта между Белград и Ниш по

това време се обозначава като „Българската гора“. Летописецът отбелязва, че тъкмо там бил погребан загиналият по време на похода в 1189 г. абат Изиприх от Адмунд[30]. Между летописите за кръстоносния поход на английския крал Ричард Лъвското сърце важно място заема Хрониката на Ричард от Лондон, написана в началото на XIII век. В нея между другото също се разказва и за пребиваването на кръстоносците от Третия поход в западните български земи: „Когато кръстоносците преминали Дунав и пристигнали до тесните български проходи на отвъдния бряг, хуните, българите, аланите и печенезите налетели внезапно върху божия народ от засада. Недостъпните стръмнини на местността ги правели самоуверени и ги подтиквали към злодеяния[31].“

В навечерието на Четвъртия кръстоносен поход положението на възстановеното Българско царство става много тежко. Унгарският крал Емерих използва затрудненията и заетостта на Калоян в Тракия и Македония и завзема българските градове Браничево и Белград, а Ниш отстъпва на сърбите. По-късно при настъпилите раздори между унгарския крал и неговия брат Андрей, Калоян успява да си възвърне Ниш от сърбите, а Белград и Браничево от унгарците. Калоян много ловко и с голяма дипломация използва противоречията между отслабената Византия и готвещия Четвърти кръстоносен поход римски папа, за да защити в максимална степен интересите на царството си. Запазената кореспонденция между Калоян и Папата е неоценим документ за средновековната българска история, включително и за уточняването на западната граница на българските земи по това време. В едно от писмата си Калоян пише на Папата в Рим следното: „А за границата между Унгария, България и Влахия предоставям на присъдата на твоя светлост, да уредиш това дело честно и справедливо, та да няма грях на твоя светлост и царството ми да има права над България и Влахия... Нека знае обаче твоя светлост, че на моето царство принадлежат петте епископии на България, които унгарският крал нападна и завладя заедно с църковните им правдини[32].“ Калоян говори тук за епископиите на Ниш, Браничево, Белград, Срем и Рашка.

ОСМАНСКИТЕ ЗАВОЕВАНИЯ

Когато турците овладяват първата си база на европейския континент с превземането на Цимпе в 1352 г., никой от балканските владетели още не подозира сериозността на идващата от Изток заплаха. Вътрешните балкански противоречия, междуособните борби и съперничеството между православната и католическата църква улесняват много османската експанзия на Балканите. След битката при Велдбъж (Кюстендил) на 28 юни 1330 г. между сърби и българи в съперничеството за Морава и Вардар българският град Ниш за първи път попада трайно под сръбска власт. Няколко десетилетия по-късно турците владеят вече значителна част от балканските територии и насочват усилията си към овладяването на северозападните предели на Балканския полуостров, които ще им открият подстъпите за походи и към Средна Европа. В 1382 г. пада големият и добре укрепен град София. Османските турци овладяват цялата Софийска област и се насочват на запад. През 1386 г. след ожесточени сражения те завладяват Пирот и Ниш. Така Мурад постига една от целите си, да прекъсне връзката и възможността за взаимодействие между Сърбия и Търновското царство. Този поход причинява и големи разорения на българското население по Нишавската долина. В Хрониката на Сададин се отбелязва, че при завладяването на Пирот и Ниш османците извършили големи безчинства и поробили много българи.

У балканските владетели назрява идеята за общ фронт срещу нашествениците. Сръбският княз Лазар и босненският крал Твърдко създават коалиция, към която се присъединява и българският цар Иван Шишман. Обединените сили на сърби и босненци посрещат войската на Мурад и ѝ нанасят голямо поражение в битката при Плочник през 1387 г. Видинското царство и Добруджанското деспотство, както и самата Византия не се присъединяват към антитурската коалиция, което облекчава задачата на османците. След похода си в България Мурад нахлува в Сърбия и на 15 юли 1389 г. той среща на Косово поле в решителна битка съединените сили на сърби и босненци. В тази битка загива самият Мурад, но турската войска не изпада в паника,

Новият турски султан Баязид, синът на Мурад, се хвърля в яростна атака и нанася тежко поражение на сръбските сили. Самият крал Лазар е пленен и убит върху трупа на Мурад. Скоро след разгрома на сърбите следва и окончателното завладяване на Търновското царство (17 юли 1393 г.) и на Добруджанското деспотство. През пролетта на 1396 г. от Будапеща срещу турците потегля кръстоносната армия на Сигизмунд. По течението на река Дунав тя навлиза в пределите на Видинското царство, където е посрещната тържествено от българското население. Иван Александър веднага отхвърля васалитета и се обявява за съюзник на унгарския крал. Кръстоносците продължават успешно похода си на изток, но на 25 септември 1396 г. те биват разгромени от огромната турска армия, предвождана лично от Баязид. От Никопол Баязид потегля към Видин, пленява Иван Страцимир и го изпраща на заточение в Мала Азия. Няколко години по-късно, през 1404 г., унгарският крал Сигизмунд организира силите на сръбския деспот Стефан Лазаревич, на босненския крал Мирчо Стари и на сина на Иван Страцимир – Константин, които провеждат успешни операции на широк фронт от Сърбия до Добруджа. В 1408 г. избухва и българското въстание, водачи на които са Фружин – син на последния български цар Иван Шишман, и Константин – също негов родственик, братовчед на Фружин, за което разказва българският книжовник Константин Костенечки в „Житие на Стефан Лазаревич". Това българско въстание, което обхваща и северозападните български земи и получава подкрепата на влашкия войвода с успешни действия при Дръстър, предизвиква наказателен поход на Сюлейман II, син на Баязид. Също по сведения на споменатия средновековен български автор Константин Костенечки турците овладяват след тежки боеве Темската област. Предполага се, че споменатата Темска област се е намирала около крепостта Пирот, т.е. в земите на нишавските българи, където действа и Фружин[33]. През март 1426 г. Мурад изпраща силна армия срещу Сърбия, която опустошава и населените с много българи земи чак до Аладжа хисар (Крушевац). Стефан Лазаревич иска мир, отстъпва владените тогава земи до Крушевац и обещава да плаща данък на султана[34].

В първите десетилетия на XV век съпротивителните

действия на българите от западните предели затрудняват завоевателните амбиции на турците към Европа. Българските надежди се подхранват и от действията на европейските сили, като организираната през 1425 г. от Сигизмунд нова противотурска акция с участието на власи, сърби и с помощта на Венеция, и особено при похода на християнската коалиция през 1443–1444 г. Когато в ссента на 1443 г. сборната армия на Владислав III Ягело и Янош Хуниади минава Дунава и навлиза в балканските земи, към нея се присъединяват около 800 сърби от деспотството на Георги Бранкович и около 600 бойци на босненския войвода Петър Ковачевич. Воените от Георги Бранкович войни се насочват към Крушевац и Ниш при поддръжката на местното българско население. На 3 ноември 1443 г. Хуниади нанася тежко поражение на турската армия при Ниш. Местното население посреща войните от кръстоносната армия като освободители и много българи и сърби се включват в нея като доброволци. Това се потвърждава и в писмото, което трансилванският войвода изпраща до Никлас Уйлаки само пет дни след битката за Ниш: „Нашата войска е добре, чака нетърпеливо (следващото) сражение и се увеличава ежедневно с българи, бошнаци, албанци и сърби, които идват при нас с подаръци и се радват безкрайно на нашето пристигане[35].“ Сведения за участието на българското население в битката за изтласкването на турците от Поморавието и от Нишавската област се съдържа и в писмото на папския легат в Унгария – кардинал Юлиан Чезарини с дата 4 декември 1443 г.: „При мен дойдоха сърби и българи, които ме уверяваха от свое име и от името на други, че много турци били заловени или убити, когато побягнали след сражението (Нишкото); смята се, че враговете са понесли не по-малко загуби от околното население при бягството си след сражението, отколкото от нашите войски по време на сражението. Има надежда, че тази победа ще събуди силни вълнения срещу турците в тия области и ще накара мнозина да не им се подчиняват[36].“ Войската на Янош Хуниади заедно с присъединилите се към нея българи и представители на други балкански народи и с поддръжката на местното българско население продължава към горното течение на река Нишава, преминава през Драгоманската клисура и се насочва към София. При този силен натиск осман-

ците са принудени през юни 1444 г. да сключат в Одрин мир. През есента на с.г. започва Вторият кръстоносен поход на Владислав III Ягело и Хуниади, но кръстоносната армия сега не минава през земите на нишавските българи, а се отправя по друг маршрут – от Видин на изток по десния бряг на Дунав.

Предвижданията на кардинал Чезарини, че действията на кръстоносците ще накарат местното население да не се подчинява и да се разбунтува срещу турците, се потвърждават. Навсякъде в българските земи те приемат в своите редици българи доброволци и срещат силната поддръжка на местното българско население. А балканските земи по това време от Белград до Ниш са гъсто населени с българи, което се потвърждава и от ранните писмени извори. Когато Сюлейман Велики влиза в 1521 г. в Белград, той преселва много българи от този град в Цариград и околността му. Като спомен от това преселване някои автори сочат и наличието на село Белград, в самите окрайнини на османската столица[37].

[1] Занетов Г., Западните български земи и Сърбия, С., 1917, с. 35.

[2] ИБИ, VII, ЛИБИ, т. II, С., 1960, с. 365.

[3] Шафарик П., Славянские древности, т. II, кн. I, с. 285-279, 319.

[4] Занетов Г., пос. съч., с. 36.

[5] Пак там.

[6] Шафарик П., пос. съч., т. II, кн. I, с. 358.

[7] Баласчев Г., Климент Охридски, епископ славенски, С., 1883, с. 15.

[8] Дринов М., Имали ли са сърбите някои колонии и някоя трайна власт в Македония?, Трудове, С., 1909, с. 404.

[9] Занетов Г., пос. съч., с. 37.

[10] ИБИ, VII, ЛИБИ, т. II, С., 1960, с. 11.

[11] Пак там, с. 355-356.

[12] Иречек К., История на българите, С., 1999, с. 214.

[13] ИБИ, VII, ЛИБИ, т. II, С., 1960, с. 146.

[14] Пак там, с. 147.

[15] Пак там, с. 152.

[16] Пак там, с. 158.

[17] Пак там, с. 181.

[18] Пак там, с. 186.

[19] Пак там, с. 187.

[20] Пак там, с. 190.
[21] Пак там.
[22] Пак там, с. 121.
[23] Пак там.
[24] Пак там, с. 253.
[25] Пак там, с. 224.
[26] Пак там, с. 227.
[27] Пак там, с. 229.
[28] Пак там, с. 209.
[29] Пак там, с. 380.
[30] Пак там, с. 65.
[31] Пак там, с. 307.
[32] Пак там, с. 339.
[33] История на България, т. 4, С., 1983, с. 105.
[34] Мантран Р., История на Османската империя, С., 1999, с. 80.
[35] История на България, т. 4, с. 110.
[36] Пак там.
[37] Иширков А., Западните краища на българската земя, С., 1996, с. 12.

ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

Писмените сведения за българските земи от османската епоха са значително повече отколкото византийските извори. Поради османската практика поданиците на империята да се посочват по верски, а не по етнически и народностен принцип, османските източници, които са доста прецизни, когато трябва да се съставят точни списъци на данъкоплатците по селища и махали и да се определя количеството на облагаемото имущество или на произведените продукти, невинаги позволяват да се направи ясна етнодемографска характеристика на който и да е район със смесено християнско население. Този проблем се решава сравнително добре с помощта на сведенията, оставени ни от множеството европейски пътешественици, които пътуват по това време из българските земи като дипломати, търговци, изследователи, чиновници и др. Нишавските българи, чиито селища са разположени от двете страни на главния път от Белград към Цариград в отсечката между Ниш и Цариброд, много често стават обект на тяхното внимание и описание. Макар че в дневниците на ранните пътешественици, и то най-вече на тези, които пътуват за първи път през османските владения на Балканите и не са запознати предварително с турските нрави и административни порядки, понякога също да говорят за „гърци" в смисъл на православни християни или за „словени" (славяни), визирайки местния говор, те много често назовават населението и с народностното му име – българи, описват по тези места „български селища" и „български обичаи".

XVI ВЕК

През 1502 г. в Ниш спира роденият в Далмация и често изпращан от крал Владислав с мисии в Цариград Феликс Петанчик. Той отбелязва, че градът е в развалини и в него

живеят българи и турци[1]. Всички пътешественици по това време посочват река Морава като граница между България и Сърбия. В Дневника на свосто пътуване от Цариград за Виена с дипломатическа мисия Корнелий дьо Шепер минава на 2 август 1533 г. по брод река Нишава и след като пътува, ту по поле, ту през планини, стига до един град, „който българите наричат Пирот, а турците Шаркьой" и пренощува в едно село, наречено Цариброд[2]. На брега на река Нишава, между Пирот и Бяла паланка, той споменава малко тържище, наречено Куру чешме, дн. Клисура – средновековното Извор, където селяните им пожелават сполука и ги молят един ден да ги освободят, като ги уверяват, че не им липсва оръжие, стига само някой да започнел. На 4 август посланичеството се спуска от планината Куновица и навлиза в Нишкото поле, оставяйки Нишава отдясно. На 4 километра от Ниш, който има три джамии, те минават с лодка река Морава и навлизат в Сърбия, защото, както подчертава Корнелий, тази река отделя България от Сърбия. Преди да напусне България, Корнелий дьо Шепер отново се връща на срещата си с местното население и припомня неговите горещи молби към европейските представители: „Всички хора, които срещнахме тоя ден, ни окуражаваха и тайно ни укоряваха и молиха ни, да се съгласим да ги освободим. Срещнахме и един, който вярваше, че ще дойдем да ги освободим от робство, уверявайки ни, че когато ние вземем такова решение, всеки един от тях ще убие по десет турци"[3]. През 1546 г. Жан Шено, секретар на посланичеството на Д. Арамон, пътува от Франция за Цариград и също минава по поречието на река Нишава. Той описва женските прически и един тъжен местен обичай, свързан с традиционното погребение, което наблюдава: „Видяхме град Ниса, хубав град в миналото, а сега сведен до едно село. Повечето от жените в този край носят отрязани коси, а други ги оставят дълги с шапки на главата, направени от парчета, без форма и фасон. Те окачват стъклени броеници и няколко сребърни монети и подобни халки на ушите. Когато умрат мъжете или родините им, те си скубят косите и си издраскват лицето с най-страшни викове... Смятам, че това е по-скоро стар обичай или преструвка, отколкото мъка[4]." На следващата година през тези места минава кралският секретар при Анри II, изпратен в Турция,

за да събере данни за френската политика на Изток, който се впечатлява от подобен обичай, оценявайки го по същия начин: „Минахме река Морава, която е широка и бърза. Жените в тази страна, докато се омъжат, носят косите си отрязани до ушите. Като омъжени, носят косите си дълги и спуснати по раменете или ги връзват по славянски с шапка на главата, която изглежда като голяма дъска за кълцане на месо. Върху нея те увесват малки мъниста от стъкло, кехлибар, бисери, продупчено сребро и злато. По цяла България имат обичай, когато умрат мъжете им, братя, бащи или деца, да си скубят косите и да си издират с нокти цялото лице до кръв. Такава изява на скръб се прави обикновено по навик, дори понякога, когато те никак не са засегнати[5]."

Дипломатът, ученият и писателят Антон Вранчич, пътувайки в 1553 г. от Буда за Одрин, на 6 август прехвърля река Морава и стига град Ниш, който нягога бил прочут град и носел името си, според същия автор от река Нишава. Като страстен археолог, той обикаля продължително време развалините на града, открива и преписва старателно римски надгробни надписи, рисува останките от крепостни стени и сгради и се старае да отбележи и документира съобразно тогавашните възможности всяка значима старина в този град, който ако нямал толкова много антични паметници, щял да изглежда като село. Но Вранчич е известен не само със съчиненията си по археология, а и върху етнографията, на която той е отделил значително място и в този си пътепис. И той, както и предшествениците му, най-много се впечатлява, като че ли от облеклото и накитите на българските жени в селищата покрай Нишава. „На 8 август - отбелязва той в дневника си – дойдохме до село Суха Клисура. Тук за първи път видяхме с какви накити се красят българските жени. Тези накити ни се виждаха, от една страна, странни и прости, а от друга, и твърде смешни. Ако тази простота не бешс у един потискан от турците и предимно селски народ, ние мъчно бихме допуснали, че това са съзнателни хора. Да не говорим за облеклото им. То е рунтаво и грубо, каквото са носили може би първобитните хора, направено от влакнести кожи. Само ръкавите и нагръдната част на връхната им дреха са изпъстрени с подебели, разноцветни копринени шевици. По-внимателно

трябва да разгледаме украшенията на главата, шията и ушите. Косата си разделят от челото и я събират на тънки и гъсти плитки. Така събраните коси прокарват покрай слепоочието си над ушите. В плитките прибавят вълнени нишки, боядисани в цвета на косата; добавят в тях допълнително украшения, за да изглеждат по-богати, мятат плитките зад гърба си, завързват ги в нещо като мрежа и ги спускат чак до пояса. Това е за девойките. Омъжените жени пък събират косите си по-високо и спускат краищата на завързана панделка, разнообразени с пришита коприна... Едните и другите носят шапки като блюда, направени от много тънки пръчици така, че тази част, която у нас покрива главата и отгоре е затворена, у тях е открита. Слага се на върха на главата, обърната с по-широката си част към небето... Държат косите си отдолу открити, така че шапката прилича донякъде на египетска диадема, която е равна като диск. Самата шапка е обвита с бяло ленено платно и отвън е украсена навсякъде с пришити или привързани пластини подобни на монети от олово, мед, стъкло или други лъскави предмети. Те не са нещо особено, но при всяко раздвижване дрънкат силно. На главата си поставят още венец, било от цветя, било от треви, което има своя особена красота. Освен това във вид на венец поставят грозде, ягоди, жълъди и др. подобни. Продупчват ушите си на 4–5 места и окачват по тях обеци от олово, не толкова скъпи, колкото тежки. Имат и гривни от подобна материя. По-възрастните жени, независимо моми или омъжени, имат твърде много медни пръстени и с подобни обкови са отрупани чак до глезените. Освен това носят и огърлици, но не от злато или сребро, а някакви особени предмети, подобни на морски миди. Също и речни перли, направени както у нас от стъкло. Към тях прибавят халки, каквито ние поставяме на ястребите. След тях идват монети, камъчета, бъбрековидни фигури и метални кукообразни късчета от ризници и най-сетне, каквото лъскаво намерят, поставят го на огърлиците и отрупват шията си с много спирали. Тези, които са по-лични в селото, не се задоволяват с една огърлица, а прибавят две, три и четири. Веднъж, когато група жени се чудеха на нас, а ние на тях и на техните украшения, една запита дали нашите жени се украсяват така хубаво?... Щастливи бяха тези жени, които не познаваха нашия разкош, а своя свеж-

даха до нищо нестръващи предмети. Те бяха не по-малко доволни от своята бедност, отколкото нашите от своето богатство[6]." На 9 август Врančич стига град Пирот край река Нишава, минава покрай стара изоставена крепост със същото име, за която местните жители не могли да му кажат чие притежание е била тя в миналото, и спира в село Цариброд. Наблюдавайки внимателно околностите, през които минава, Антон Врančич стига до извода, че селското население бива жестоко потискано и ограбвано от пътуващи турци, поради което селата им са твърде далеч от главния път, а това понякога с причина пътуващите да остават гладни. Ханс Дершвам, който придружава посолството на Бузбек до Цариград в 1553 г., описва Ниш под заглавието България и се спира на българското село Клисура[7]. Дипломатът Ожие Гизлен Бузбек казва същата година за Ниш, докъдето по неговите сведения се простирала България, че той „не е от най-малките градове на тази страна, нито от най-малко населените, каквито обикновено са турските градове[8]". В Ниш той отсяда в една обществена странноприемница, наречена кервансарай. Той не скрива отвращението си към подобни странноприемници, въпреки добрата храна и оказаното му внимание и предпочита да преспи при някой беден християнин, чийто обор обикновено преграждал с платнище и монтира там своето легло и маса. Бузбек също оставя интересни сведения за бита на нишавските българи и на техните обичаи, особено при погребение и сватби. Той вижда и коли, пълни с момчета и момичета, които водят от Унгария за пазара в Цариград. Не може да спре сълзите си при вида на нещастните християни, вързани на верига в редици, също както коне, когато ги водят за продан.

Много често чуждите наблюдатели, били те пътешественици или дипломати, коментират сходството между имената на река Нишава и на град Ниш и съзнавайки връзката между тях, предлагат свое тълкуване за това, кой е първоизточникът. Рицарят от Силезия Мелхиор фон Зайдниц, служил във войската на Карл V, арестуван по погрешка от турците при пътуването му до Светите земи, пристига на 4 юли 1559 г. в крепостта Ниш и казва, че градът се нарича иначе – Нишава, откъдето идва и името на реката[9]. В анонимен пътепис на едно посланичество от Виена до Констан-

тинопол в 1572 г. се твърди, че град Ниш носи името си от течащата наблизо река Нишава[10]. Той отбелязва още, че на една скала до града Пирот има разрушена и доста наклонена крепост, а когато споменава за нощуването в Цариброд, казва, че постланията с камъни път, по който ще продължат през село Калотина, българите наричат Траянов път, защото той бил построен по нареждане на римския император Траян.

Един от най-изчерпателните извори за българите и българските земи от втората половина на XVI век е пътеписът на изтъкнатия немски протестантски учен Стефан Герлах, професор от Тюбингенския университет. Той минава два пъти по долината на река Нишава, където са нишавските българи, веднъж на отиване в Цариград през 1573 г. и втори път – на връщане оттам през 1578 г. На 14 юли при първото пътуване той пристига в Ниш – „град без стени, с пет църкви, разположен в приятна и равна долина[11]". На следващите дни той продължава пътя си през малкото село Куру чешме (Клисура), хубавото голямо селище с крепост Шаркьой (Пирот) и спира да нощува в недобре уреденото село Цариброд. Тук той казва, че расите (рашаните – южнославянско население по басейна на Средния Дунав), „също и българите – истинските жители на страната", били измъчвани много от турците, а хубавата им земя стояла необработена, защото нямали от това никаква полза, тъй като последните им вземали всичко[12]. При второто преминаване по тези места, пет години по-късно, Герлах познава вече по-добре страната и нейното население и затова може би описанията му са много по-богати. През лятото, на 27 юни, той спира на почивка при един кладенец, зад който лежи Цариброд – „малко българско селце". Самото село не се виждало от мястото, където бил кладенецът, само местните християни идвали тук, съобразно обичая на много места в България, и донасяли за продан погачи, ягоди, сирене, мляко, масло и други продукти. Продължавайки по-нататък, Герлах стига в Шаркьой „или Пирот, както го наричат българите". Той е голямо пазарище и има хубави и добре оградени къщи, където живеят 150 спахии. Тук (в самия град), както отбелязва Герлах, живеят малко българи, които нямат своя църква. Извън пазарището имало замък, от който били запазени четири кули, огради със стена.

Местните християни разказвали, че в този замък живял Милош, който убил турския султан Мурад. „Вижда се – продължава Герлах, – че е било важно място в България и там са живели князе[13]." Продължавайки, на 29 юни той се изкачва по живописна планинска местност, откъдето се вижда чудно красива долина с ниви и овощни дървета и една пълна с риби рекичка. В самото подножие на планината е разположено „едно българско село Куру чешмс" (Бяла Паланка, между Пирот и Ниш). Герлах пристига с придружителите си тъкмо когато християните празнуват деня на Петър и Павел в църквата „Св. Георги", разположена на един хълм между големи дървета. По време на службата в тясната черква имало само няколко стари мъже. Жените били отвън и си бърборели една друга, както обикновено, без всякакво внимание към службата или някакво набожно смирение. Ангажирани с литургията били само двама: свещеникът, който едва се виждал, и дяконът, който от време на време му отговарял с припяване. Герлах явно не познава добре тайнството на православния ритуал, затова заостря вниманието на читателя върху подробности, които не ни впечатляват кой знае колко. „След като пееше, свещеникът замълча, така че изобщо не се чуваше – четеше тайно част от литургията си, а това той правеше често... След това той постави паницата или подноса с хляб, покрит с кърпа, на главата си, взе потира в ръка, излезе с тях от олтара, а народът се поклони почти до земята и се прекръсти... После той започна да кади към олтара и към народа и приготви светото причастие. В дървения потир изсипа пълна каничка горещо вино и пусна вътре две големи късчета хляб, като правеше кръст. С месингова лъжичка разбърка хляба и виното, целуна олтара и известно време държа главата си наведена, като че ли се моли. После поднесе три пъти, едно след друго, потира до устата си, като че ли опитваше дали не е много горещо и доля малко от една каничка студено вино... Хората отиваха един след друг при свещеника, който стоеше пред вратата на олтара и даваше всекиму пълна лъжичка от потира. Всеки целуваше на свещеника ръка, държеше кърпата пред себе си, за да не падне нищо на земята, гълташе съдържанието на пълната лъжица, избърсваше си муцуната с кърпата и пак целуваше ръка на свещеника." Въпреки дълбоката сакралност и

тържественост на наблюдавания православен ритуал, Герлах намира в общото поведение на свещеника и на паството му нещо непочтително според европейските представи за духовно общуване: „Когато някои отиваха при свещеника, за да вземат причастие, той ги питаше нещо, смееха се заедно и размениха няколко думи, след това им го поднасяше и пак говореха известно време. Водеха и двегодишни деца, на които даваше причастие, и аз видях как едно дете го изплю. Като приключиха, свещеникът отнесе потира и каквото беше останало в него, той го изпи вътре в една стаичка с пълни лъжици, каквито аз преброих десет. При олтара стоеше една доста висока каничка пълна с вино, което той изсипа в потира, задигна го и го изпи и избърса потира с гъбичка. След това започна гуляят. Донесоха хлябове, вино и пресни плодове, които бяха оставени в много стомни и паници в черквата и свещеникът ги благослови. Нарязваха хляба в пръстени паници, сипваха отгоре вино и го изяждаха заедно. Някои правеха това в църквата, а други се разположиха отвън около нея и ядяха и пиеха задружно." Когато свещеникът, който не живеел в това село, си тръгнал, селяните подред му целували ръка, дали му няколко хляба за вкъщи. На Герлах също подарили два хляба от осветените. Извън богослужението свещеникът ходил облечен като другите българи, само че носил попска шапчица. Прическата му била като на всички българи – отзад на главата с оставен да расте голям дълъг кичур, а отпред косата е подстригана съвсем късо. По иконите в църквата те можели да разпознават образите на Христос, Мария с Младенеца, Св. Георги, Св. Никола, Св. Илия и др. Жените в това българско село също имали странна украса на главите: „подобна на широка паница, покрита с платно, а отвън с малки раковини, сребърни генскийки, пера и други чудновати неща". Момите, след като се нахранили, танцували в редици и пели хорово, две по две заедно, извивайки постепенно в кръг, „което можаха да правят непрекъснато половин ден".

Силната любознателност и умението да общува лесно в местното население позволяват на Стефан Герлах да научи неща, които обикновено отбягват от другите чужди наблюдатели, загрижени по-често за сигурността си и удобствата при пътуването. Тъкмо тук, вероятно на описаното праз-

ненство при църквата „Св. Георги“, той узнава за съществуването на българско просветно огнище, представител на което бил и местният дякон: „Недалеч от това село в подножието на планината има манастир, наречен на Св. Димитър, в който петима монаси поддържат българско училище и учат другите да четат и пишат, също и да пеят българска литургия[14].“ Сведенията на Герлах, че в манастира край Бяла Паланка, между Пирот и Ниш през XVI век се изучава българска писменост и българско църковно пеене, се потвърждават и от други източници. По пътя към Ниш Герлах отбелязва и едно друго българско село с хубава чешма, където спират да починат и да закусят. Когато пристигат в самия Ниш, Герлах отсяда в сарая на Хазма бей, който бил заселил край града много отвлечени от Унгария деца и жени. В самия град живеели малко християни и те били, според Герлах, повече сърби, защото тук свършвала България и започвала Сърбия. Тези много измъчвани християни си били построили малка църквица от дърво, покрита с широки плочи и украсена с рисунки като гръцките и българските църкви и имали само един свещеник. При това първо споменаване на Ниш Герлах не уточнява дали в него живеят българи. Но на следващия ден, 1 юли, пак в Ниш, където останали да си отпочинат от трудния път, той казва: „Вечерта си дойдоха много българи от жътва в полето и пееха обикновените си хорови песни[15].“ Краят на юни и началото на юли е сезонът за жътвата и прибирането на житните култури, а както е добре известно, българите по традиция в това време масово опразват местата, където живеят, и отиват по полетата, за да жънат не само своите ниви, но и големите турски чифлици. Герлах е наблюдавал тъкмо едно такова радостно завръщане от жътва на българите в Ниш. На 11 юли Герлах е вече в Белград, където имало немалко християни, но само една порутена черква, а главният свещеник на име Лазар живеел от милостиня. Турците не позволявали на християните нито да си поправят, нито да разширят черквата. Малцина от тях можели да кажат наизуст „Отче наш“, но все пак знаели, че има само един бог и негов син е Христос, който бил разпънат на кръст, умрял, но възкръснал. Самите християни в Белград съзнавали невежеството си и се оплаквали с думите: „Какво може да научи човек, който три-четири месеца лежи на поле-

то сред воловете и турците го принуждават почти денонощно, от тъмно до тъмно, да им работи ангария?

Една година след първото преминаване на Герлах през земите на нишавските българи по неговите стъпки тръгва и французинът Пиер Лескалопие, който след като пресича река Морава и минава през Ниш, на 27 април пристига в Клисурица – „село в България". Най-съществено, което той отбелязва тук, е отново прическата и накитите на жените: „Жените в тази страна режат косите си и не ги оставят да растат, докато не се оженят. Тогава те ги сплитат и провесват отзад с дълга висулка от конопени влакна чак до коленете. Другите носят големи плоскости на главите като ония, които във Франция се наричат „египтянки". Отвсякъде висят сребърни монети, кехлибарени и оцветени стъкла. На ушите те имат висулки, големи колкото яйца, от калай и олово с малки верижки от жълта тел[16]." Френският пътешественик описва танц на девойки, което той тълкува като желание да се спечели някоя пара, а в действителност описанието много наподобява познатите ни пролетни момински игри от обичая Лазаруване: „Някои девойки дойдоха да поиграят пред нас и се украсиха като невести, поставяйки си плоскост, обкръжена с разноцветни пера, прикрепена на главата. Танцът им бе по две, една срещу друга, като се сменяха, избутвайки леко едната на мястото на другата. Накрая ритъмът им се ускори; те подскачаха и тупаха с крак един такт. Песха им четири техни другарки, които се държаха две по две и си предаваха една на друга една и съща песен[17]." На следващия ден Лескалопие пристига в Пирот, където открива много красиви антични мрамори, вградени като обикновени камъни в новите постройки. При влизането в града два пъти прекосяват река Нишава, където сред голямо блато имало развалини от стара крепост.

Немският проповедник Саломон Швайгер пътува в 1578 г. от Германия за Цариград и Ерусалим и когато стига в Ниш, казва, че този град е на половината път от Висна до Константинопол и границата между Сърбия и България. В село Куру чешме, където се спират да нощуват, той също се впуска да описва прическите и накитите на българските жени, като не прибавя нещо много различно от вече казаното от предшествениците му, с изключение на това, че на тамошните българки се налагало да прикрепят ушите си посредс-

твом кукички за косите, за да не се разкъсат от тежестта на украшенията.

Прави впечатление, че през втората половина на XVI век европейските пътешественици, завръщайки се от Цариград по пътя през Белград, почти без изключение посочват Ниш като последния град на България, след който започва Сърбия, т.е. европейската представа за западната граница на българите, или по-точно – на политически изчезналата българска държава, е изместена вече доста по на изток, отколкото по времето на кръстоносните походи, когато тя е била поставяна при Белград и на запад от него. Това потвърждава и пътувашият в 1583 г. австрийски аристократ Волф Андреас фон Щайнах. На 24 ноември той спира в едно „спахийско и българско село" Куру чешме, разположено високо в планината, а на 25 ноември пристига в Ниш, където нощува в една „турска къща" и продължавайки пътя си към Белград, на следвашия ден, т.е. вече западно от Ниш, той отбелязва, че в „тази местност трябва да свършва Сърбия и да започва България[18]". Същото казва година по-късно, в1584 г., придружавашият императорския пратеник за Цариград Мелхиор Безолт за границата между България и Сърбия, с добавката: „както обикновено се приема[19]". Той повтаря гледището, че името на града Ниш произлиза от това на реката Нишава. След като пътуват по една висока планина, те спират да нощуват в село Куру чешме. „В това село – казва Безолт – както обикновено в българските села, жителите са повечето християни или само християни." Турците предпочитали да живеят повече в градчетата и тържищата, а по-незначителните места оставяли на българите-християни. Най-тежкият данък на бедните българи християни бил десятъкът, който те трябвало да дават от своите деца на всеки няколко години, на три или на пет. Тук Безолт се впуска в неизбежното описание на носията на жените, като се опитва да направи някакво сравняване между традиционното облекло на българките и на туркините. На следващия ден той е в Пирот. Той говори за една колона на победата край извора на една миля от Пирот, издигната в чест на император Марк Антоний, който разгромил готите. Наблизо имало и един камък с гръцки надпис, който той за съжаление не можал да прочете и препише поради бързото преминаване.

На немския пътешественик Райнхолд Лубенау, който в 1587 г. търсел удобно място да се окъпе в река Нишава, местните жители му показали един вир, където се удавил някакъв император, който разгорещен от опитите да превземе града Ниш, поискал да се освежи на това място в реката, но останал в нея. Райнхолд решил, че това трябва да е бил император Сигизмунд и всички от свитата се окъпали на същото място. Лубенау разказва още, че градът Ниш, както и съседният град Пирот са били построени от някой си цар Пир – „цар на епирците", който бил голям грабител на езическите храмове, прободен накрая в леглото си. Лубенау не казва обаче дали и тази история му е разказана от местните българи, или е творение на негово етимологическо откритие за връзка между името на град Пирот и епирците. В българското село Куру чешме той и господарят му трябвало да задоволят глада си само с варени яйца поради обилния дъжд. Тук в това село Лубенау, както и много от другите пътешественици преди него, е силно впечатлен от българските жени, на чието описание той отделя значително място в своя пътепис, установявайки, че много от тях са потомци на стари и благородни български родове. „Започва Голяма България. Българските жени са толкова усърдни в преденето, че когато вървят по улицата, не можеш да ги намериш без работа. Поставят една хурка с вълна зад рамо и така вървят и предат, като играят. За украшение те са окачили на ушите си куп турски аспри или сребърни и златни монети, наред със стъклени корали, които разтягат ушите им чак до раменете. Богатите жени и моми са прокарали през една дупка на носа златни халки със скъпоценни камъни. Аз видях някои такива. Те оставят косите си да висят свободно в плетена мрежа, която богатите правят от коприна, а бедните от вълна в различни цветове. Както ми беше разказано, част от тези жени, които са потомци на старите българи и са от стари благородни родове, носят на главите си висока и изплетена доста странно от слама шапка, на която висят куп стъкълца с извънредно хубав блясък. Тези шапки долу са тесни и са високи две до три педи, като нагоре стават все по-широки и отворени, така че не могат да служат нито против дъжд, нито против слънце, а само за украшение на жената, и ги правят да изглеждат по-високи... Всъщност шапките могат

лесно да бъдат бутнати от главата им. Те носят ризи от грубо платно, обшити с всякакви цветни конци. Понеже беше много горещо, аз се разкопчах отпред напълно, така че да се вижда ризата ми от силезийско платно. Тогава една жена дойде при мене, разгледа ризата ми и се учуди, че не беше обшита пъстро. Показа ми своята риза, която носеше направо на тялото си. Тя беше така красива и пъстра и макар груба, харесваше на жената повече от моята[20]."

След като се впуска в разсъждение за многообразието на носиите и езиците на различните народи в Европа, Лубенау се връща отново на разказаното му, че в България, както навсякъде в Турция, няма други благородници освен османския род и мнозина от родовете на стари владетели се женят за овчарски дъщери. Това той намира като твърде поучително за ония благородници в неговата страна, които се възгордяват много и презират другите край себе си. Приключвайки с тия разсъждения, той продължава разказа си с описанието на Пирот, където повтаря някои неща, казани преди това от Безолт. Английският политик Хенри Кевъндиш се оплаква, че по пътя от София до Ниш през 1589 г. е бил подложен заедно със съпътниците си на тормоз и унижение заради това, че са християни. Докато минавали през София, поне не ги биели, а само ги зяпали и плюели, но щом се отдалечили от града и поели към Нишава, двама високомерни турци ги ударили с камшици, взели им една шапка и не им я върнали, докато не дали пари. Край Ниш, където те не влезли от предпазливост по същите съображения, Кевъндиш се впечатлил от керван натоварени със стока камили, петдесет на брой, какъвто той виждал за първи път по пътя си.[21]

Тревожни и смразяващи са бележките в дневниците на пътешествениците от последните години на века. Те разказват за насилия и жестоки разправи с българското население, което не искало да се покори на султана и използвало всеки повод да се разбунтува при най малката надежда за подкрепа от християнска Европа.

Аптекарят Ханс Зайдел, който придружава императорския извънреден пратеник на отиване и на връщане до османската Порта, рисува по пътя от Средец до Ниш жестоки картини от неотдавнашни насилия. След като напуска София, по пътя към Пирот и Ниш той вижда голям брой

хора избити и натрупани на купчини или пръснати на различни места на пътя човешки и животински трупове. От следващите редове, в които той описва преминаването им покрай Ниш, става ясно, че убитите са предимно разбунтували се българи: „Турците бяха наредили там, от двете страни на пътя, в чест на турския султан, много стотици скоро отсечени човешки глави на християни, бедни български селяни, всички с унгарски или хърватски кичури, една до друга, пред двете градски врати, като стигаха далеч в полето. Жалко беше да се гледа това. Турците разказваха, че убитите се били разбунтували срещу султана[22]." Подобни гледки описва и англичанинът Томас Глоувър в дневника си за похода на Мехмед III срещу Унгария през същата година. На 26 юли, движейки се по реката, вероятно Нишава, той вижда двама християни, убити по един най-жесток за европейските представи, но често срещан по това време на Балканите начин: „Бяха набучени на кол, прекаран през тялото им, който излизаше през врата им, а колът бе изправен." [23]На 28 с.м. те стигат до Ниш, където, преди да влязат в града, забелязват още двама души, умъртвени по същия жесток начин. „А в този край на града – продължава Глоувър бяха закачени на върви за стълбове триста отсечени и натъпкани със сено глави на християни преди четири месеца от турци под началството на Мехмед паша в Босна[24]."

XVII ВЕК

Европейските пътешественици и през XVII век продължават да са категорични и единодушни относно крайната северна и северозападна граница на българската етническа територия. За северозападна граница, която „отделя България от Сърбия", отново най-често се сочи река Морава, като изрично се казва, че именно в България се намират разположените по централния път към Цариград градове Ниш и Пирот[25]. В едно описание на Турската империя от XVII век, съставено от русин, който бил пленник у турците по това време, се подчертава, че „селищата наоколо от самия Адрианопол до Белград и по-нагоре, са само български[26]". И според регистрите за събиране на данък джи-

зис от 1606 и следващите години също се вижда, че в Пиротско и Нишко има значителен брой християнско население[27]. В дневника на пътуването от Дубровник за Цариград в 1611 г. на френския посланик Ашил дьо Санен французинът Льофевр споменава, че в Ниш имало „един ага или управител на някаква област в България[28]". На две мили след Ниш посланичеството влиза в едно село, чиито жители им посочили планината, където вървлували много разбойници. Продължавайки по пътя, то стига до едно място, наречено Куру чешме, където някога имало крепост, изгорена до камъните в 1608 или 1609 г. Сега там имало направено дървено заграждение с врати на две места, което служило за сигурно убежище на пътуващите. На следващия ден те забелязват по склоновете на планините, от двете страни на пътя, множество малки села и стигат до „Пирот, още в България[29]". От дясната страна на дървения мост при входа на града Льофевр вижда малка четвъртита крепост. В същия ден в Пирот има богат на стоки панаир, на който са дошли повече от 4000 селяни от околните места, най-вече християни. Голямо е изобилието на този панаир от хранителни продукти, селски дрехи, украшения от сребро. Спирайки се на накитите, Льофевр също описва прическите на жените в този край: „Жените носят висулки на ушите от сребърни пулчета, съвсем прилични на тези по юздите на нашите коне и също толкова големи. Те носят по много от тях на всяко ухо. Има някои, които носят местни монети, които зашиват на големи платнени панделки, от които те после правят начелници, верижки, подгърлещици, висящи като брада на козел. Косите си носят изцяло сплетени на плитка, увиснала на гърба, а на края ѝ – споменатите сребърни монети с ресни. Най-бедните окачват там от ония малки морски охлювчета, с които джамбазите украсяват юздите на конете, изложени на показ[30]." Льофевр описва слепи певци, всред които и жени, изпълняващи на примитивни струнни инструменти древни мелодии и песни: „Те съпровождаха с гласа си звуците на гъдулката, направена от лошо издялана цеменица и без дъска, само с една струна от 10–12 конски косъма, събрани заедно, без да се усукват. Звънтяха на нея с лък, направен по същия начин, като докосваха струната с пръстите на лявата ръка, за да сменят звуковете според песента. Инструментът имаше твърде ви-

сок и приятен тон[31]." Тук имало и много акробати, каквито не липсвали из цяла Турция. Льофевр научава от разкази на местни хора, че в този край живеел един архиепископ фра Пиетро от Францисканския орден, който покръстил и въвел в римското изповедание много православни жители от десет-дванадесет села в района, а също и такива, които „не са имали никаква религия". Това сведение е интересно, не толкова с факта за преминаването на православни българи към католическата църква, колкото със съобщението, че до XVII век в българските земи се срещат още непринадлежащи към никоя религия, т.е. езичници. Не е изключено да става дума за някакви потомци на старите павликяни и богомили.

Адам Венер фон Крайлсхайм, участник в посланичеството на император Матиас II от Прага до Константинопол, на 8 юли 1616 г. преминава река Морава и отбелязва, че тази река дели Сърбия от България, че е доста голяма и може да се премине само с кораб.[32]

Адам Венер описва подробно град „Ниса, наричан от турците Ниш по името на реката". Някога той е бил хубав град, за което свидетелствали разрушените му стени и един замък в него. По това време той е бил само една неукрепена паланка, но имал няколко джамии, един имарет, кервансарай и бани, неизменните следи на османското господство. Градът е бил завладян с пристъп от султан Мурад I и „сега е населен от българи и турци[33]". На 11 с.м. той преминава през една голяма паланка, чийто име не упоменава, на 12 пристига в Куру чешме, доста голяма паланка и село, в околностите на което изграждат лагера за нощуване, а на следващия ден пристигат в едно тържище, наречено Шаркьой (Пирот). Тук той бива впечатлен от един стар, здраво изграден и обитаван замък. Когато пристигат в Драгоман, Адам Венер се оплаква, че през последните три дни не могли да се насладят на вино, защото според местната традиция виното тук съхранявали в мехове от кози кожи, поставени близо до огъня, което го правело кисело и европейските посланици предпочитали да пият чиста вода вместо него.

Англичанинът Питър Мънди като търговски чиновник, който в 1620 г. на връщане от Цариград спира на 22 май да пренощува в Цариброд, което се оказва едно малко село и

той трябва да се задоволи с половината от дома на някакъв бедняк. На следващия ден капризният англичанин пристига в Шаркьой (Пирот) – „голям град" с малка крепост. Посланичеството, с което той пътува, имало специална височайша заповед до всички управители за осигуряване на безопасност и за снабдяване с провизии. Но Милордът отказва да се възползва от заповедта, защото чиновниците взимали всичко насила от бедните християни и вместо с пари им заплащали „само с ритници"[34]. След като напускат те Пирот, пристигат в село Куру чешме. Освен че било безводно, селото се оказало и безлюдно. Селяните му избягали, защото не били в състояние да платят големите данъци, наложени им от управителя на провинцията, и се страхували, че ще бъдат жестоко наказани за това. Питър Мънди говори с изключително състрадание към тях: „Цялото благо, което бедните християни са в състояние да извлекат от земята, стадата и труда си, едва достига да посрещне налозите на управителя и да им осигури изхранването, така че те са в по-лошо положение от роби[35]." Минават през друго християнско село, наречено Паланка (Бяла Паланка), оградено от дървен плет, измазан от външната страна с вар. Мънди описва едно характерно за тази епоха укрепление, изградено от два успоредни дървени плета на разстояние три ярда един от друг, като пространството между тях е запълнено с големи камъни, които служат за стена. Питър Мънди не посочва народностната принадлежност на населението в тези селища, а говори само за християни, каквато е и практиката в Османската империя, но тези, които минават по същия път преди и след него, изрично отбелязват, че там живеят българи.

През 1621 г. по същите места преминава на път от Франция за Цариград френско посланичество, водено от Луи де Е. Барон дьо Кормаген. Когато стигат до река Морава, анонимният летописец на това пътуване добавя, че тя извира „от високите планини на България[36]". На 20 юни посланичеството напуска Ниш, придружено от 20 турски конници, които управителят на града им предоставя за охрана през опасния планински път. Нощуват в село Куру чешме, населено изключително с християни. Лошото отношение на турците към тях кара тези християни, според летописеца, да се събират на големи групи и да извършват нападения по

големия път. Затова в повечето села на Сърбия и България имало места, оградени с дървени огради, измазани с кал и слама, наречени „паланки". Населението се прибирало в тях, когато се чуело, че в полето буйстват „разбойници", които, за да се противопоставят успешно на всякакво турско нападение, образуват дружини понякога до 500 души. Когато заловели някои от тях, турците ги набивали на кол без никакъв процес. Особено опасно ставало, когато те узнаели, че по пътя ще премине някой посланик или знатен турчин, за когото се знае, че той носи ежегодния си данък на султана. „Местните християни – казва анонимният хронист – наричат тези разбойници хайдути"[37]. Реакцията на местното българско население спрямо представителите на държавната власт много добре проличава от описаната случка в малкото село при Драгоман, където посланичеството навлиза поради заблуда на коларите, които се отклоняват малко от пътя си: „След като видяха, че пристигаме, те започнаха да се оттеглят към планинските височини, отнасяйки със себе си всичко най-хубаво, каквото имаха. Не бе възможно нито един да бъде накаран да се върне, защото те ни мислеха за султански чиновници, дошли само за да ги тормозят[38]." В този анонимен пътепис отново се споменава за границата между Сърбия и България, която се поставя при река Нишава (при вливането ѝ в Морава). Авторът на пътеписа изрично е записал, че тази граница му е посочена от „местни хора"[39], т.е. информацията за нея не е почерпена само от старите географски карти. В пътеписа на французина Венсан Стохов за едно посланическо пътуване до Цариград в 1630 г. се изтъква и значението на София за християнското население по поречието на Нишава. След като преминават през Ниш, „малък град, населен със спахии и еничари, както за охрана на пътищата, така и за да пазят християните", и през „населените с християни села" Пирот и Драгоман, те наближават София, наречена „главен град на България"[40], за какъвто град пътешествениците преди него, пък, както ще видим – и след него, сочат Ниш. Така се произнася и саксонският благородник и пътешественик Георг Христов фон Найчиц в 1631 г., когато пристига в Ниш – „старата столица на Българското царство", той добавя: „Ниш някога трябва да е бил главен град на Българското царство и един голям град, както се вижда доб-

ре от старите градски стени[41]." Найчиц отбелязва, че от Белград до река Морава страната се нарича Сърбия, „но оттам започва царство България[42]". След Ниш немският благородник минава през покритата с гори и малко лозя планина Куновица и на 27 февруари пристига в Пирот, който турците наричали Шаркьой. Той представлявал едно покрито с камъни тържище, където имало стар замък, заобиколен от две каменни стени, но запустял и безлюден. В това тържище, както му казал един местен турчин, имало 450 огнища, вероятно – домакинства. Описвайки пътуването до Драгоман покрай Нишава, той съобщава, че преминават през гористи планини и високи скали. От дясната страна на пътя се издигал един доста голям и висок камък, съвсем изолиран и самотен. Турците разказвали за него, че някакъв техен светец Хали (Али) бил разсякъл тази скала с един удар на сабята си. „Ударът на сабята – продължава Найчиц – естествено си личи, а отсечената част се е опряла до по-голямата, нещо, което предизвиква учудването на човек[43]." Спрях се на този детайл, защото тук става дума вероятно за древен мегалитен паметник, каквито се срещат често по българските земи, сакрализирани и почитани от местното население в традиционния им мироглед до много по-късни времена. Обичайна практика е било ислямската доктрина да обсебва старите светилища на завареното население като овладяване и на сакралния свят на завладяната територия. Че този паметник се намирал в българска етническа среда, личи и от бележката на Найчиц, че за да преминат лесно по тези места, взели със себе си няколко българи, които да им показват и проправят пътя[44]. На друго място в пътеписа си Найчиц прекъсва хронологията, за да разкаже една случка в Пирот от първото му пътуване към Константинопол. Тя е показателна за постоянното напрежение между местното християнско население и турската администрация. Когато потеглили от Пирот, водачът им турчин заменил два от болните и изтощени коне с два здрави и охранен от един случайно срещнат по пътя селянин, когото уверили, че при село Извор ще му ги върнат. Селянинът никак не останал доволен от това и обхванат от гняв и негодувание, се оплакал на своите съседи и съселяни, какво му се е случило предния ден. „Селяните връхлетяха с голяма ярост и с тояги върху нас – оплаква се благородникът. – Мене ме оставиха

да си вървя, може би за това, че предишната вечер се бях открил, че съм християнин[45]." Като наказание за тази демонстрация на непокорство кадията разпорежда инициаторите да бъдат ударени с по 50 тояги по петите.

След като описва подробно тогавашния Белград, французинът А. Пуле разказва за пътуването си в 1657 г. през Ягодина до Морава и оттам по Нишава. През целия път от Ниш през Пирот към София той се възхищава от юнашкия вид на охраняващите ги придружители със строги лица и лъкове, стрели и копия в ръце, които вдигали силен шум с изстрели във въздуха и изглеждали готови да отблъснат и да накарат да се разтрепери всеки, който дръзне да ги нападне. Но когато дошло време за сражение, цялото им юначество се изпарило. „Тичахме до Драгоман – споделя разочарованието си Пуле. – Там целият ни керван се събра с такова вълнение и страх, като че бе участвал в опасно сражение[46]."

За опасности по този път край Нишава и за наличието на много хайдушки чети край него говори в същата година и французинът М. Кикле. След като нощуват в хан срещу Муса паша паланка, те потеглят сутринта рано още в тъмно със запалени фенери, за да преминат бързо през опасните места, за които знаят, че там са погинали много представители на властта. Особено внимателно и предпазливо минават прохода при иначе красивата планина Коньовица, но твърде опасна „поради хайдути, които се срещат там ежечасно[47]". Предния ден хайдути нападнали охраняващите пътя и пратеничествата пандури.

На следващата година по същия път, но в обратна посока, минава Конрад Якоб Хилтенбранд, който придружава шведското посолство до Константинопол (1657–1658). Когато на 20 март стига до село Драгоман, наричано още Траяманли, той също се оплаква, че пътят е „много опасен поради разбойници и грабители[48]". Непредвидено препятствие, поради придошлата от топящите се снегове река, ги застава да се задържат там по-дълго и имат възможност да разгледат околността за старини. Всред пътуващите имало един човек, който знаел италиански и много добре познавал местността. Той им разказал за някакво особено светилище и ги завел на някаква висока планина. „Ние го следвахме из непрестъпни дълбоки снежни пътища, като очак-

вахме с нетърпение да видим какво ще бъде това, тъй като не забелязвахме пред нас никаква черква или друга постройка. Най-после стигнахме до един дървен кръст или по-скоро колело, пред което той коленичи, кръстеше се и благославяше. Когато го попитахме: „Това ли е светилището?“ – той каза: „Да.“ Ние не можахме да открием нищо, освен някакви имена, надраскани или изрязани върху кръста на височина няколко педи. Като се върнахме обратно, не знаехме дали да се смеем, или да ругаем, че се оставихме така да бъдем заблудени[49].“ Конрад Якоб Хилтенбранд не е справедлив в обвинението към водача и в оценката на показаното светилище. Според описанието той е бил заведен на древно оброчище, каквито българите са почитали извънредно много. Оброчищата, наследство от езичеството, са заемали важно място в религиозния им живот, особено във времената, когато са нямали право да строят църкви и манастири. Но европейците обикновено не познават тези балкански тайнства. Романтиката на Ориента за тях е в античното наследство на гръко-римския свят и в нейния материален израз са мраморните отломки от статуи, колони и надписи на гръцки или латински. Хилтенбранд получава все пак малка утеха. Току-що изсушил мокрите си дрехи на огъня и излязъл да се поразтъпче около хана, той забелязал из храсталаците „стар гръцки надгробен надпис“. На 23 март същият пристига в Куру чешме паланка, където имало турци и жителите се носели малко различно от българите.

За българите по Нишава говорят и други свидетелства от средата на XVII век. В дневника на Християн фон Валсдорф, наемник на трансилванския княз Ракоци, прекарал дълго време в турски плен и опознал османските владения, описвайки град Ниш (1660–1663), се казва, че градът е завладян с пристъп през 1383 г. от Мурад I, третия султан от Османовия род, и „понастоящем е населен от българи и турци[50]“. За българите по Нишава в същото време говори и англичанинът Джон Бърбъри в своя пътепис за пътуването до Цариград през 1664 г. И той, както другите, подчертава при преминаването на Морава, че тази река „разделя Сърбия от България“. Между Ниш, който „някога е бил епископски център, но сега – само малък град“, и Пирот той е впечатлен от странен за него български обичай: „На

10-и наша спирка бе Мусан Баша Паланка (Бяла Паланка), където ни посрещнаха българки според своя обичай, разхвърляйки парчета масло и сол по пътя, предвещавайки и пожелавайки успех в пътуването и работите ни[51]." Солта се използва много често в обредната практика на българите, а маслото, ако действително това е било масло, не означава нищо друго освен благопожелание да им върви всичко гладко и лесно.

На географска карта от 1664 г., където България стига до река Морава, е изобразен и българският герб: изправен лъв с корона, под шръкналата му раздвоена опашка има звезда, а под възправените предни крака – полумесец.[52]

Сведения за нишавските българи се съдържат и в анонимен пътеписен дневник на пратеничеството от Виена до Цариград след войната между Османската империя и Хабсбургската монархия 1663–1664 г. Ниш е описан като значителен в миналото град, но сега освен развалини от старата му слава и няколко джамии с оловни покриви не се виждало нищо друго. За град Ниш в този пътепис се казва още, че „преди време тук били отглеждани най-хубавите лозя за червени вина в България[53]". На 9 юли 1665 г. по обяд пратеничеството спира в Мустафа паша (Бяла Паланка) – най-хубавата паланка, която посещават, откакто са навлезли в турските владения. Отвън тя е оградена с каменни стени, дебела два разтега и с много кули, но отвътре има малки и жалки колиби и е „населена само от българи и съвсем малко турци[54]". В големия и хубав хан, в който те се настаняват точно срещу тази паланка, идва един францискански монах, изпратен от софийския архиепископ. Той се оплаква, че „българите, които всички са схизматици, преследват твърде много католиците"[55], повече отколкото турците правели това. Турците проявявали по-голяма търпимост спрямо католиците, отколкото православните. Няма сериозни доказателства православните българи да са преследвали католиците особено когато самите те са били под чуждо владичество и неведнъж са се обръщали към Светия престол за подкрепа и помощ в борбата им за църковна и политическа независимост. Францисканецът си има свои съображения, за да каже това, но за нас в случая е от значение фактът, че той отново подчертава българския характер на населението в тази част от поречието на Нишава. На

следващия ден пътуващите почиват в Шаркьой (Пирот), където силно впечатление им прави кухнята на местното население. Особено им се услаждат някои ястия с мед, приготвен и пречистен по специфичен начин. Но между предложените им гозби имало и такива, които ужасили виенския летописец. „Има една салата – казва той, – направена от ситно нарязани едри моркови с прибавени към тях малко чесън и кромид лук и всичко подправено с кисел оцет и мед. Има и една друга подобна салата, но вместо оцет в нея сипват кисело мляко. Казват, че това било много здравословно и ги разхлаждало. Да си кажем истината, нищо не е по-неприятно на вкус[56]." Оказва се, че не само тараторът не е по вкуса на виенския благородник, но и самите овощни градини, които дават такива вкусни и сочни плодове: „Техните градини, които те считат за хубави, не струват нищо за изисканото общество. Няма никакъв стил и изкуство при оформянето им, никакви пътеки, размесени са всякакви овощни дървета, няма украса." Тъжно му става и сега на човек, вместо да се разсмее, щом си помисли колко далеч са били понякога в представата си за хала на българина европейски дипломати и политици, които по-късно, след около два века, ще решават съдбата му, явно, без да са променили кой-знае колко много предубежденията си.

Когато в началото на юли 1665 г. австриецът Паул Тафнер, придружаващ като духовно лице императорското посланичество за Портата, вижда забележителния дървен мост на Морава, казва, че тя е „прочута река, която отделя Сърбия от България"[57].

Пресичайки Морава, на 4 юли посланичеството преминава през Бараиции, на 5-и – Пелакдере, на 6-и разпъва палатките си в паланката Алешинти, а на 7-и и 8-и прекосява Ниш, който в миналото е бил епископски център, но сега „мизерно градче", за коларите и за хората от народа обаче той си оставал „средище". На следващия ден стигат в Котина (село на Котинска река, приток на Нишава), на три часа път от Ниш, в околностите на което има споменавани от много пътешественици топли минерални извори – най-хубавите според думите на местното население. На самото място няма никаква постройка, нито ограда. В полите на южния склон на планината, настрана от главния път, блика извънредно топла вода, която образува басейн 15 крачки

дълъг и 10 широк. Водата се считала за много лековита. Суеверните местни жители не търсели никакви други лечебни средства, освен тази топла вода. Но тя им помагала не само при заболяване, защото, както се казва в пътеписа: „Тук те намират и опрощение на греховете си, тъй като ведно с телата им водата очиства и греховната им душа. С обичайните си викове и крясъци те се мият във всеки ручей, във всяка локва, с проснати тела на земята или стъпили на килими, или пък голи до пояса с опънати напред глави[58].“ На 10-и продължават до Муса паша паланка или Куру чешме, където имало немалко старинни паметници. Тук Тафнер разказва за споменатия вече български обичай да се посрещат и изпращат с благопожелания минаващите край селището пътници: „Българските жени ни срещаха, като посипваха и пръскаха по пътя масло, нарязано на дребни късчета и сол. Това се тълкуваше като знак на приятелско посрещане и като пожелание за благополучно продължаване на останалата част от пътя ни[59].“ След този благослов на следващия ден, без каквито и да са премеждия, те пристигат в Пирот.

За Морава като граница между Сърбия и България се говори и в един анонимен пътепис от 1671 г., със забележката, че това „отбелязват още древните автори[60]“. Първата и най-високата планина край Нишава според този пътепис българите наричали Бесертина, което сведение също потвърждава, че българи обитават поречието на река Нишава чак до вливането ѝ в Морава, както и околните планини. Значително място е отделено на описанието на старините в Бяла Паланка, на старинните надписи и множеството обработени камъни от стар римски град, използвани вторично при по-късните строежи. Разказва се и за разрушения там преди 350 години след двегодишна обсада от турците укрепен град на име Милкиоград, с „яка висока стена, с кули и замъци, с хубави църкви и царски дворци“. Християните тайно използвали един от скритите в земята куполни строежи за църква при празници.[61] Широко разпространена практика по българските земи в първите векове на османското владичество е, да продължават да почитат руините на старите църкви, да извършват там християнски обреди и да създават свои тайни храмове в пещери и катакомби.

Австрийският императорски резидент в Портата Йохан Христоф фон Кинсберг отсяда на 21 юни 1672 г. в хубав хан в Бяла паланка, която с спомената в дневника с българското ѝ име. В дяланите камъни, използвани вторично за строеж, той открива старинни надписи и епитафии от времето на императорите Антоний Пий, Адриан и Марк Аврелий. За Пирот, спомнат пък с турското му име, Шаркьой, не се казва нищо повече от това, че е „едно чудесно място", където въпреки двудневния престой, изглежда не се е случило нищо забележително, освен това, че дошлият им на гости местен кадия веднага се напил здравата.[62] Една година по-късно консулът на Източната компания в Цариград Ханс Хьонце казва за Ниш, че „този град не може да се разграничи или различи от обикновено село", а Пирот нарича: „главния град на България[63]."

Има и други сведения от втората половина на XVII век за разрастването на град Пирот и западането на Ниш. Река Нишава при Муса паша паланка, според сведенията на Хьонце, движела 50 „чука" (водни чарка), а в околните планини лятно време се отглеждали повече от 80 000 овце годишно, което говори за активен стопански живот на нишавските българи, по-точно – за развитието на животновъдството и занаятите. Военният специалист на Виенския двор Луиджи Марсили в началото на септември, връщайки се във Виена по същия път, изброява последователно българското село Драгоман, „града" Калотино и селището Цариброд, разположено под една планина, от западната страна на което има „малка крепост с четири кули, заградени с назъбена стена и една желязна врата[64]". Италианецът на императорска служба Джовани Бепаля, придружаващ австрийското пратеничество до Константинопол и обратно в 1682 г., описва Муса паша паланката като най-добре укрепената, която той е виждал досега: заградена с назъбена стена, опряна на четири големи кръгли кули и две четириъгълни над вратите, като главната от тях била изцяло от желязо. Посланичеството се настанява в хана точно срещу паланката. Християнското население живее извън укрепеното в „сламени колиби". Така обикновено наричат европейските пътешественици покритите със сламени покриви селски жилища. Членовете и на това пратеничество са силно впечатлени от носията и традиционните накити на българките: „Жените християнки се обличат по български,

като носят на главата си малка шапка от бяло платно с много чуждестранни сребърни монети на сколуфите и на шията, според своето състояние. На ръцете си те имат големи сребърни пръстени. Косите си оставят да падат отзад на дълги плитки, покрити също с такива украшения[65]." Джовани, който не познава българската традиция и семантиката в облеклото и накита на българката, дава едно тълкувание, може би логично според практичното мислене на европееца, но много далеч от българската душевност: „И това (украшенията и монетите по тях) е всичко, което имат за зестра, така че не могат да излъжат онзи, който ги поиска."

Анонимен пътепис – едно немско описание на градовете, пътищата и земите по пътя Белград–Цариград от 1690, също потвърждава казаното от другите европейски пътешественици през XVII век за западните граници на българите: „Река Морава дели Сърбия от България", а „Ниш някога е бил един от главните градове на българското царство, което е попаднало под турска власт и иго още през 1366 г.[66]". Пирот е вече едно значително „състоящо се от 350 огнища и постлано с камъни тържище, а това изглежда малко необичайно за тези места – диви се авторът на пътеписа, – защото доста много големи градове в Турция нямат каменни настилки[67]".

XVIII ВЕК

В самото начало на XVIII век в 1700 г. по централния път от Константинопол към Виена минава и описва видяното и чутото в дневника си личният свещеник на посланика на Виенския двор до Портата Симпел Нигел. След като само споменава Цариброд като бедно село, небезопасно поради върлуващата чума, той се спира по-обстойно на Пирот – „едно просторно селище". То било превзето в последните години от немците, и то само от 60 храбри войници, водени от благородника Шенкендорф. Той отбранявал яростно крепостта срещу настъпилата откъм Ниш голяма армия на великия везир, докато получил разрешение да се изтегли невредим с войните си, като преди това разрушил три джамии, три хубави бани и един голям хан.[68] Войните, които Австрия

води с Османската империя и овладяванията на редица селища по Нишава, събуждат неугасналите надежди на българите за освобождение. Тези европейски набези ги окуражават години след това за съпротива пък и турската власт, колкото и тя да укрепва пограничните крепости, не се чувства стабилна по тези места. Близайки в Ниш, Симпел Нигел чува разказите за понесените от турците тежки поражения от християнските войски през неотдавнашната война. Християните укрепили силно града и храбрият генерал Гуидо фон Щаренберг го защитавал в продължение на четири седмици срещу цялата турска армия. От същата 1700 г. е пътеписът на генерал Д'Арш, беглец, на служба при австрийския император, който, връщайки се от Персия към Виена, спира в Пирот, разположен на една малка и бързотечаща река, наречена Барису, и обелязва, че той някога е бил град, „и то столица на България[69]". Генералът описва подробности от географията и стратегическите дадености на терена и на селищата, през които минава, като за някои дори не назовава имената. Така например на 12 ноември той минава край „една малка махала", после през „един ръкав на Нишава" при Муса паша паланка, след това – през „едно нещастно село" Тамяница и едно „бедно село с паланка" Алексиица, докато стигне най-поле в Ниш. На 14 ноември излиза извън стените на града, за да разгледа полето, където принц Лудвиг Баденски разбил турците. Разглежда развалините от турските отбранителни позиции, изкачва се на височината отвъд Нишава и обозначава на място маньоврите на армията, атакувала турците в гръб. След Ниш генерал Д'Арш вижда още едно бедно село с „нещастна" паланка – въобще той често използва това прилагателно за селища по българските земи, и преди да стигне Морава, отсяда в хана при село Паракин. Тук той прави едно признание, което обяснява защо неговите сведения са така схематични и сухи. Той се оплаква: „Турците познават толкова малко своята страна и много пъти ми казваха съвсем различни неща, така че аз не мога и не се решавам да пиша въз основа на техните думи[70]." Непознавайки балканските нрави и общувайки само с турските власти, станали извънредно подозрителни спрямо европейците след последната война с Австрия, генералът не се досеща, че последните съзнателно крият от него всяка информация и често го подвеждат съзнателно, особено когато той пита за

пътища, селища и най-вече за укрепления. При моста на река Морава той описва още две паланки, направени от дървен плет, измазан с кал и с малък ров, каквито се срещат често от Ниш към Белград. Ягодина през погледа на генерала също е само едно бедно село със сламени къщи.

Герхард Корнелиус Дриш, който описва пътуването на императорското велико посолство в 1717 г. до Цариград, изпратено от император Карл VI, посочва границата между Сърбия и България между Суха планина и река Нишава.[71] Той осъжда онези малцина писатели и географи, които поради непознаване поставяли Муса паша паланка (Бяла Паланка) погрешно в Сърбия вместо в България. Тя била устроена съвсем различно от другите. Укрепителните съоръжения са заобиколени с насочени напред обгорени и подострени колове, укрепени някъде с напречни греди. Обградена е с четвъртита стена от дялани камъни, която се охранява от осем кули, разположени на равно разстояние една от друга. Тук при Бяла паланка Дриш отклонява своя разказ към историята на България: „България преди наричаха Волгария по името на скитската река Волга, от която тамошните народи са били наречени волгари[72]." Истината е, че река Волга, наричана по-рано Итил, получава името си от българите, които установяват там своя държава. Но важното в случая е, че в самото начало на XVIII век европейски автори свързват нишавските българи (както и дунавските българи въобще) с българите от старата Велика– и Волжко-Камска България, които ние днес наричаме прабългари. В планината отдясно на Паланка, откъдето извира река Лушница (ляв приток на Нишава до Бяла Паланка), имало манастир, където живеели като отшелници монаси от Ордена на св. Василий по каноните на техния основател. Това е, както отбелязва Корнелиус, най-известният монашески орден на православната църква, чийто духовници „са пръснати из всичките огромни владения на султана и обитават своите манастири, както по времето на византийските императори, водейки твърде въздържан живот".[73] Продължавайки пътуването си на 26 юни по тесните долини покрай Нишава, Дриш пристига в Цариброд и прави опит да преведе името му като „императорска (царска) брада", смесвайки двете български думи „брод" и „брада".[74] Жителите на това село и техните съседи били освободени

завинагии от всякакъв данък. Тази привилегия вероятно ги натоварвала със задължение по охраната на пътя, защото Дриш разказва как местните жители обградили в една теснина край Драгоман войниците на граф Пиколомини, които през миналата война извършвали набези с огън и меч от Ниш към София и погубили много от тях, нападайки ги със сърпове и мотики. На връщане по същия път Дриш описва много старателно Цариброд, където опасността от разбойници станала най-голяма, Пирот и другите селища по Нишава. Неговият и на спътниците му интерес този път не е насочен към местното население и старините, както е бивало обикновено, а изключително към укрепителните съоръжения, окопите и други военностратегически обекти. Европейците се разхождали край тях, уж разсеяно, пред погледите на турците и тайно брояли наум крачките си, за да могат да възпроизведат после видяното на чертежи и рисунки. В това си старание те, изглежда, съвсем се увлекли, защото маршал барон фон Остман проявил такова голямо любопитство край укрепителните валове в Бяла Паланка, че турците го ударили с едно дърво по главата. Той обаче успял да преглътне болката и обзелата го справедлива ярост и със спокоен глас им дал да разберат, че му дължат удовлетворение за това унижение.

Запазен е анонимен пътепис от 1719 г., който представлява подробен доклад за пътуването на римското императорско посолство на граф Вирмонд до Османската порта. И тук най-подробно са описани градовете и другите селища покрай Нишава, без да се прибавя нещо ново към вече казаното от предишните пътешественици. За разлика от тях авторът на пътеписа измества западната граница на българската етническа територия по̀ на изток от обичайните представи, стремейки се вероятно да изключи Ниш, където има голям турски гарнизон, а и самият град се изгражда като важна турска крепост срещу нападения откъм Европа. Той отбелязва в дневника си, че за четири часа тежък път след Ниш пристигнали на българска земя.[25] Две десетилетия по-късно, в 1740 г., секретарят и историографът на императорската мисия на Карл VI, Йохан Кемпел говори за наличието на български семейства в Ниш, независимо че поради последните събития броят на българите и въобще на християните в града е намалял много, а този на мюсюл-

маните се е увеличил. „Някога, освен множеството мюсюлмански семейства – казва Кемпел – градът е гъмжал от много гръцки (православни) и еврейски семейства. Наистина през последната война голяма част от тях преминаха в земята на нашия император, а онези, които останаха, бяха отвлечени в робство. От тридесет хиляди жители, които населявали Ниш и околностите му, броят им сега е сведен до малко число българи и евреи[76].“ Българите и евреите, които не избягали към Австрия и Унгария, били заставени да откупят земята и семействата си и да плащат определени данъци за своите нивици. Нещастието, което сполетяло останалите жители, избегнали само циганите. Те населявали тези земи от дълго време, били две хиляди семейства на брой и живеели в жилища от плетени пръти. Те не скитали, а били отседнали. Жените се грижели за къщите, а мъжете се отдавали на разни „долни изкуства“ и на занаяти, но от земеделието се отвращавали. Религията им била ни мохамеданска, ни християнска, а най-вече „никаква“. Имат само по една жена като християните и също плащат данък харач. Разписката, която получават при плащането на данъка, пазят най-грижливо, като я окачат в къщата си „съгласно българския обичай“. Кемпел се спира по-обстойно на тези цигани, които според думите му са възприели много от традициите на съседите им българи: „Впрочем те нямат помежду си никакви благородници, никакъв началник, никаква дисциплина или особени закони. Презирани са и мразени от всички, подозират ги при всяка кражба и грабеж. Облеклото на мъжете наподобява това на българите[77].“

Женското облекло било по-различно и доста колоритно: „На шията си носят гердан с тежести, който стига от едното ухо до другото и който е украсен с различни монети. Носят също така кожени обувки, отгоре връхна дреха, наречена антерия, и кожен кафтан по гръцки обичай. Гърдите им са изцяло голи, а косите си завиват на кок с малка превръзка, към която прибавят малка кърпа. Видът им съвсем не е некрасив, само че са с по-тъмен цвят на кожата.“ Кемпел открива у тях египетски произход и твърди, че те се гордеят с този си родословен корен, но признава отсъствието на всякакви езикови и други доказателства за това. Циганските семейства в Бяла Паланка живеели в колиби извън стените на паланката, а мюсюлманите, всичко „три-

десет бедни къщи" – вътре в нея. Кемпел поправя някои автори, които наричат погрешно тази паланка Мустафа паша паланка, вместо Муса паланка. На 8 юли той влиза в Пирот, който според неговите наблюдения и събраните сведения е населен предимно с българи: „Самото селище не е съвсем без значение, защото има 50 мюсюлмански и 300 български къщи, много търговци и многочислено население[78]." Тук Кемпел се впуска в обстоен анализ на стари сведения и изброяване на античните старини в Пирот и в околностите му, за да докаже, че тъкмо този град, а не София при Бояна, е наследникът на древната Сердика, както обикновено твърдели други автори. Съжалява, че напредналата възраст не му позволява да продължи проучванията на пиротските старини, където да открие нови доказателства в подкрепа на своята теория. Пътувайки към София, той продължава да разсъждава върху това и се опитва да направи някаква връзка между Сердика (Сардика) и турското име на Пирот – Шаркьой (Саркьой). С тези мисли Кемпел стига до Цариброд – село с около двадесет къщи и една обществена странноприемница. Река Нишава тук започва да намалява водите си, което е и предпоставка на това място да има брод, дал вероятно и името на селището. По времето на Кемпел там имало два моста – единият мизерен и дървен, а другият каменен, който отстоявал на всички прииждания на реката. Изглежда Кемпел не е единственият пътешественик от това време, който приема Пирот за наследник на Сердика, защото на следващата година капитан Шаг, офицер в императорската армия, описвайки пътуването на императорското велико посолство на граф Улфед в 1741 г., когато стига до крепостта Пирот, завзета през войната от 1737 г., отбелязва също, че „някои приемат Шаркьой (Пирот) за древната Сердика[79]".

Тревожни сведения за съдбата на населението в средата на XVIII век по пътя Белград–Ниш–Пирот–Цариброд ни е оставил роденият в Цариград арменец Ованес Товмаджиян, който минава по него в 1750 г. На разни места той вижда набити на колове хора, убити граждани, без обаче да може да уточни, както сам казва, дали това са направили върлуващите наоколо разбойници или сничарите. Той видял също да горят десетина къщи в голямото и богато село Морава кьопюсю, където предната вечер сничарите водили тежко

сражение[80]. Колкото и откъслечни да са сведенията му, те говорят за размирици и сурова разправа на властта с бунтуващото се местно население. Друг арменски автор, географът и историографът Хугас Инджеджиян, минал по този път през 1789 г., поставя при Ниш и водослива на Нишава в Морава границата между Сърбия и България.[81] Известна представа за западните предели на българската етническа територия в края на XVIII век ни дават и географските карти от това време, но трябва да се има предвид и това, че те често се влияят една от друга в хронологически ред, както и че те говорят не за българи, а за държава България, която в политическо отношение в него момент е историческа категория. В издадената през 1766 г. в Нюрнберг карта границата между Сърбия и България минава по река Тимок, пресича долината на Нишава и преминава отвъд Българска Морава, като градовете Лесковац, Качаник, Враня остават в България[82], а в карта от следващата година границата между България и Сърбия минава по река Тимок, после свива на югозапад, пресичайки Морава при вливането на Нишава, като долината на Българска Морава остава в България.[83] През 1796 г. във Виена е издадена Географска карта на Османската империя в Европа, на която западната граница на България върви по западния вододел на река Тимок и пресича Нишава между Ниш и Паланка[84]. В издадена също в Нюрнберг карта от 1796 г. селищата по долината на река Нишава, където град Ниш не е обозначен, градовете Исвар Булгар, Мустафа паша паланка (Бяла Паланка) и Шаркьой (Пирот) се намират в България[85]. В лондонска карта от 1798 г. границата между България и Сърбия, следвайки Тимок, пресича Нишава, възвива на запад към Ниш, прехвърля Морава, но под Лесковац я пресича отново, оставяйки Враня в Сърбия[86].

XIX ВЕК

В началото на XIX век и сръбски историко-географски справочници не включват селищата от поречието на река Нишава в сръбската етническа територия. Така например в картата за земите, в които живеят сърби, приложена към

издадената в 1820 г. „История на сръбския народ" от Димитрия Давидович, градовете Ниш и Враня не фигурират в нея[87]. Колкото и да се вглеждаме в старите географски карти, няма да можем да видим живата картина от епохата, ако не са отново сведенията на пътешествениците, записвали старателно всичко що забележат и чуят, без да жалят усилия, без да се съобразяват с умората, несгодите и опасностите по пътищата в пределите на Османската империя. А стойността на тези записки нараства многократно, когато те са правени от учени или хуманисти, какъвто е и големият френски поет и общественик Алфонс Мари Луи дьо Ламартин, преминал през българските земи в 1833 г. Пътувайки към Ниш, той споделя прекрасните си впечатления за българите и болката от окаяното им положение под чуждото господство: „Аз можах да науча нравите на българите. Това са нравите на нашите швейцарски и савойски селяни... Те са напълно зрели за независимост и заедно със сърбите, техните съседи, те ще образуват основата на бъдещите държави в Европейска Турция. Страната, в която те живеят, скоро би станала една разкошна градина, ако сляпото и тъпо потисничество... на турската администрация би ги оставило да обработват земята при малко поголяма сигурност (защото), те имат страст към земята[88]." Пресичайки Нишкото поле на път към град Ниш, той е потресен от ужасния паметник на жестокостта и насилието, изграден от хиляди човешки черепи на убити сърби и българи по време на сръбското въстание от 1804 г.: „На около една левга от града (Ниш) видях да се издига посред равнината една широка бяла кула, блестяща като от мрамор. Пътеката ме отведе до нея. Дадох коня да го държи едно дете и седнах в сянката на кулата, за да поспя... Вдигайки поглед към паметника, под чиято сянка бях, видях, че стените му, които ми изглеждаха изградени от мрамор или от бял камък, бяха образувани от равни пластове човешки черепи. Тези човешки черепи, оголени, избелени от дъжда и слънцето, закрепени с малко пясък и вар, образуваха триумфална арка, която ме беше подслонила и трябва да имаха петнадесет-двадесет хиляди. Върху някои от тях се бе задържала все още коса, която се развяваше от повея на вятъра като мъх. Планинският вятър духаше силен и хладен и като се вмъкваше в многобройните кухини на глави-

те и черепите, те свиреха плачевно. Там нямаше никой, за да ми обясни този варварски паметник. Детето, което държеше за юздите двата коня, си играеше с малките парченца от черепи, паднали в праха в основата на кулата. Бях така съсипан от умора, че заспах с глава опряна на тази стена от отрязани глави... Тази равнина бе станала любимо място на храбрите въстаници и този паметник беше тяхната гробница. Отдадох почит с взор и сърце на останките на тези героични хора, чиито отрязани глави бяха станали предел на независимостта на тяхната родина[89]." Този паметник от човешки черепи, който впечатлява всички пътници и често бива споменаван в пътеписите на пътешествениците през целия XIX век, е издигнат по заповед на нишкия паша от отсечените глави на сърби и българи след разбиването на един техен отряд по време на избухналото в 1807 сръбско въстание.

С не по-малко драматизъм и съчувствие към съдбата на нишавските българи са изпълнени записките на френския политик и икономист Ж. Бланки в издадената през 1843 г. книга „Пътувания из България"[90], който е изпратен от правителството на Гизо да посети България след потушаването на въстанието от 1841 г. В този пътепис е приложен и неговият рапорт, изпратен от Цариград до френския министър-председател.

„Колкото повече проникахме в селата, скрити във вътрешността на горите – пише Бланки за разорението на нишавските българи, – толкова по-лесно можехме да съдим за дълбокото отчаяние, което цареше там. Населени изцяло от християни, тия села бяха станали прицел на вилнеенията на арнаутите, които прекарваха времето си да поставят клопки на българите, както ловецът проследява плячката си. На места намерихме много изгорени къщи, изкоренени овощни дървета, скитащи се деца, изплашени жени. Навсякъде признаци на ужас и следи от опустошения. Измежду мъжкото население само няколко стари попове с бели бради посмяха да се явят и да разменят с нас бегли погледи и съчувствени думи. Аз се опитах да ги успокоя, като им казах, че техните нещастия намират в Европа отзвук и че аз идвам от името на френските християни, да проуча въпроса. Тази новина тръгна бързо от село на село и всеки бързаше да дойде при мен и да приветства френския три-

багреник, който никога не съм носил с по-голяма гордост. Струва ми се, че още виждам тия групи от оживени български селяни с големи бели клашници и с калпаци от овчи кожи, да се трупат около нас и да ни питат за новини, за съвети, а после и за оръжие. „Пушки, пушки - викаха те - само да ни се дадат пушки и ние ще очистим скоро горите си от тия зверове." Тая голяма възбуденост ми налагаше и голяма въздържаност и аз поръчах на преводача си да обясни на населението, че най-доброто, което могат да направят, е да бъдат спокойни и да изчакат края на бедите им да дойде от турското правителство и вследствие на официалната намеса на християнските държави. Мнозина от тях ми показаха празните си къщи, опустошените си градини, опозорените си жени и с две ръце закриваха лицата си.

Преди да влезем в град Ниш, погледът ни бе се опечален от един грозен паметник, който характеризира общественото положение в страната. Това е една четиристълна пресечена пирамида, изградена от три или четири хиляди черепа на сърби-християни (на сърби и българи, СР), които паднали в едно сражение срещу турците през 1816 г. и от които мохамеданският фанатизъм е издигнал този варварски трофей пред самите врати на града. Четирите страни на паметника са покрити като мозайка с няколко хиляди черепа, зазидани в стената от земята чак до върха. Благочестието на българите е извадило оттам вече няколко стотици черепи, за да ги погребе, обаче остават още твърде голям брой черепи, по които висят кичури от коса, развявана от вятъра. Това е една триумфална канибалска колона. Невъзможно е човек да не бъде ужасен при вида ѝ. Аз се поклоних почтително пред останките на тези християни, умрели за защита на родината и вярата си. Ще дойде ден може би, когато на самото място, дето стоят техните поругани останки, освободена България ще издигне храм в тяхна памет[91]. Последната бележка на френския политик е от голямо значение за тогавашната оценка на европейските политически среди относно народностната характеристика на населението в Нишкия окръг и за неговото бъдеще. През 40-те години на XIX век европейската общественост явно не се съмнява, че след изтласкването на османците от тази част на Европа Ниш и прилежащият му район ще бъдат включени в границите на възстановената българска държава. Основанието

им за това са естествено не само историческите факти, а най-вече – народностният характер на населението по река Нишава, което те познават сравнително добре от контактите си с него при множеството пътувания по пътя от Белград през Ниш и София за Цариград и обратно.

Разсъждавайки върху причините за Нишкото въстание на българите, Бланки упреква и европейската дипломация в прилагането на двоен стандарт, когато става въпрос за правата на народите: „Дойде време да обясним истинската същност на това въстание, което нашата европейска загриженост беше приписала на чисто политически причини, но съвсем не е така. Гюлханският Хатишериф няма в Турция същото въздействие, каквото има Декларацията на човешките права в Съединените щати и във Франция... Трябва да видите мрачното отчаяние на българските селяни и нахалството на арнаутските орди, за да си представите какво е претърпяло християнското население през тоя кратък и гибелен период. Европа, която с право проявява такъв жив интерес към съдбата на тъмнокожите, не знае достатъчно добре, че при вратите ѝ, а може да се каже – в недрата ѝ, съществуват повече от 7 милиона християни като нас, които в качеството си на християни са третирани като кучета от едно правителство, при което всички християнски сили имат акредитирани свои представители... Нека Османската империя бъде поддържана, ако запазването ѝ е необходимо за мира на Европа, но управлението ѝ трябва да бъде преобразено из основи. Режимът, на който са подложени българите, е обида за достойнството на човешката природа. Той е едно постоянно оскърбление за европейските правителства...[92]

Бланки не скрива съжалението си, че Нишкото въстание не намира необходимата подкрепа нито от европейските сили, нито от съседите на българите: „Не може да се каже докъде биха стигнали селяните в отчаянието си, ако това въстание беше намерило сериозна и отявлена подкрепа у някой съседен народ. Но ние видяхме, че сърбите бяха задържани от правителството си, въпреки влиянието на княгиня Любица. Подкрепата, която те дадоха на българите, беше повече сантиментална, отколкото материална. Те предложиха само убежище на бежанците, вместо да помогнат на въстаниците... [93]

Богати са сведенията за българите по поречието на Нишава, оставени от друг французин – роденият в Хамбург учен и космополит Ами Буе в своя четиритомен труд за Европейска Турция, наречен „Сборник на маршрути из Европейска Турция". Ами Буе кръстосва Турция надлъж и нашир в годините 1836, 1837 и 1838, а в 1840 г. издава труда си, първо на френски, а след това и на немски. Той минава за един от най-добрите познавачи на Европейска Турция, затова неговите сведения, че населението в Ниш и в другите селища по поречието на река Нишава е предимно българско, имат особена тежест: „Ниш е населен български град. В него има 16 хиляди души, от които около 6 хиляди са мюсюлмани. Има 11 джамии с минарета, една-две гръцки (православни) църкви, една часовникова кула, голяма, пълна с дюкяни чаршия и големи ханове. Базарът е с дъсчен покрив и улиците му са толкова широки, че може да се мине по тях с кон или с кола. Хановете, които държат българите, са едноетажни и с много стаи за пътници. Аз дори намерих в един от тях един-два стола. Единственото неприятно нещо е, че жените на ханджиите не живеят в хановете. Едно голямо предградие се намира на изток отвън земленото укрепление, и трето предградие – на северния бряг на Нишава.

Тия последните места именно са жилищата на циганите. Ниш е седалище на паша от малък разряд, който управлява главно българско и християнско население[94]." Пирот и Бяла Паланка, според Ами Буе, са почти единствените градчета по Нишава, извън самия Ниш, в които има висши турски чиновници и мюсюлманите са „само ограничен брой домакинства": Почти няма други паланки, освен Цариброд и Изнебол, но „има значителен брой села, които по всяка вероятност наброяват най-малко 60–80 хиляди българи[95]". Проявявайки подчертан интерес към геологията на планинските възвишения в западните краища на българските земи, той разглежда образци от терциерната епоха по течението на Българска Морава и казва: „Тези поредици от долинки са приютили твърде многобройно българско население, нещо още по-учудващо, като се съпостави с ограничения брой мюсюлмани[96]." Пътуването по Нишава, както и Морава не било особено трудно, поради това, че дълго време имала удобни бродове, а освен това „многобройното българско

население по тези долини и околности улеснява в подходящия сезон снабдяването с провизии[97]". От погледа на наблюдателния изследовател не отбягва и скритото в малка урва на границата между пашалъците Ниш и Лесковац „българското колибарско селище Клисура". Изминавайки пътя от Ниш за Лесковац, за да свие оттам през Трън към София, Ами Буе вижда как „нивите и къщичките на работливите българи се разстилат чак до горите на бърдата" и заявява: „Окръжен от села и от най-хубави земеделски култури от всички страни, пътникът би се почувствал сред най-цивилизованата страна в света[98]." Изграденият на Морава Лесковац наброява 3000 къщи с около 12 000 жители, шест джамии и един мост на Морава. Турците живеят на западния бряг в подножието на хълма, „а българите – най-вече на другия бряг, и черквата им е в Коморава, на половин левга от града". Улиците на града са чисти, а странноприемницата при пощенската станция – великолепна за условията в Турция. Лесковац е главен град на малък пашалък, „предимно български и християнски, чието население, изглежда, е 40 000 души"[99]. Този пашалък според посочения брой на населението не е твърде малък, но в него няма никакви градчета, а само множество села, с което Буе обяснява и наличието в него на голям брой българско население, тъй като българите предпочитат да живеят по селата. Когато минавали покрай планината Власина, водачът им татарин ги предупредил, че тук, в планините, имало много български хайдути, които вечер слизали в долината. Българските пастири, които те срещнали по пътя, ги взели за придружители на някой паша и избягали със стадата си. Не така реагирали група весели българи жътвари и жътварки, които им показали пътя.[100] За разлика от предишните пътешественици той нарича Цариброд „голямо село" на пътя от Пирот за София, което може да е свидетелство за нарастване на това българко селище. Пирот с 6000 до 8000 жители население е лично владение на сестрата на султана и доста чист град, без покрит пазар, с много дюкяни в центъра. „Българското му население е смесено с мюсюлмани" и в града има само малки джамии. Излизайки по полето на Пирот, Буе добавя: „Пътят беше пълен с българи, които се разхождаха или пътуваха. Сред тях се отличаваха предимно хора с градски дрехи, които се упражняваха да стрелят с

пистолет[101]." На следващия ден той присъства на някакъв празник на съседния манастир, където още рано сутринта се събират много хора на утринна служба. Пътят минава край хълмиста местност с хубави лозя и Ами Буе е приятно изненадан от намиращите се сред лозята „малки вили, също както в Европа". Силно го впечатляват и въоръжените мъже, които среща навсякъде, в хана и по пътя. „Въоръжени селяни и при това с пушки – продължава той – видяхме по-нататък сред красиви български моми. Те ни напомниха с гордост, че само в окръга Шаркьой (Пирот) има 200 български села и всички желаели горещо да се бият заедно със Сърбия или поне да не останат турски поданици, освен при същите условия и преди всичко – със същите данъци, както сърбите. Твърде вероятно е по време на празника в този манастир да е било решено въстанието, което избухна по-късно. Що се отнася до жланието да станат руски поданици, за което биват подозирани славяните и гърците в Турция, ние никога не чухме да го изявяват пред когото и да е било, въпреки че разговаряхме с много поданици на Портата, които искаха цялостна реформа или да станат сръбски или гръцки поданици. Те не се доверяват на помощта от руснаците както и от другите европейци. Твърде добре знаят, че техните народности са антипод на настоящата Русия. И действително никой народ, живеещ под властта на монарх, няма техния опит в целесъобразното и свободно общинско управление и следователно – в изкуството да се съюзяват по области и сами да си помагат, в случай че изчезне родът на техен владетел или напълно прекъсне управленския механизъм[102]." Муса паша паланка (Бяла Паланка) е укрепена „по албански" и служи за военна връзка между София и Ниш. Буе наблюдава района по поречието на река Нишава и от военностратегическа гледна точка и заключава, че по време на война градовете Ниш, Пирот и Бяла Паланка ще бъдат опорни точки за проникване, било към басейна на Стримон (Струма), било в басейна на Искър. Не пропуска отново да подчертае българския характер на населението в Нишавската област: „Населението на тези три града има почти същото съотношение между броя на мюсюлманите и този на българите-християни от гръцко вероизповедание, като последните преобладават значително[103]." На излизане от гората спира в една странноприи-

емница и вижда там събрани много хора, повечето българи с бели калпаци на главите, които карат за Ниш с волски каруци значителни количества зърнени храни, зеленчуци и дини.

[1] Matkovic P., Putovanija po balkanskom poluotoku XVI vieka. Felix Petancic i negow opis u Turska. Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjenosti, XLIX, Zagreb, 1879, s. 121.

[2] ЧПБ, 3, Немски и австрийски пътеписи, С., 1976, с. 162.

[3] Пак там, с. 164.

[4] ЧПБ, 1, Френски пътеписи, С., 1975, с. 72.

[5] Пак там, с. 76.

[6] ЧПБ, 3, Немски и австрийски пътеписи, С., 1976, с. 183–184.

[7] Dernschwam H., Orientalische Reise 1553–1555., Globus, band I.II, Braunschweig, 1887, s. 15–17.

[8] ЧПБ, 1, Френски пътеписи, с. 124.

[9] ЧПБ, 3, Немски и австрийски пътеписи, с. 283.

[10] Пак там, с. 312.

[11] Герлах Ст., Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград, С., 1976, с. 34.

[12] Пак там, с. 35.

[13] Пак там, с. 266.

[14] Пак там, с. 269.

[15] Пак там.

[16] ЧПБ, 1, Френски пътеписи, с. 152.

[17] Пак там.

[18] ЧПБ, 3, Немски и австрийски пътеписи, с. 431.

[19] Пак там, с. 437.

[20] Пак там, с. 460.

[21] ЧПБ, 7, Английски пътеписи, С., 1987, с. 45.

[22] Seidel Fr., Denkwurdige Gesandschaft an die Ottomanische Porte, Gorlitz, 1711, s. 84-85.

[23] ЧПБ, 7, Английски пътеписи, с. 53.

[24] Пак там.

[25] Грозданова Ел., Българската народност през XVII век, С., 1989, с. 46.

[26] Руски пътеписи за българските земи, С., 1986, с. 13.

[27] Грозданова Ел., пос. съч., с. 93.

[28] ЧПБ, 1, Френски пътеписи, с. 185.

[29] Пак там.

[30] Пак там, с. 186.

[31] Пак там.

[32] ЧПБ, 6, Немски и австрийски пътеписи.

[33] Weiner A., Ein ganz neu Reisebuch von Prag aus bis Constantinopol. Nurnbergq M. DCXXII, s. 29.

[34] ЧПБ, 7, Английски пътеписи, с. 74.

[35] Пак там, с. 75.

[36] ЧПБ, 1, Френски пътеписи, с.199.

[37] Пак там, с. 201.

[38] Пак там.

[39] Пак там, с. 199.

[40] Пак там, с. 210.

[41] George Christoff von Neiczschlitz, Sieben Jahre und gefahrliche Weltbeschauung durch die vornehmsten drei Teil der Welt Europa, Asia und Africa, Budissin, 1666, s. 73.

[42] ЧПБ, 6, Немски и австрийски пътеписи, с. 66.

[43] Пак там, с. 67.

[44] Пак там.

[45] Пак там, с. 69.

[46] ЧПБ, 1, Френски пътеписи, с. 228.

[47] Пак там, с. 221.

[48] ЧПБ, 6, Немски и австрийски пътеписи, с. 83.

[49] Пак там.

[50] Christian von Wallsdorff, Neue Reisebeschreibung durch Ungarn, Thracien und Egypten, 1666, s. 5.

[51] ЧПБ, 7, Английски пътеписи, с. 150.

[52] Landkarte des Konigreichs Ungarn und dennen andern angrantzenten Konigreichen, Furstenthumen und Landschaften von Martin Stierq 1664.

[53] ЧПБ, 6, Немски и австрийски пътеписи, с. 96.

[54] Пак там, с. 97.

[55] Пак там.

[56] Пак там, с. 98.

[57] Пак там, с. 103.

[58] Пак там.

[59] Пак там.

[60] Пак там, с. 117.

[61] Пак там, с. 120.

[62] Пак там, с. 137.

[63] Пак там, с.159.

[64] Пак там, с. 170.

[65] Пак там, с. 176.

[66] Пак там, с. 187.

[67] Пак там, с 186.

[68] Пак там, с. 210.

[69] Пак там, с. 226.

[70] Пак там, с. 288.

[71] Gerhard Cornel von Drischq Historische Nachricht on der Rom. Kajserlichen Gross Botschaft nach Constantinopel. Nurnberg. 1723, s. 79.

[72] ЧПБ, 6, Немски и австрийски пътеписи, с. 235.

[73] Пак там.

[74] Пак там, с. 241.

[75] Пак там, с. 286.

[76] Пак там, с. 302.

[77] Пак там, с. 302.

[78] Пак там, с. 305.

[79] Пак там, с. 397.

[80] ЧПБ, 5, Арменски пътеписи, С., 1984, с. 48.

[81] Пак там, с. 115.

[82] Jfjrs Danubius, Dugusto Gottlob Bochmio. Nurnbegae Cura Homanianorum Heredumq 1766.

[83] L'Europe divisee en ses Etats, Empires, Royaumes et Republiques par le S. Robert de Vaugondy, Geographe ordinaire du Roy, 1767.

[84] Karte von den Osmanischen Reiches in Europa. Nach Anville, Schmidt und Santini von Franz von Reilli, Wien, 1796.

[85] Griechenland, der Archipelagus, Albanien, Macedonien, Romanien und ein Theil von Anadoli nach der Karte des de la Rochette dem Glereschen Atlas de Commerce, und vielen andern guten Hulfsmitteln entworfen und durchgangig verbessert und vermehrt, herausgegeben v. S. Nurnberg, 1796.

[86] A. Arrowsmith, Europa, London, 1798.

[87] Давидовича, Д. История народа сербског, Београд, 1848, с.14.

[88] Lamartin. A. Voyage en Orient (1832–1833), II, Berlin,1878, p 236-238.

[89] Пак там, с. 239-240.

[90] Blanqui, Voyage en Bulgarie, Paris, 1843.

[91] Тодоров, Н. Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953, с. 207.

[92] Пак там, с. 208.

[93] Пак там, с. 209.

[94] Boue Ami. Recueil d'itineraires dans la Turquie d'Europe, Vienne, 1854, p. 60-61.

[95] Пак там, с. 61.

[96] Френски пътеписи за Балканите, С., 1981, с.257.

[97] Пак там, с. 267.

[98] Пак там, с. 268.

[99] Пак там, с. 270.

[100] Пак там, с. 354.

[101] Пак там, с. 355.

[102] Пак там, с. 357.

[103] Пак там, с. 358.

ЕВРОПЕЙСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ И ПЕЧАТ ПРЕЗ XIX ВЕК

За наличието през целия XIX век на компактно българско население в селищата по поречието на Нишава, което в повечето случаи е преобладаващо, особено в селата, свидетелстват и много европейски справочници и монографични изследвания. Така например в отпечатания през 1837 г. в Брюксел двутомник на Д. Уркарт „Турция и нейните ресурси“[1] Ниш е посочен заедно с други градове като място на тези българи, които са запазили вярата си и са подложени на тирания и на безмилостно преследване, за разлика от приелите исляма, а в издаденото малко по-късно в Лайпциг проучване на Хофман „Европа и нейното население“ се отбелязва, че Ниш е крепост с 16 000 души население, „отчасти българско, отчасти сръбско[2]“.

В издадената в Париж през 1843 г. книга за пътуването си през българските земи в 1841 г. Бланки разказва за българите по пътя за Ниш и се спира специално за пиетета им и тайните грижи, които те полагат съобразно изискванията на християнската традиция за пирамидата от човешки черепи[3]. През 1943 г. Московският университет издава в превод на руски труда на Шафарик „Славянско народоописание“, в който много подробно са описани западните граници на българския говор, включващи цялата Нишавска област и част от Моравско: Тя минава през село Дражевци, десет версти западно от Ниш. Оттук тя се отправя през Българска Морава и продължава своя път по западното погорие, първо на югоизток, после към югозапад и запад. покрай градовете Лесковац и Враня. Прескача река Морава и се приближава към теснината на Качаник, откъдето се спуска по гребена на планината Шар към албанското село Зелк, на един час път западно от Тетово[4]. В лайпцигско издание от същата 1843 г. „Славяни, руси, германи“ източната граница на сърбите се поставя отново при река Морава[5], както и на белградска географска карта от 1845 територията на изток от Алексинец и Ниш е обозначена като България[6]. Френският пътешественик Жан Мари Венсан

Оден, който минал в 1851 през Ниш, казва, че е град, разположен в една плодородна долина на Нишава, с население 7000 жители[7].

В 1852 г. е обнародвана книгата „Славяните в Турция" от парижкия професор по славянска филология Сиприен Роберт[8], който прекарал няколко години между южните славяни, за да изучава езика и нравите им. Това му позволява да разграничава добре отделните славянски народи, в случая българите от сърбите, затова, когато той говори за българите по Нишава и по Морава, не може да има никакво съмнение относно прецизността на неговата констатация. Сиприен Роберт говори за българите и по-конкретно – за въстанието на нишавските българи от 1841 г., не като университетски професор, а като автор на антична трагедия: „На края на Европа живее един народ, едва познат днес по име, поробен и нещастен, но напълно заслужаващ вниманието ни. Този народ е българският, който и в най-тежкото робство е запазил старите си нрави, вярата си, благородния си характер. Той, който е имал едно славно минало, изглежда пак е предназначен поради географското си положение да играе и в бъдеще важна роля. Английските туристи, на които правят впечатление само земеделските работи на българите, рисуват тази част от източната империя като земен рай, където всичко е радост, където тече мед и мляко. Действителността съвсем не отговаря на тия описания. Българското въстание избухна като Троянската война или като бунта в Рим срещу Тарквиниите, главно поради отвличането на една девойка. Името на българската Елена или Лукреция било Агапия. Влюбен в рядката й хубост племенник на един паша я отвлякъл от хорото и поискал насила да я направи мохамеданка, за да се ожени за нея... Младата българка била затворена в кула близо до града заедно с много други моми, които щели да имат същата съдба, т.е. да се оженят за турци, след като се отрекат от вярата си. Тези тъжни сцени са станали през пролетта на 1841 г., когато е празнично време (Великден) за всички славяни. Въоръжени с коси, българските селяни тичали да разбият вратите на затвора и да освободят момите си. Въстаниците вървели след двама водители: Милой, който в първата си младост бил хайдутин при Кара Георги, и Георги, за когото казват, че бил поп в Лесковац... Българите

се окопали в Котина боаз, където нишкият владика и свещениците им дошли да ги призоват към подчинение, но това било напразно. Скоро и въстаници от Видинския пашалък се присъединили към братята си от Ниш, Пирот и Враня. Мустафа започнал да трепери и помолил много смирено сръбския княз да се застъпи за него пред раята. Княз Михаил свикал набързо Народния съвет. Сръбското правителство, въпреки виковете на народа, който бил благосклонен към въстаниците, решило, че трябва да пази най-строг неутралитет. Михаил издал заплашителна прокламация срещу всички свои поданици, които биха се намесили в българския бунт и натрупал войски по границата си, за да прекъсне всякаква връзка с бунтовниците. През това време нередовните войски на пашата изгорили повече от 150 села между Ниш и София, като набивали на кол мъжете, безчестили жените и после ги хвърляли в пламъците, които поглъщали колибите им. От всички страни българите бягали към планините, викайки: „Шумата", т.е. да отиват в шумата и да стават хайдути..."[9] В случая не е най-важно да уточняваме действителната причина за избухването на Нишкото въстание. Важен е самият факт, че познаващият много добре балканските славяни парижки професор в хрониката на Нишкото въстание много ясно казва, че то е дело на българското население и че в селата и в градовете по река Нишава живеят предимно българи.

Една година по-късно в статията „Европейските провинции на Турция" в списанието за история, политика и литература „Минерва" град Ниш е споменат като „град в България" с 12 000 души население[10]. С голяма степен на достоверност може да се приеме донесението на императорския вицеконсул в София Фр. Мартир от 1853 г., в което се дават статистически сведения за отделните окръзи: „Към дистрикта Ниш принадлежат 160, населени предимно с християни села, с около 4000 къщи... Дистриктът Шаркьой се състои от 230 села и е много плодороден, където процъфтява земеделието, винарството, овощарството и животновъдството, а самият град, наричан от българите Пирот, наброява 8000 жители"[11]. В издадения в Лондон и Париж през 1854 г. пътеводител за пътуващите в Турция се описва и голямата провинция България, простираща се от брега на Черно море до Сърбия, като в нейните граници

е включен и градът Ниш като седалище на еялет – административна област[12]. В издадения през същата година в Пеща, Виена и Лайпциг илюстрован справочник за Руско-турската война еялетът Ниш, който се управлява от мютесариф, включва, освен ливата Ниш, още и окръзите Самоков и Кюстендил[13]. Англичанинът Уорингтън Смит издава пак в 1854 г. книгата си „Една година с турците, пътуващи в европейските и азиатските провинции на султана", където той в главата за българите, за тяхното самоуправление и положение спрямо турците отбелязва, че градът Лесковац има 12 000 жители, много от които са българи и гърци[14].

Статистиките за Османската империя по това време са доста колебливи, дори и за градове като Ниш, през който минава централният европейски път за Цариград, който в съставената от Л. Тодиер според официалните статистически данни за август 1852 г. „Физическа и политическа география" и издадена в Париж през 1857 г., Ниш е посочен като административен център на еялет, укрепен град с епархия, но със значително по-малък брой население от обикновено – само 5000 жители[15].

Виенската академия на науките задължава в 1858 г. Й.Г. фон Хан, юрист и дипломат, да направи едно пътешествие от Белград до Солун, за да проучи каква е възможността да се прокара железопътна линия по Морава и Вардар. Той осъществява това пътешествие придружаван от сръбския директор на военната академия – чеха от Моравия Зах, който безспорно улеснява много общуването му с местното население. Събраната информация от това пътешествие е обобщена в книгата „Пътуване от Белград до Солун", където Хан не пропуска да посочи и народностната характеристика на описаните селища по Нишава и Морава. На изток от Белград басейнът на Българска Морава „с малки изключения е населен от българи[16]". Град Враня има „1000 български християнски къщи, 600 албанско-турски, 50 цигански и население около 8000 души[17]." Град Лесковац е разделен от реката на две неравномерни части, от които „по-голямата дясна половина е населена с българи християни", а по-малката – предимно с мохамедани[18]. Хан отбелязва и един неотразен дотогава процес на постепенно изтласкване на българското население в някои села под миграционния натиск на албанците. По поречието на малката

река Сушица имало пет селца, от които само най-западното е било населено с албанци. Българите от съседните села обаче си спомняли, че преди време то също е било българско село и това, както се изразява Хан, не е изолирано явление, а тенденция[19].

В поверителните документи на Форин офис от 25 октомври 1860 г., относно положението на християните в Турция, към населението на България е включено и това на околията Ниш[20]. Това се потвърждава и в издадената една година по-късно етнографска карта с коментар на френския историк и географ Лежан[21]. В същата 1861 г. в немскоезичната литература се появяват две статии, които поставят Ниш и прилежащия му район в земите на българите. Едната от тях „Европейска Турция и революцията" е обнародвана в излизащото в Брауншвайг списание „Унзере Таге"[22], а другата „Славянски проекти" – в лайпцигското „Дие Гренцботен"[23]. От следващата 1862 г. можем да посочим още две статии в този смисъл. Първата от тях, „Славянските провинции на Турция", е публикувана в Лондон и в нея се посочва, че в Нишка област има 470 000 мохамедани и 680 000 християни[24], а втората, „Изследване за границите на провинциите на Европейска Турция" – в Мемоари на Женевското дружество. Авторът на последната, А. Буе, който познава много добре Европейска Турция, предлага свое виждане за уреждането в бъдеще на границата между двата съседни народа българи и сърби: „За географа е трудно да очертае граница на изток, защото отвъд Морава свършва нископланинската област и липсва всякакъв друг етнографски елемент, освен българския. Разделянето на водите все пак може да послужи като водач в този лабиринт от тесни процепи между покрити с гори планини. Тъй като от северозапад към югоизток водите текат през Нишава в Морава и изворите, майки на Вардар или Сримон и Искър, се намират на южния склон на тези възвишения, може да се очертае една граница от тази страна... За да се избегне разчленяването на славяните от тази страна от техните събратя в България, както това стана в Македония, единствената естествена граница би могла да бъде Българска Морава, под Курделица, както и Нишава, от нейния приток към тази река до Нишка Баня, където трябва да се премине само едно дефиле, за да се стигне до София. Ако границата се очерта-

еще до днешна Сърбия, поне за земите източно от Морава, Ниш би останал на българска територия[25]."

Роденият в Будапеща известен етнограф и специалист по история на изкуството Феликс Каниц предприема в 1859 г. продължили десетилетие пътувания и историко-етнографски проучвания на сърбите и българите и в книгата си „Сърбия", очертава границата между двата народа по следния начин: „Българска Морава и съединената (по-долу) Морава образуват голямата етнографска разделителна линия. Сърбите населяват изключително левия й бряг, десният бряг на Морава обаче сърбите делят с българите и румънците"[26]. В другата си книга за Балканите „Дунавска България. Исторически, географски и етнографски пътувания и наблюдения 1860–1875" той съобщава за разоряването на български села от черкезите в долините на Пирот и Ниш. Той посетил в 1864 г. три български села в Нишко и едно в Пиротско, където се установили черкези. Новостроящите се за тях къщи не били още завършени и междувременно те се наместили в домовете на българите, които били принудени да търсят убежище някъде другаде[27].

Много ценни са и сведенията на А. Селищев за нишавските българи и етнодемографското състояние на Нишкия санджак от 60-те години на XIX век. Данните, които ползва Селищев, са събирани от служителя в руското посолство в Константинопол Слалон, участвал в руска експедиция по „градостното измерване на меридианите". Успоредно със сложните измервания на меридианите Слалон явно е имал и задача дискретно да събира сведения за икономиката и етнографията на посетените от него места, въз основа на които той изготвя и статистически очерци за някои български области[28]. Тази статистика показва в града Ниш 1600 български и 1100 турски къщи, общо 14 000 жители[29]. Освен тях, на десния бряг на Нишава се намирал голям еврейски квартал – Яходи махлеси. Селищата по десния бряг на Морава са населени с българи, а по десния – със сърби, смесени с арнаути и черкези. В плодородните долини на Нишава и Морава се произвежда в изобилие пшеница, процъфтяват винопроизводството, тютюневите плантации и производството на лен. За град Пирот се казва, че има 9000 жители българи и турци, а в Пиротския каймаклък – 260 села, повечето от които малки[30]. В град Лесковац има 600

турски и 2000 български къщи в отделни махали (квартали), а Лесковачкият каймаклък включва 180 села, от които 80 на арнаути мюсюлмани и 100 на православни българи - шопи[31]. Интересна е и обобщената оценка на Селищев въз основа на ползваната статистика, за разпространението и концентрацията на българското население в тази част на Балканите: „Най-голяма гъстота българското население има между Българска Морава и Траянови врата от една страна, и в долината на Марица, от друга[32]."

През 1862–1863 две известни англичанки Макензи и Ерби обхождат славянските земи на Балканския полуостров, събират сведения, като разговарят с местното население, срещат се с консули и мисионери и въз основа на тях написват своя труд „Пътуване в славянските провинции на Европейска Турция" с приложена към него географска карта, на която западната граница на българите минава отвъд (на запад) от Ниш и Българска Морава[33].

С административната реформа в Османската държава от 1864 г. се създава Дунавски вилает. Той включва седем санджака (окръга), един от които е Нишкият санджак, съдържащ осем кази (околии): Ниш, Шехиркьой (Пирот), Враня, Лесковац, Ускюп (Прекупле), Куршумли и Изнебол (Трън)[34]. Всички наблюдатели и изследователи включват санджака Ниш към земите на българите и той продължава да е неразделна част от визията им за България. Парижкото списание „Магазин питореск" в 1865 г. помества забележителна статия „Българите", която очертава етническите им граници и съобщава броя на българското население, предизвикващ днес нерадостни констатации: „Българската раса е първото по численост и територия християнско население на Османската империя. То заема провинциите Ниш, Видин, Русчук, Силистра, Варна, Прищина, Филипопол (Пловдив), София, и по-голямата част от провинциите Монастир (Битоля), Салоник (Солун), Андрианопол, без да се броят българските колонии на Южна Русия и Молдова. Общо около седем милиона души[35]." Лондонското списание „Социологически преглед и научен журнал" отпечатва същата година статията „Провинцията България" (такава административна единица по това време в Европейска Турция няма) от полковник Нийл, в която се казва, че както на други места в България, така и в планинската част на

границата със Сърбия, включително и град Ниш, има мохамедани, „които говорят само български език[36]“. Нийл говори тук за ония българи мохамедани, които по късно в литературата наричат „помаци“ и често биват преброявани като мюсюлмани към турците, без да се взема предвид етническата им принадлежност, каквато е и тогавашната практика на турската администрация.

Д-р Херман Адалберт Даниел издава в 1866 г. своя Наръчник по география, в който след Ниш поставя в скоби България и отбелязва, че целият еялет Ниш има 1 154 000 жители, от които почти 700 000 християни[37]. В същата година в Париж във военен сборник с обнародвана справка за черкезката емиграция в българските земи, от която се вижда, че в пашалъците София и Ниш са се заселили 12 000 черкезки семейства[38]. Добре известни са злодеянията, които доведените от азиатските степи черкези вършат над българското население и печалната им роля по-късно в потушаването на всеки бунт или повдигане срещу османската власт, особено в Априлското въстание, по време на сръбско-турските сблъсъци и Руско-турската война.

В илюстрованото етнографско списание „Глобус“, излизащо в Брауншвайг, А. Лайст обнародва своя статия „Народите на Европейска Турция“, в която той обръща внимание на албанската експанзия в най-западните български земи. „Българският елемент и днес още продължава да надхвърля границите на някогашното Българско царство – пише Лайст в 1867 г. – На запад българите достигат при изворите на Вардар и до прочутото от историята Косово поле, в които места те образуват заедно с проникналите албанци, със сърбите, гърците и отчасти с цинцарите, различни смесици, за които не може да се приложи никакво строго етнографско разграничаване[39].“ От следвашите редове става ясно, че албанската експанзия е достигнала района на Ниш и Българска Морава: „По Източна Морава и въобще в пашалъка Ниш албанският елемент толкова е напреднал с изтласкването на българите, че много от някога чисто български села сега са станали отчасти албански[40].“ Варшавският професор Викентий Макушев, който като секретар на дубровнишкия консул проучва добре италианските архиви за Балканите, в обнародвания през 1867 г. историко-етнографски очерк за адриатическите славяни, казва, че

„границите на българското племе в миналото са били по-широки и на запад те обхващали земята между Морава и Тимок[41]“. Но от края на XII и началото на XIII век започнал процес на постепенно посърбяване в най-западните предели, като областта, заета по негово време от българите, се ограничава от планините, лежащи западно от Българска Морава, Призрен и Охрид[42]. През следващата година той обнародва в Прага карта на славянския свят по редица европейски, славянски и руски автори, в която градовете Ниш и Враня са поставени в българската етнографска територия, също както и Охрид, Струга, Тетово, Дебър и др[43]. Тук ще трябва да спомена и изследването на изпълняващия продължително време австро-унгарска консулска служба в Русе, Сараево и Одрин Карл Сакс, който кръстосва многократно Балканския полуостров с изследователска цел и проучва цялата литература за Европейска Турция. В 1869 г. той публикува своя труд, озаглавен „Географско-етнографски скици от България (Дунавския вилает)“, където са посочени данни за народностния състав на населението в градовете Пирот и Ниш: „Пирот наброява почти 10 000 жители българи и турци и има 1853 къщи...; Ниш брои сега около 16 000 жители, половината турци, другата половина българи и сърби и малко евреи[44]“.

От приведените данни се вижда, че в града Ниш, който е административен, търговски център с военен гарнизон, българите са малцинство спрямо общия брой на населението му, защото заедно със сърбите те се изравняват по численост с турците. Но това се отнася само за града, защото авторът сам подчертава на друго място, че в санджака (окръга) Ниш българите са мнозинство („майоритет“), тъй както те са мнозинство и в санджаците Видин, София и Търново[45]. Общото им мнозинство идва от българското население на съставните на санджака селища и най-вече от селата, където българите по това време предпочитат да живеят поради спецификата на традиционния им поминък. Различен от този на града Ниш е случаят с град Пирот, където живеят само българи и турци и сръбското проникване там още не е започнало. В четвъртото издание на Справочника по география на Херман Даниел за 1875 г. се отбелязва, че Ниш е един от санджаците на България, т.е. на Дунавския вилает, със столица Русчук[46].

През 1876 г., годината на Априлското въстание на българите, интересът към българските земи и съдбата на българското население в Европа нараства. Появяват се публикации в печата. Хуманисти, журналисти, писатели и дипломати се устремяват към пределите на Европейска Турция, за да проверят на място слуховете и да се запознаят със злата участ на лишените от политически и други права подвластни на султана българи. Парижкото издание „Светът в образи" помества разкази за срещите в околностите на Пирот с млади момичета – български селянки, за български свещеник от едно село край Ниш и за др. българи[47]. Кореспонденти на френското списание „Илюстрасион" посещават същата година българските земи и написват великолепни репортажи, всред които се съдържат и сведения за нишавските българи. Нощта заварва групата пътуващи журналисти, преди да са стигнали още Пирот. Те дълго се лутат в тъмнината, докато към полунощ стигат до някаква селска къща, където решават да помолят за подслон. Разказът им продължава в описание на вълнуващата среща с оказалите им гостоприемство българи и за тяхната горчива съдба:

„Без да слизаме от конете, за да сме готови за всичко, чукаме с дръжките на револверите по един залостен прозорец. Така наречената къща има само приземен етаж и прилича повече на колиба. Вътре се чува шум, но дълго време никой не дава признаци на живот. Чукаме отново и обитателите на колибата решават да водят преговори през процепите на вратата.

– Кои сте? Какво искате? – пита един по-скоро уплашен, отколкото сънлив глас. Спасени сме. Това са българи.

– Пътници – християни сме, търсим подслон.

Вратата се открехва и през пролуката се промъква главата на мъж. Обясняваме какви сме и храбрият селянин не иска нищо друго, освен да предостави на братята си християни всичко, с което разполага. Но това всичко се оказа твърде скромно... Изгълтали няколко залъка, ние се простряхме върху сеното, завити с нашите завивки. При изгрев слънце вече сме на крак и в три часа след обяд влизаме в Пирот. Градът е относително голям. Улиците и площадите му имат отблъскващия вид на всички турски градове. Между града и крепостта тече река Боклуца. Крепостта,

строена в средните векове, има пет кули и едно укрепление на реката. Височините зад нея са оградени с окопи. Цялата долина от Пирот до Ниш е здраво защитена. Сред гъстаците често се срещат малки укрития, в които са разположени много редовни войници, башибозуци, албанци и черкези. Навсякъде има достатъчно артилерия. За всеки, който види военната подготовка на войниците, е ясно, че турците очакват нападение и се готвят да се сражават не само срещу сръбската армия, но и срещу въстанието, което неминуемо ще избухне сред българите при настъпването на тази армия на тяхна територия... Ак Паланка или Бяла Паланка, тъй като се използват и двете имена, е много красиво градче между Пирот и Ниш. Четириъгълната му крепост е всъщност стар замък с четири кули, с бяла крепостна стена с бойници, обиколен ров или други укрепления... Въпреки шумотевицата върху прилаганите или подготвяните за прилагане реформи в Турция укрепителните работи се извършват по метода на ангарията. По пътя срещаме дълги колони злочести българи, насила събрани от околните села, да работят безплатно на укрепленията, предназначени да удължат игото им. Предградията на Бяла Паланка са свежи, къщите са дори спретнати, градините им са подредени и всичко изглежда цветущо – нещо, което рядко може да се види в Турция... Пред крепостната стена (на Ниш) спирамс за миг до зловещ паметник – четириъгълна пирамида, осеяна с човешки черепи. Варварският трофей, издигнат от турците през 1809 г., е една от характеристиките за социалното положение в страната. По четирите страни на паметника има стотици черепи, с които са покрити стените му от основата до върха. Всяка година милосърдните българи изваждат по няколко от тях, за да ги погребат в гробищата“[48].

Априлското въстание от 1876 г. кара почти всички европейски издания да поместват материали за българите и България, с което име те продължават да назовават Дунавския вилает, независимо че от унищожаването на българската държава (Второто Българско царство) са изминали близо пет века. Някои от сведенията им се отнасят само до административната уредба, географията и стопанската характеристика на Европейска Турция, но и в тях на европейския читател не може да не се натрапи името на града Ниш, като един от административните центрове във вилаета, на-

ричан по-често България, отколкото Дунавски вилает.

В лондонското издание „Славяни и турци. Гранични земи на исляма в Европа" от 1876 г. се припомня, че до 1864 г. България (т.е. Дунавският вилает) е била разделена на три еялета или пашалъка, един от които е Нишкият (другите два са Видин и Силистра), а сега – на седем санджака, и град Ниш пак е седалище на един от санджаците[49]. Още по-недвусмислено е внушението за локализирането на Ниш в България в английското издание „Илюстровани Лондонски новини", където е поместена статията „Общ преглед на турския лагер в Ниш – България"[50]. Сведенията за турските жестокости при потушаването на Априлското въстание стават причина редица европейски издания да отразят и ранни опити на българите да отхвърлят чуждото владичество. Така например същата година в Москва е отпечатан сборникът „Родно племе", посветен на пострадалите от войните и турските насилия жители на България, Босна, Херцеговина и Стара Сърбия, където са поместени материали на Г. Бланки, всред които и едно изложение за главните причини за Нишкото българско въстание в 1841 г.[51]

През май 1876 г. Х. Киперт издава своята етнографска карта „Етнографски преглед на Европейския Ориент", която по-късно в последвалата Руско-турска война е ползвана, допълвана и препечатвана. И в тази най-прецизна за времето си карта за народностите в Европейска Турция градовете Ниш и Лесковац са посочени в българската етнографска територия заедно със Скопие, Охрид и Струга[52].

В годината, когато Русия обявява война на Турция (1877), в европейския печат и справочна литература се появяват отново много сведения и статистически данни за българите и техните етнически граници, което е във връзка с преговорите за предстоящото възстановяване на българската държава. „Парижки военен бюлетин" препечатва извадка от „Таймс" под наслов „Етнологията на Турция", в която се посочва, че българската етническа територия се простира „и на запад от Ниш, Лесковац, Ускуб и Манастир"[53], а изданието от списанието на Лондонското статистическо общество изследване „Населението на Русия и Турция" от Равенстайн поставя Нишкия санджак към онези окръзи на Европейската Турция, в които българите са абсолютно или относително мнозинство[54]. Същата година в Париж излиза

„Географско проучване на Западна България", съставено с помощта на статистически документи на генералния щаб на министъра на войната, съдържащо статистически и други сведения за района на Пирот и Ниш[55]. Жож Гибал обнародва през 1877 г. в парижкото списание „Географски преглед" обширна статия „Българите", в която той, описвайки техните земи, включва и „равнината на двете Морави (Българска Морава и Сръбска Морава, С. Р.)[56]". Лондонският илюстрован седмичник „График" също помества материали, като „Източният въпрос – Ниш – Облекчаване бедствието в България" и др.[57], а Теплов обнародва своите „Материали за статистика на България, Тракия и Македония" със съответните карти и статистики за народностния и верския състав на населението, където Пирот е посочен към списъка на българските общини[58].

След обявяването на Руско-турската война, войната в 1877 г., Географското общество във Виена издава етнографска карта на Европейска Турция, изготвена от австро-унгарския консул в Одрин Карл Сакс. Към тази карта са приложени и статистически данни от австро-унгарския генерален консул Липих за броя и състава на населението на Нишкия, Призренския, Новопазарския, Скопския и други санджаци. Според тази статистика в казата Ниш живеят 35 000 православни българи и 10 000 турци; в казата Лесковац – 22 500 православни българи и 24 000 мохамедани албанци; в казата Враня – 60 500 православни българи и 25 000 мохамедани албанци[59].

Непроменени остават констатациите за числеността надмощие на българското население по поречието на Нишава и съседните територии в 1878 г. – годината на сключването на Санстефанския мирен договор, възстановил независимостта на България в етническите граници на българския народ. Роденият в Босна хърватин, археолог, етнограф, фолклорист и много добър познавач на Македония Стефан Веркович публикува в Гота една статия със статистико-етнографски данни за санджака Серес, в която се отбелязва, че „български се говори към Ниш и Лесковац" и че „българи живеят и в Сърбия до Парачин и в Кюприя на Морава"[60], както и че „в цялата област от между Ниш, Пирот, Враня, Адрианопол, Салоники и Охрид господства един и същ бъл-

гарски език“[61]. В същата година професорът от Пражкия университет Константин Иречек отбелязва, че по долното течение на Тимок и на някои места в Нишко има само „незначителни поселения от сърби“[62], което също подкрепя предишните сведения за българското числено надмощие в Нишавския край до 1878 г. Забележително е, че и след злополучния за българите Берлински конгрес, който не само разкъсва Санстефанска България, но и оставя много земи населени с българи, включително и Нишавската област, извън пределите на българската държава, европейски източници продължават да сочат Ниш и прилежащия му район като част от българската етническа територия. В обнародваната в Париж статия „Англия и Русия в Ориента“ Емил дьо Лавеле заявява, две години след подписването на мирния договор, откъснал главните градове на нишавските българи Ниш и Пирот от България, че територията на българите достига на запад до Ниш и Врана[63]. Така очертава западната граница на българите издаден и една година покъсно в Ню Йорк енциклопедичен справочник за Турция: „Южната им етническа граница минава през градовете Ниш, Призрен, Охрид, Кастория...[64]“

Съзнателно проследявам европейската историография и печат, които съдържат сведения за народностния състав на населението по поречието на река Нишава, включително и в градовете Ниш и Пирот, като ограничавам периода до Освобождението на България. Защото трудно някой би могъл да упрекне или подозре чужди европейски автори или издания, които свидетелстват за българския характер на населението по Нишава, че са повлияни от българска държавна политика и пропаганда, когато българската държава още не е била възстановена. Всички те, по различни поводи, посочват българите като преобладаващо население по поречието на река Нишава и през целия XIX век, независимо че сръбско-турската война и конфликти, сръбските и българските въстания стават причина за постоянни изселвания и емиграция на нишавските българи.

Ще приведа само едно известие след Берлинския конгрес за нишавските българи, поместено във вестник „Sloboda“ през 1880 г., т.е. само две години след прокарване на сръбско-българската граница на изток от Пирот: „Пирот броеше преди сръбската окупация до 16 000 жители.

Освен няколкото заселници сърби, евреи и турци, всички останали бяха българи. Но в последно време броят на жителите му се намали съвсем, и то на една трета част. Оттук се изселиха в България доста богати граждани, и то поради това, че не можеха да търпят сръбската власт... Пирот има две православни църкви. Едната се намира на десния бряг на Нишава, а другата – на левия. Тази на левия е прочута по това, че е струвала доста много жертви. За тази църква там българският народ приказва, че е била най-напред джамия, а после, когато турците си направили няколко други нови джамии (сега са четири) и градът нараствал към югоизток, а българите се заселвали на северозапад, турците запустили тази джамия. Българските големци искали да я преобърнат в джамия и затова молели много пъти турския управител да им продаде тази джамия, ако не ще да им я подари. Той им я обещал и за тая цел получил доволно количество пари, но обещанието си не удържал. Тъй станало и със следващите негови приемници. Когато преди 50 години управител на града станал Риза паша, пиротските първенци подкупили и него, но когато и той ги измамил, изпратили една неголяма делегация в Цариград да моли самия султан, но и тук им струвало доста скъпо, защото платили много жълтици, докато наближат палата Долма бахче. Там те предали своята молба на султана. Той я одобрил и им подарил отгоре прилично количество пари, за да си направят църквата. Това за църквата трябва да е притча, но туй съм чул от българските селяни да разказват сериозно, като да е истина...[65]“

И самият автор на този очерк за град Пирот не е съвсем убеден в разказа за султанското благоволение джамия да се превърне в църква, но той много вярно пресъздава корумпираността на администрацията по това време и големите усилия и средства, които са били необходими за успешното завършване на всяко едно обществено начинание, и което в случая е от значение към темата, за българския характер на християнското население в Пирот. Той е съхранен непроменен и в първите години след установяването в него на сръбската администрация по решението на Берлинския конгрес: „Веднага щом се провъзгласи Пирот за сръбска страна, то сърбите въведоха в крепостта свой гарнизон... Първата година още след завземането на града

се въведе първи клас от сръбска гимназия и сега има вече три класа гимназиални. Взаимни училища има две и едно девическо. Официалният език, както в началничеството (администрацията), тъй също и в училището е сръбският. Младите българи са принудени да учат сръбски... Не съм с намерение да хуля сърбите, но освен няколкото почтени офицери и учители, трябва да си кажа истината, всички са се впуснали в някакво интригуване... Костюмът на българския селянин около Пирот много прилича на този на словаците и на хърватите. Дрехите си правят от бели аби, които се изработват в къщите от жените им, а за ризи употребяват също местно платно, та тъй българинът не купува нищо европейско. Беневреците им са тесни, а краката им са стегнати в обикновени опинци. Горната му дреха с широчка и достига до коленете му. Кръста си опасва с червен пояс, а на главата си носи барла (капа) от кожа. Жените тоже се обличат с бели аби (от сукно) и те имат такъв дрехи, но и долактица. Опасват се със сребърен пояс или с пояс от друга някаква материя. Пиротските българи са твърде трудолюбиви и работни. От Белград до Ниш никъде не видях тъй рационално обработена земя, както и при Пирот... За да се изличат раните на добродушния българин, който допреди три години пъшкаше под ярема, трябва много цярове. И сега, когато уж веригите са счупени, когато хоризонтът на изток начена да просветлява, пак се започнаха да се надвесват тъмните облаци... Политическите и дипломатическите интриги се роят все повече и повече и искат да нанесат удар над измъчения народ, и то под булото на хуманитарността и либерализма. Те всячески се стремят да спрат естествения ход на нещата. Где се е чуло и видяло, къде е таз правица на небето и на земята, щото младият българин в окупираните земи да е принуден да учи насила друг език, а собствения си да захвърля! Ние се надяваме, че ще дойде време, когато ще говорят други фактори, които ще бъдат застъпници на потъпканите права... С добър кон от Пирот до Цариброд се стига за два и половина часа. Тук се освежаваме от балканския въздух и от пъргавия народен дух. Ако не друго, то самият тоз характер на българина ще разруши онова, което европейската дипломация несправедливо направи...[66]» Освен тази прогноза в очерка, който е и своеобразен пътепис, се съобщават сведения за

стопанския живот на българското население в Пиротско, за неговия поминък, занаят и търговски връзки със София и европейските градове. Уточнява се, че зърнените храни, които се произвеждат в полето, окръжаващо цялата долина на река Нишава, имат следното съотношение по култури: 25 % жито, 5 % ръж и ечемик и 70 % царевица, която се изнася най-много в България. За България, главно в София, се изнасят и голяма част от произвежданите в Пирот и Пиротско вина. А прочутите пиротски килими намират добър пазар в Англия, Скандинавия, Русия, Турция, арабските страни и на други места в Африка.

[1] Urquhart, D. La Turquie, ses ressources, Bruxelles, 1837, p.66.

[2] Hoffmann, K. Fr. V. Europa und seine Bewohner, Leipzig und Stuttgard, 1835–1841, s. 55.

[3] Blanqui, M. Voyage en Bulgarie pendant l'anne 1841, Paris, 1843, p.166.

[4] Шафарик, П. Славянское народописание. Москва, 1843, с.30.

[5] Slawen, Russen, Germanen. Leipzig, 1843, p.106.

[6] Carte de la Principante de Serbie composee d'apres les sources les plus recentes par Jean Bugarsky, Belgrad, 1845.

[7] Френски пътеписи за Балканите, С., 1981, с. 208.

[8] Cyprien Robert, Les Slaves de Turquie, II, Paris, 1852.

[9] Тодоров, Н. Положението на българския народ под турско робство, С., 1953, с. 202–206.

[10] Die europaischen Prowincen der Turkei – Minerva, Bd III, Jena, 1853, s.1.

[11] Martyn, Fr. Sofia, mit Einbeziehung des gancen Ejaletes von Nissa - Austria. Zeitung fur Handel und Gewerbe, offentliche Bauten und Verkehrsmittel, Wien, 1853, s. 1328.

[12] A Nandbook for Travellers in Turkey, London-Paris, 1854, p. 126.

[13] Der Russisch-turkische Krieg und der Kriegsschauplatz in politischer Beziehung. Pest,Wien und Leipzig, 1854, p. 6; Виж също: Der Kriegsschauplatz im Norden und Suden, Leipzig, 1854.

[14] Smyh,W. A year with the Turks or sketches of travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan, London, 1854, p. 255.

[15] Todiere, L. Geographie physique et politique redigee conformement aux programmes officiels du 30 aout 1852 pour la classe de seconde. Paris, 1857, p. 225.

[16] Hahn, J. G. Reise von Belgrad nach Salonik, Wien, 1861, S. 36.

[17] Пак там, с. 45.

[18] Пак там, с. 28.

[19] Пак там, с. 35-36.

[20] Papers relating to the Condition of Christians in Turkey. Printed for the use of the Foreign Office. Oktober 25, 1860. Confidential. August to

October 1860, London, 1860, p. 67.

[31] Lejan,G. Ethnographie de la Turquie d'Europe, Gotha, 1861, p. 29.

[32] Die europaische Turkei und die Revolution. - Unsere Tage, Braunschweig, 1861, S. 751.

[33] Sudslavische Plane. – Die Grenzboten. Zeitschrift fur Politik und Literatur. 20. Jahg. II Bd. Leipzig, 1861, s. 117.

[34] The Slave Provinces of Turkey. – The Home and Foreigh Rewview. Vol. I. London, 1862, s. 595.

[35] Boue, A. Essai sur les limites des provinces de la Turquie d'Europe. – Memoires de la societe de geographie de Geneve. Tome III, 1962, p. 216.

[36] Kanitz, F. Swerbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868, Leipzig, 1868, s. 517.

[37] Каниц, Ф. Дунайская Болгария и Балканский Полуостров. Историческия, Географическия путевые наблюдения. 1860–1875, Спб., 1876, с. 362; също: Kanitz, F. Die Tscherkessen-Emigration nach der Donau. Historisch-ethnographische Skizze. – Oesterreichische Revue. Bd.1. Wien, 187, s. 227–243.

[38] Селищев, А. Описание Болгарии в 60-х годах прошлого века. - Годишник на Народната библиотека в София 1926–1928, С 1931.

[39] Пак там, с. 183.

[40] Пак там. с. 189

[41] Пак там.

[42] Пак там. с. 184

[43] Mackenzie, G. Muir and A. P. Irby, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe, London, 1877, p. 81.

[44] Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век, С., 1972, с. 325; Empire ottoman. Loi constitutive du departement formc sous le nom de Vilayet du Danube, Constantinople, 1865, p. 14.

[45] Les Bulgares. – Le Magasin pittoresque. 33 annee, Paris, 1865, s. 397-398.

[46] Lieutenant-Colonel Neall. – The Province of Bulgaria. – The Social Science Review, and Jornal of the Sciences. Vol. 3. January to June. London, 1865, p. 138–150.

[47] Daniel, H. handbuch der Geographie, Zweite verbesserte Auflage, Leipzig, 1866–1868, s.49.

[48] Immigration circassienne en Turquie. – Recueil de Memoires de medecine, de chirurgie et de pharmacie militaires, Paris, 1866, p.76.

[49] Leist, A. Di Volker der europaischen Turkei. – Globus. 11. Band, Braunschweig, 1867, s. 211–212.

[50] Пак там, с. 212

[51] Макушев, В. Задунайские и адриатические славяне., Спб. 1867, с. 3.

[52] Пак там, с. 2

[53] Erben, J. Mapa Slovanskeho sweta dle Safarika, Czoerniga, Kozlera, Boeckha, Lejeana, koeppena, i narodopisne mapy Ruske 1867. Praha, 1868.

[54] Sax, C. Geografische ethnografische Skizze von Bulgarien (Das Donau

Wilaet) - Mitteilungen der K. K. geografischen Gesellschaft, Band XII. Neue Folge. 2. Bd Wien, 1869, s. 473–474.

[45] Пак там, с. 459.

[46] Daniel,H. Handbuch der Geographie. Vierte vervesserte Auflage, Leipzig, 1875, s.52.

[47] Le Monde illustre. Tom 39, Juillet – Decembre. Paris, 1876, p. 37–38.

[48] България. Френска хроника 1876–1877. С., 1988, с. 37-39.

[49] Slavs and Turks. The Border Lands of Islam in Europe, London, 1876, p. 143.

[50] The Illustrated London News. Vol. 69, July to December 1876, London, 1876, p. 212.

[51] Родное Племя. Слав. Благотвор. Комитет в Москве, кн. I, Москва, 1876, с.172–213.

[52] Kiepert, H. Ethnographische Ubersicht des europaische Orients. – Berlin, Mai 1876.

[53] L'ethnologie de la Turquie. Tire du Times du 10 janvier. – Bulletin de la reunion des officiers de terre et de mer. Premier semestre. Paris, 1877, p. 61.

[54] Ravenstein, E. G. The Populations of Russia and Turkey. – Journal of the Statistical Society of London, vol. 40, London, 1877, p. 435.

[55] Etude geographique sur la Bulgarie occidentale. – Revue militaire de l'etranger. 11 vol. Januar–Juin 1877, p. 8–14; 33–37.

[56] Guibal,G. Les Bulgares. – Revue de Geographie, Tome II, Paris, 1877, p. 161–188.

[57] The Graphic. An Illustrated Weekly Newspaper. Vol. 15, January to June, 1877, p.146–147.

[58] Теплов, В. Материали для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. Спб., 1877, с. 11.

[59] Sax, K. Etnographische Karte der Europaischen Turkei und ihrer Dependenzen zur Zeit des Kriegsausbruches im Jahre 1877. Wien, 1878.

[60] Verkocic, St. J. Statistisch-ethnographische Daten des Sandschaks Seres –Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anbstalt, Gotha, 1878, S. 305.

[61] Пак там.

[62] Иречек, К. История Болгар. Одеса, 1878, с. 747.

[63] Laveleye,E. L'Angleterre et la Russie en Orient. – Revue des deux mondes. Tome 40, Paris, 1880, p. 438.

[64] Turkey. – Cyclopaedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature. Vol. 10. New York, 1881, p. 581.

[65] „Западно ехо", IV, бр. 127, 20 август 1926.

[66] Пак там.

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ ПРЕЗ XVIII–XIX ВЕК

ВЪСТАНИЕТО ОТ 1737 г.

Въстанията в западните български земи срещу османското владичество по принцип съпътстват почти всички войни, които европейските сили водят с Турция. Още в 1596 г., по време на Австро-турската война от 1593–1606 г., в района на Ниш избухва голямо селско въстание, което е потушено жестоко. Българите по Нишава въстават масово и по време на войните, които Турция води с Русия и Австрия. Нови надежди у нишавските българи събужда и Австро-турската война от 1716–1718 г. Активизира се и установилата се в Австрия българска емиграция след Чипровското въстание. Особена активност проявяват българските католически духовници. Георги Пеячевич предлага на Виенския двор свой план за освобождението на България чрез организиране на въстание. Австрия не подкрепя плана на Пеячевич, тъй като се опасява, че едно въстание ще предизвика нова българска емиграция към нейните територии, което ще й създаде проблеми. Независимо от това въоръжените акции на българите в Северозападна България добиват характер на въстание. Тук трябва да отбележим и бунта във Видинско от 1716 г., организиран от тримата „капитани": Георги, Филимон и Димитър.

Австро-турската война завършва с големи придобивки за Австрия. След сключения в Пожаревац мирен договор от 21 юли 1718 г. тя присъединява Белград заедно с пашалъка, Банат и Влашко до река Олт. Българите от Тимошко до Никопол се оказват на границата с християнска Австрия. През 30-те години отново се изострят отношенията на Портата с Австрия и с Русия. Съюзът между Русия и Австрия вещае нова война с Турция. Охридският архиепископ Йоасаф и Ипекският патриарх Арсений IV поемат задължението да вдигнат въстание, щом австрийските войски превземат Ниш и да им помагат при снабдяването с продоволствия. През 1735 г. Турция започва война с Русия.

На следващата година във войната се намесва и Австрия. Нишавските българи се оказват в непосредствена близост до сблъсъка на войските. Придвижващите се на запад турски войскови части по пътя от София за Ниш причиняват големи щети и разорения на българското население, част от което се изтегля в планините, а други търсят сигурност в емиграция. На 14 юли 1737 г. главната колона на австрийската армия, командвана от граф Секендорф, пресича австро-турската граница при Парачин и бързо настъпва към Ниш. Нишката крепост се предава без съпротива и австрийските войски се насочват на север към другата крепост Видин. Падането на Ниш се възприема от нишавските българи като сигнал за въстание. В доклада на венецианския резидент в Цариград Контарини от 3 август 1737 г. се казва, че още при появата на австрийската войска всички „гърци" (т.е. православни християни) в селата от Ниш до София въстанали против турците и се заловили за оръжието в подкрепа на немците[1]. Въстанието бързо се разраства, защото заедно с българите от Нишко въстават и българите от Пиротско, Знеполско, Брезнишко, Кюстендилско, Дупнишко и Кривопаланско. Въстанието прехвърля Стара планина и обхваща райони от Северозападна България. За силата и респекта от нишавските българи по това време красноречиво говори един епизод във връзка с изтеглянето на турските части. Както е известно, турският гарнизон в Ниш се предава на австрийците без бой, но при условие, че ще бъде позволено на турските части да се изтеглят в София. Но турците не се съгласяват да тръгнат, преди да им бъдат дадени за охрана по пътя 2000 редовни немски пехотинци и още 1000 катани, защото се страхуват от нападенията и отмъщението на българските хайдути. Турските власти арестуват един от организаторите на въстанието – самоковския владика Симеон, когото обесват на 21 август 1737 г. в София, след дълги мъчения и напразни опити да го накарат да приеме исляма. Не много след това, още през същата есен, австрийската войска претърпява няколко тежки поражения от турците и се оттегля на своя територия. Въстаналите българи, особено тези по поречието на Нишава, се оказват в изключително тежко положение. Срещу тях се отправят главните сили на турската армия, която настъпва от София към Ниш и опустошава всичко по пътя си. Походът им срещу оттеглящите се австрийци се съчетавал и с акции

за потушаването на българското въстание. Хиляди българи напускат родните си места и се отправят към Австрия, за да търсят спасение от преследванията. За разоряването и страданията на нишавските българи по това време красноречиво разказва и една преписка в литургийна книга, писана от поп Вуче в 1738 г.: „Писах аз, грешний поп Вуче от Хрелово, поп при попа Стоица. Тогава беше поражение. Тогава турците завзеха Ниш и избиха християнския род. Мъжете избиха, жените заробиха, стоката – овце, говеда и коне, откараха. Взеха Ниш и тогава беше голямо изтребление[2]."

Някои от селата опустяват, защото много от хората са избягали в планината или зад границата, други са избити, трети отвлечени. Имуществото на избягалите е разграбено, а земята край плодородните земи на Нишава остава необработена и незасята. Така е на много места в западните български земи, където турската войска е извършила репресии и наказателни акции заради въстанието на българите. За да привлече избягалото българско население, да се завърне по селата си и да започне да обработва отново изоставената земя, Портата дава през лятото на 1738 г. амнистия на участниците във въстанието и ги призовава да се върнат по старите си места като земеделци. Само една част от избягалите българи се завръщат след края на войната, но заварват много от имотите си в чужди ръце. С дадената амнистия турското правителство е принудено да признае извършените репресии в Нишко, Пиротско, Знеполско и в други околии в западните български земи.

УЧАСТИЕ В СРЪБСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1804 Г. И СЪПРОТИВАТА СЛЕД НЕГО

През февруари 1804 г. на тайно съвещание на ръководителите на сръбското националноосвободително движение, свикано в Шумадия, се взема решение за обявяване на общосръбско въстание. За върховен въстанически водач е провъзгласен станалият по-късно легендарен сръбски национален герой богатият търговец Карагеорги Петрович. Въстанието обхваща бързо 9 от 12-те нахии. Начело на въстани-

сто в Източна Сърбия в непосредствено съседство на границата с Турция, където българите оказват активна помощ на въстаналите сърби, застават Миленко Стойкович и Петър Добриняц.[3]

В началото на месец април с.г. във въстанието участват вече активно, сражавайки се с оръжие в ръка, около 2000 въстаници, които успяват да овладеят Валево, Смедово, Пожаревац и много др. селища. Въстаниците обсаждат и Белградската крепост, където са се укрепили еничарски отцепници. Още първите известия за повдигането на сърбите привличат в редовете на въстаниците стотици българи от Моравско и Нишавско. Сред тях има и много българи, които са участвали в християнските доброволчески отряди по време на Австро-турската война от 1788–1791 г. Получената от тях военна подготовка в австрийската армия се оказва от голямо значение при формирането и действията на първите въстанически отряди. Лекарят и съветникът на М. Обренович, Б. Куниберт, съобщава за масовото участие на българското население в това въстание, заявявайки: „Първи бяха българите, които се притекоха в Сърбия на своите едноверци[4]". За участието на българите във сръбското въстание и за проявения от тях героизъм разказва и Г. С. Раковски: „В сръбското освобождение, във всички Карагеоргиеви дружини най-храбрите юнаци са били българи хайдути от Стара планина, имената на които се измесили и изгубили между народните сръбски имена[5]".

Въстанието добива бързо широк обхват в областта източно от река Морава, където населението е в голямото си мнозинство българско. Тук начело на въстанието застава князът на Черногорска нахия Милислав Джорджевич, който поддържа тесни връзки с българите от градовете Ниш и Видин.

Въстаниците провеждат няколко успешни сражения с нередовната турска войска при Зайчар и Баня, след което въстаническата вълна обхваща и Нишко, Пиротско и Царибродско, т.е. районите на нишавските българи, и преминава на север към Белоградчишко и Видинско. Осман Пазвантооглу се опитва със сурови репресии над българското население да спре неговия бунт и да предотврати нарастването на революционната вълна. Докладът на австрийския дипломат Щюрмер свидетелства, че репресиите над

българите не дават желаните от властите резултати. Обстановката в западните български земи благоприятства и за възобновяване на хайдушкото движение. Отделни чети нападат транспорти, обози, хранителни складове, затрудняват продоволствието и придвижването на турските войскови части.

За силата, обхвата и ролята на българското участие в това сръбско въстание говори и фактът, че при преговорите между турските власти и сръбските въстаници се отделя специално внимание на българите. Като отделна точка в тези преговори се включва и въпросът с българските въстанически отряди. В точка 2-ра на Проектодоговора, изготвен въз основа на тези преговори, българските доброволчески отряди са наречени „българска войска", която след подписването на примирие трябвало да се изтегли в земите на изток от река Морава. Това е още едно признание, че източно от река Морава в първата половина на XIX век всички, включително и сърбите, признават българския характер и българския народностен състав на населението по поречието на река Нишава. Сръбските въстаници полагат значителни усилия, за да привлекат масово нишавските и моравските българи в своето въстание. Те разпространяват специално Възвание в областта между Ниш и Видин. Отзвукът на това възвание е голям, защото потокът на българите доброволци от Нишавската област нараства постоянно. Руският представител в дунавските княжества К. Родофинкин съобщава, че през втората половина на 1808 г. броят на емигрантите възлиза на 4000 души, много от които са годни да носят оръжие и желаят да се бият. Не много след това съобщение, на левия бряг на Морава, търсят убежище нови 1000 български семейства. Годните да носят оръжие биват зачислени във въстаническата войска, а жените и децата са настанени между Крагуевац, Смедерево и Белград. Докладвайки за придвижването на друга голяма група българи, австрийски полицейски агент съобщава, че всички тия хора са българи от Нишка, Пиротска и Лесковацка нахия и техният брой достига 5000–6000 души, а К. Родофинкин изпраща от Белград указание избягалите българи веднага да се въоръжат[6]. За въоръжаването на новосформираните български дружини на изток от река Морава било доставено и голямо количество оръжие, изпратено от

Русия. Масовото участие на нишавските българи заедно с българите от Поморавието в редовете на сръбската въстаническа армия е логична проява на волята им да отхвърлят османското владичество, която се проявява всеки път, когато една или друга християнска сила, било то Австрия, било Русия, или някой съседен народ, както в случая сърбите, създадат напрежение по западните граници на империята. Нишавските българи не чакат освобождението да им дойде като подарък от чуждата победа. Историческите събития показват, че те веднага посягат към оръжието при всеки повод или подаден отвънка знак, а често и сами се опитват да създадат обстановка за външна намеса, като въстават първи. Не може да се пренебрегне и фактът, че немалка роля за това им поведение играе и близостта им до свободните християнски държави, което постоянно подхранвало надеждите им за европейска намеса. Надеждите за съжаление постепенно угасват. След всяко надигане следват наказателни репресии, причини за нови бягства през границата и нови изселвания. Във въстанието се включват като доброволци и много емигрирали в Румъния българи. Така например в началото на 1808 г. в Букурещ българският търговец Пиналов сформира български конен полк от 486 въоръжени доброволци, начело с Георги Гузен, който бива прехвърлен във въстаническия район.

След избухването на Руско-турската война от 1806–1812 г. във въстаническите отряди в западните български земи се вливат нови доброволци от Нишавската област. Този процес е насърчаван и от руското командване. В своя специална записка от април 1806 г. главнокомандващият И. П. Михелсон отбелязва: „Необходимо е въоръжената борба на българите да се направлява само против турската армия[7]". Голяма част от доброволческите формирования на българите във Влашко също заминават за Сърбия да продължат въоръжената борба. Ротмистър Никич сформира конен полк от българи и сърби, който веднага се отправя за Сърбия. Командването на Дунавската армия организира, екипира и прехвърля през Дунав българските доброволци. От сръбска страна в областта между Ниш и Видин се разпространява Възвание, с което се призовават всички въстаници да се отправят към своите места. Предвиждало се общо българо-сръбско въстание, което да обхване голяма част

от западните български земи[8]. Воеводите хайдут Велко, П. Добриняц, М. Петрович, М. Джорджович и др. получават инструкции да концентрират своите въстанически отряди в района между Морава и Нишава. Освен възванието за общо въстание, Държавният съвет на Сърбия изпраща агенти, които да осигурят масовото участие във въстанието на населението от пограничните райони. Целта на сръбските стратези е да се овладее Моравската област. Това обаче не е съгласувано и не е съобразено с руската политика на Балканите по това време и руските дипломати многократно съветват водачите на въстанието да се въздържат от действия на Дунав[9]. Българинът хайдут Велко, който още в 1807 г. се отличава като въстанически водач, увлича масово българското население и скоро формира най-голямата и най-добре въоръжената въстаническа част в Поморавието, не се съобразява с руските съвети и настъпва по поречието на Черна река, разгромявайки турските гарнизони.

Проявеното недоверие към хайдут Велко от страна на Сръбския държавен съвет и на Карагеорги Петрович, отклоняването му от Белград и арестуването на някои водачи на т.нар. „бекярски дружини", стават причина за вълнения на изток от Българска Морава, в Нишавско и Пиротско[10]. Това облекчава турското напредване по левия бряг на Морава. Турците превземат Белград без бой и Сърбия накрая се оказва лишена дори от онези права, които тя е имала преди въстанието.

Тук трябва да се кажат няколко думи и за съдбата на хайдут Велко, сходна с тази на много българи от Нишавско и Моравско, които всеотдайно участват в борбите на сръбския народ срещу турците, разчитайки така да извоюват и своята независимост, но често стават жертва на политическите споразумения и договорки на сърбите било с Турция, било с друга заинтересована страна. Хайдут Велко Петров, торлашки българин, със своята голяма чета от българи се налага, по свидетелството на Вук Каражич, като старейшина на целия Моравски край до Паракин и Зайчарско. Сръбското княжеско правителство му изпраща за съветник сърбина Степан Живкович, който трябвало да следи, да не би хайдут Велко да даде на бунтовното движение открит български характер. Велко не се съобразява със сръбските внушения и през 1810 г. в скупщината в Белград

се инсценира оплакване от сръбски кметове в Моравско против Велко, в резултат на което той трябва да бъде съден и хвърлен в затвор. Когато узнава какво му готвят, Велко държи пред момчетата си прочувствено слово: „Братя, аз мислех, че са ме повикали в Белград, за да ме питат колко рани получих това лято, колко момци ми загинаха и колко коне паднаха под мен..., а сърбите ме питат колко агнета са изядени и колко девойки полюбени[1].“ Когато в 1809 г. в Неготинско идват руските войски, начело с граф Огурко, Велко се явява пред него със своята чета и цяло лято воюва в Тимошко, за което получава специално отличие за проявена храброст. На следващата година той преминава със своя отряд, превеждайки и една руска част на отвъдния бряг на река Морава. За проявения героизъм и в новата обстановка сърбите му съобщават, че присъдата му е отменена и той може вече да посещава Белград. През лятото на 1811 г. хайдут Велко е назначен с писмо от сръбския народен вожд Георги Петрович за войвода на Неготинска нахия като знак на уважение и награждение за проявената храброст. На Велко трябва, според същото писмо, да стане и точен изпълнител на волята на сръбското правителство, да не признава в Моравско и да не се подчинява на никаква друга власт, освен сръбската. Той трябва освен това да устрои общинските дела в селата, да уреди народни съдилища, да събира данъци и да изпраща в Сърбия младежи за военно обучение и служба.

Друго важно изискване, което той също не изпълнява, е да изготвя и изпраща на всеки три месеца в Белград отчети за извършената от него работа. Войводата управлява Моравския край, без да се съобразява с дадените му предписания. През 1913 г. турците предприемат военна кампания, за да се справят с хайдут Велко. Сръбското правителство, което се е споразумяло с турското за пълен неутралитет и демонстрира при всеки официален повод приятелството си към тях, изпраща на Велко писмо, с което му предава като подарък още няколко села от Пожаревацко, които той трябва също да брани от турците. Сърбите остават зад Морава и наблюдават като неутрални действията на Велко, останал сам със своята чета, единствената опора на моравските българи. Срещу 3000 четници, от които само 400 души са конници, турците изпращат от Видин 15 000

добре обучени и силно въоръжени редовни войници и кавалерия. Велко пише до Белград за обещаната помощ, но оттам не идва ни войник, ни вест. Останал сам, той действа изпреварващо срещу настъпващата турска войска. С десетина свои момчета Велко успява да достигне дори до стените на Видинската крепост, да направи демонстрация на сила и предизвикателно да задигне на връщане цяло стадо турски овце. От всички краища на Моравско и от Нишавско започват да пристигат българи доброволци. Българите от Тимок, Морава и Нишава отново повярват, че е дошло времето, за да извоюват своето освобождение. Както свидетелстват съвременниците, Велко връща много от тях, които идват необучени или невъоръжени, защото събитията се развиват така бързо,че няма време за организирането на учебни лагери и за военна подготовка. Велко започва да укрепва Неготин. Той обикаля ден и нощ окопите, за да окуражава бойците. Отблъсква успешно с изпреварващи удари няколко турски настъпления, но турците получават нови подкрепления с артилерия от Влашко и от Ада кале. Виждайки съвсем ясно, че е коварно измамен и изоставен, той написва гневно писмо до Карагеорги в Белград, което завършва, не само с укор, но и със закана: „Ако Бог помогне да заздравя и тази рана, ще се питаме през зимата как се брани царство[12]“.

Към средата на юли Велко е улучен от масиран огън на артилерията при Малкия окоп, където после израства Влашката махала на Неготин. Турските разузнавачи го разпознават по сърмените дрехи, когато той дава указания на бойците от предната линия, как да отбият поредната турска атака, и батареите насочват дулата на всичките си оръдия към него. Няколко дни крият смъртта му от бойците, които успешно отблъскват атаките. Велковият брат Милутин още същата вечер погребва Велко в Неготинската църква, като над него заравя още двама загинали въстаници, за да замаскира гроба му. На петия ден след гибелта на Велко оповестяват на останалите бойци за неговата смърт. Не много след това те се изтеглят от Неготин в посока на Пореч (Долни Милановец). След като влизат в града, турците дълго търсят гроба на прославения хайдутин, за да разнасят според тогавашния обичай главата му като трофей, забита на кол. Сърбите по-късно обявяват Велко за свой

герой, изравят останките му от църквата и ги погребват в двора на къщата, където той е живял със своята Кючук Стана. Там впоследствие издигат и голям паметник с надпис, величаещ сръбските подвизи и сръбското присъствие в Българското Поморавие.

Веднага след смъртта на Велко, на 13 юли, с.г. попечителят на военните дела Младен Милованович назначава Велковия брат Милутин, който дотогава е заемал длъжността хилядник в опълчението, за войвода със задача, да бранят Неготин, докато дойде изпратената от сърбите помощ. Помощта пак не идва и Милутин е принуден да отстъпи от Неготин, заради което получава укорително писмо, писано на 7 август, лично от върховния вожд – кавалера Георги Петрович (Карагеорги) с указания Милутин да се върне и да заеме планината и проходите, за да не могат турците да се придвижват към сръбската граница., с уверения, че „московецът идел", че руси и немци са се били съединили и от три седмици идвали на помощ, и с обещанието, че е разпоредено вече 600 сръбски кавалеристи да тръгнат към Моравско, а останалите сръбски войски, чакали само да му „дойде часът". Обещаните 600 войници не идват и Милутин, който е преживял с брат си не едно разочарование, отива първо в Белград, да вземе от Карагеорги назначението си за войвода и веднага заминава за Петербург, за да се увери лично в обещаната от руския цар военна помощ. Там той се убеждава, че никаква помощ не е тръгнала за Моравско, нито някой се готви да изпраща скоро такава. Тогава той се връща в родния си край и сменя тактиката. Повежда малка чета от верни и проверени в боевете съратници, без да дава повод на турците за масови нападения и опожаряване на българските села. До края на живота си Милутин върлува с четата си из Неготинско, Зайчарско и Пожаревацко, участвайки с нея във всичките последвали въстания на българите и сърбите в този край. Почива в Пожаревац през 1861 г. Освен Велко и брат му Милутин, през този период могат да се изброят още имена на български войводи в Моравско, като Милислав, Станислав, Ресавец, Петър и Джода и др., които заедно с извършените от българските им дружини подвизи сръбската историография е отнесла само към пантеона на сръбската бойна слава.

НИШКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1835

Напрежението в Нишко се изостря още в началото на 20-те години. В 1828 г. в Ниш е обесен нишкият митрополит Милетий, заедно с още 5 души други свещеници и миряни, по обвинение за съучастие в сръбското въстание. С цел да се отслаби голямата Нишка епархия, след тези събития, според някои мнения, турското правителство решава да се основе Пиротска или Нишавска епархия, включваща Пирот, Бяла Паланка, Трън и Брезник.

През септември 1833 г. в църквата в Ниш се провежда събрание на градските първенци заедно със стареите от селата – „кнезоветѣ", където се взима решение да се пристъпи към въоръжена борба. Събранието излъчва и изпраща в Сърбия четирима свои делегати, които да съгласуват общи действия. Делегацията е върната от сърбите обратно. Такава е съдбата и на втората делегация, изпратена през месец октомври. Отрицателната позиция на княз Милош забавя готвеното въстание в Нишко, но не може да го предотврати, защото не е в състояние да спре растящото недоволство на населението от своеволията и злоупотребите на корумпираната османска администрация. Въстанието избухва през месец януари 1835 г., когато селяните от 16 села се въоръжават с каквото имат и излизат в планините. Те изготвят и отправят писмо до княз Милош, в което го запознават с извършваните над тях неправди и насилия и искат помощта му, за да се избавят от своите угнетители. Милош обаче още при известието за бунта веднага изпраща при мухафъзина в Ниш Салих паша своя кехая Петрониевич с предложението да проводи и той свои хора при въстаниците, за да ги склонят заедно към помирение. На границата в село Грамада, северно от Ниш, се провежда среща на водачите на въстаналите селяни с представители на Салих паша в присъствието на Стефан Стоянович-Чоса, главнокомандващ сръбските войски в Източна Сърбия, на която среща въстаниците получили уверение, че няма повече да се допускат насилия над тях и че налозите им в бъдеще ще се разхвърлят посредством специален „баш-кнез". Но в потвърждение на опасенията дадените от пашата обещания не се изпълняват. Вместо да се съобразява с тях, местната власт започва преследвания

и репресии над завърналите се по домовете си въстаници и постигнатото примирие се оказва много кратко. На 3 март въстанието в Нишко се възобновява. Разбунтуваното население формира въоръжени дружини в планината. Въстаниците заявяват, че не могат да бъдат повече „рая на турчина" и искат Милош да ги приеме под свое покровителство и управление. Княз Милош изпраща при въстниците същия свой посредник Петрониевич, като го снабдява и със специална прокламация. Посредничеството му този път има за резултат уталожването на вълненията, след като се договарят редица отстъпки: освобождаването от затвора на всички задържани поради въстанието лица, започване на преговори за регулиране на данъчните тежести, смяна на управителя в Ниш, премахване на всички ангарии, освен тази за пашата, и то само за доставката на дърва и слама. Договорено било също да не се допускат повече по селата да ходят разни насилници: „Никакъв господар или спахия или техен субашия не може да отива в селото, освен когато се отделя десятъкът[13]." И тази договореност в по-голямата си част остава само в сферата на намеренията и пожеланията, но тя е признание за непримиримостта на нишавските българи спрямо насилията и волята им да отстояват своите права с всякакви средства.

ВЪСТАНИЕТО В ПИРОТСКО ОТ 1836

В началото на 1836 г. пиротчани изпращат свои представители до валията в Битоля, за да се оплачат от своеволията на местната власт. Жалбата им обаче има обратен резултат. Тя само засилва гоненията над българите в Пирот, особено на първенците, главни организатори на протеста. В резултат на тези преследвания една част от българите емигрират в Сърбия, а други започнали да се събират на групи, да образуват чети и да се готвят за нов въоръжен сблъсък. За да предотврати избухването на бунт в Пиротско, румелийският валия изпраща в Пирот своя секретар да проучи обстановката и да организира завръщането на емигралите българи. На 6 май пратеникът на валията се среща в Княжевац с намиращите се там пиротчани. Валийският пра-

теник след като изслушва бежанците, се съгласява, че за въстанията е виновен войводата на Пирот, но отказва да го смени, защото това щяло да насърчи българите от съседните кази да се разбунтуват и тс. Договорили се все пак бежанците да се завърнат по домовете си, при условие че техният старейшин хаджи Нешо Филипович ще бъде назначен за коджабашия на Пиротската каза, и аянинът без негово съгласие да не може да взима никакви самостоятелни решения. Договорени били и някои облекчения по отношение на аянските данъци, ангарията, глобите и др. тежести. Сръбските и турските власти имат общ интерес да върнат колкото може повече бежанци от Пиротско по родните им места и положили доста усилия да ги убедят, че завърнали се по домовете си, те няма да бъдат повече обезпокоявани.

За Пиротското въстание от 1835 г. разполагаме с интересни свидетелства, обнародвани в 1894 г. от пиротчанина С. Христов[14]. Той ни поднася два вида източници: единият са спомени на очевидци и участници, а другият – сръбски документи от книгата на М. Миличевич „Кралевина Србия". Сам Христов забелязва, че сведенията на очевидците, които тогава са още живи в паметта на населението, се различават в значителна степен от официалните сръбски документи. Христов предпочита да не коментира разликите, а да предостави на читателя сам да направи своята преценка, като се запознае със събраните от него материали за въстанието в Пирот. Според тях жителите на Пиротски окръг въстанали в 1836 г. с цел „да спечелят някои улеснения в положението си, а в случай на сполука, съвсем да се освободят от турците и да се присъединят към сръбското княжество[15]". Според разказите на мнозина стари пиротчани планът предвиждал градът да бъде нападнат от три страни, съответно:от височани, от лужничани и от пишавци. След като градът бъде превзет от въстаниците, там трябвало да се яви сръбският княз Милош като умиротворител и да изходатайства от турското правителство да признае присъединяването и на този окръг към сръбското княжество, което, в замяна на това, следвало да плаща данък, както плаща и за другите окръзи, съставляващи княжеството. Всичко това се извършва тайно. Личи обаче влиянието на някои сръбски среди, които искат да използват недоволството на българското население и стремежът му да отхвърли турското

владичество, за да присъединят и Пиротски окръг към Сръбското княжество, независимо че княз Милош заема официално негативна позиция и предприема действия за възпиране на въстанието на българите в Пиротско.

Селяните настъпват към Пирот, въоръжени с коси, секири и пищови, но до общо нападение не се стига, защото един от важните отряди, този от Градешница, закъснява. Причината за закъснението била в самите водачи, всред които и Цвятко, сърбин по произход с прякор Полицая, които вечерта се напиват и провалят акцията. Случайно ли се стига до това напиване тъкмо пред най-решителния момент, това вече трудно може да се установи. Още вечерта въстаниците изпратили градешническия поп Иван в Пирот, за да извести тамошните първенци, че са вече в Градешница и да ги подкани да въстанат и те против турците. Първенците веднага се събират, за да решат дали да се присъединят към въстаналите селяни или „да мируват" и да се преструват, че нищо не знаят, или пък да известят властите. Надделява съвещателният глас на даскал Нейчо, който казал: „Зло от турци, но още по-зло от сърби. Какво добро можем да очакваме от сърбите, когато те са по-лоши и от турците? Турчинът те псува на майка, на жена, а сърбинът кара и Бога, и Богородица, и кръст, и светци... Та не сме си аслъ и от една вяра – те сърби, а ние бугари... Само ше дойдат да запалят огъня, а после ние ще горим, а те ще се греят..."[16]

По предварително изготвения план един сръбски чиновник, заедно с куриера Богдан, пресрещат въстаниците, преди още те да да влязат в Пирот. Чиновникът заповядва на въстаниците да се оттеглят назад и той влиза в града сам. Отива при войводата и се представя пред него като служебно лице, изпратено от сръбския княз Милош, за да усмири въстаналата рая. Започват преговори, които завършили с това, че няколко пиротски чорбаджии, имащи връзки с въстаниците, биват наказани с по 25 тояги.

Сръбските извори предлагат една картина на събитията в по-различни нюанси. Според Миличевич само от януари до април 1836 г. в Сърбия избягват около хиляда души от Пирот и от околните му села. Войводата на Пирот и владиката изпращат една смесена делегация от 17 души българи и турци в Битоля до румелийския валия, за да представят бежанците като разкаяници. На 5 март при бежанците прис-

тигат двама пратеници, Георги Кокало и Алия, които имат задача да ги поканят да се завърнат по домовете си и същевременно да ги предупредят, че ако не го направят, щели да си изпатят зле. Заплахите не помагат и мисията завършила неуспешно, защото бежанците заявяват категорично, че никой от тях няма да се върне, докато в Пирот още стоят войводата Махмуд и владиката Ероним.

С писмо от 21 април княз Милош заповядва на полковник Стефан Стоянович да отиде и разузнае дали е истина, че избягалите в Сърбия пиротчани купували оръжие и да им попречи да купуват такова, защото това щяло да даде повод на турците да се усъмнят в сръбската искреност. Следват нови писма, срещи и преговори за уреждане на конфликта. На 9 май княз Милош запознава Петрониевич за начина, по който той вижда уреждането на въпроса и настояване за изпълнението на предвидените мерки. Петрониевич трябва да отиде лично с комисаря в Пирот и да отведе там бежанците, като се сключи примирие между аянина и българското население. Другите мерки са: хаджи Нешо да бъде утвърден за коджабашия; владиката, Хаджи Хасан и нему подобните да бъдат изпратени на заточение и др. Междувременно, докато се води тази преписка, въстават и селяните в Берковско.

След като много от исканията им се приемат, част от бежанците потеглят обратно и се завръщат в Пиротско. Към Пирот потегля и хаджи Нешо Филипович, уверен, че властите ще изпълнят условията на споразумението. На 20 май той пристига в града заедно с писмоносителя Киро. Веднага разпращат пратеници по селата – да се изберат от всеки кол или околия по 15–20 души, разумни хора, които да дойдат в Пирот, да се съберат и заедно да уредят въпросите, вълнуващи народа. Отзивът на тази покана е лавинообразен. Първите делегати започват да пристигат още на втория ден, а на третия ден, на разсъмване, пред Пирот има вече 8000 души, въоръжени, кой с каквото оръжие успял да се снабди. Местните турци изпадат в паника и също грабват оръжието си, събирайки се в центъра на града. В това време по една от улиците на Пирот се задава хаджи Нешо с 40 души селяни, отиващи към конака. Пропукват пушки, в резултат на което няколко души от делегатите падат убити. Останалите се връщат при мнозинството, а хаджи Нешо заедно

с малка група придружвачи дотичват до конака. От конака нареждат на турците да не стрелят и помолват народа да се разотиде, но той остава там целия ден и едва вечерта се изтегля на половин час разстояние от града. „Най-напред пратих хора по височините, от които най-много се боях – съобщава Петрониевич, – като ги молех да не правят глупости. На другия ден те изпратиха десет души, с които да наредим работата както намерим за добре." Така постъпил той и с лужничаните, и с нишавците. В същото си донесение до сръбския княз Милош Петрониевич съобщава някои истини, които хвърлят допълнително светлина върху тъжната участ на нишавските българи, ставали много пъти жертви на празни надежди и илюзии за помощ отвън: „Всякой е надигнал глава и иска тук да не остане нито един турчин и ако турците не си отидели с добро, ще нападнели града. Казват, че само чакат от Вас топове и малка помощ, която сте им обещали. Казах им, че са измамени и че никаква помощ няма да им се изпрати, но те само се смеят и казват, че аз нищо не знам[17]."

В друго писмо до сръбския княз Милош Петрониевич разказва какви усилия и хитрости е трябвало да се положат за уталожването на вълненията: „Понеже валията покровителства пиротския войвода, то хвърлихме всичката вина върху хаджи Хасан и върху владиката, когото обвинихме, че чрез поповете е подбудил народа да дойде в Пирот, за да предизвика сблъскване с местните турци, а хаджи Хасан пък – че е наредил на хората си да нападнат хаджи Нешо с онези 40 души. С това се умиваме ние, народът и войводата[18]."

Въстаналите селяни се оттеглят към Темския манастир. Като водач на въстанието в Пирот се изявява и роденият в Пирот Цвятко, който дълго време служил като полицай в Гургусовац. В манастира Темска се свиква голямо събрание, в което участват 300 души делегати. Събранието след като преценява обстановката и разположението на силите, взима решение да се вдигне ново въстание.

На 2 август, който е определен за начало на въстанието, те напускат манастира и през село Градешница се отправят към град Пирот. Те поставили около града стража и се подготвят за решителна битка. Войводата на Пирот изпраща срещу въстаниците въоръжени конници, а от София,

Самоков и Битоля към Пиротско потеглят. От преписката, която се размени с централната власт, става ясно, че разбунтувалите се са отишли твърде далеч, като обсъждали в началото дори и републикански искания, които в момента били позабравени, но нежелателните бунтовни действия не преставали. Княз Милош също предприема от своя страна решителни действия за бързото потушаване на въстанието. За да не допусне разрастването му и за да предотврати приток на нова емиграция на сръбска територия, той изпратил Ст. Стоянович – дунавско-тимошки военен комендант, да извика водачите на въстанието. На 6 август 200 видни пиротчани преминават границата и идват в село Периш на сръбска територия. Сръбските войници, съобразно дадените им разпореждания, ги обкръжават и ги заставят да си признаят „грешката". Отделят двадесет души от най-изявените бунтари, сред които има и двама свещеници, и ги арестуват. Останалите, установили се на полеви лагер българи, биват предупредени да се разпръснат, защото в противен случай щели да бъдат ударени едновременно от турските и от сръбските войници.

За да разсее всяко подозрение, че подкрепя или съчувства на въстаниците, сръбският княз Милош нарежда арестуваният Цвятко да бъде екзекутиран демонстративно и той бил убит по много жесток начин на границата между Турция и Сърбия в местността Глог в присъствието на стотици жители на околните села. Тези действия постигат обратен резултат на този, който очакват княз Милош и Портата, защото много скоро след коварната разправа нишавските българи дават нови доказателства, че са решили да извоюват своята свобода с цената на всякакви жертви.

НИШКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1841

За Нишкото въстание на българите през 1841 г. са запазени много документи и писмени сведения, поради което то е и сравнително добре проучено в българската историография. Достатъчно е да споменем изследванията на С. Романски[19], на Бистра Цветкова[20] и Стефан Дойнов[21]. Подготовката за това въстание започва още в 1839 г. Според

предварителния план за център на антиосманското движение с избран град Нови пазар (Албания), но впоследствие за революционен център в западните български земи е предпочетен град Лесковац. Българите от Нишавската област поддържат постоянен контакт с българската политическа емиграция във Влашко и Молдова. Там се подготвя една голяма и много добре въоръжена чета за прехвърляне в Нишко, която трябва да премине Дунав и да постави началото на бойните действия. Подготовката на четата е наблюдавана внимателно и от представителите на руското правителство. Планът предвижда, при обявяването на въстанието, неговите въоръжени сили да разполагат с шестдесет хиляди пушки. В края на 1840 г. организаторите на въстанието сформират делегация, съставена от 8 души с по двама представители от всяка провинция, сред които и княз Кена и известният народен водач в Нишко поп Георги Янкович. Тази делегация трябва да проведе разговори с представители на европейските държави и на съседните християнски страни. Те успяват да се срещнат в Крагуевац със сръбския княз Михай и руския пратеник барон Ливен, с когото провеждат тайни разговори. Делегацията разговаря в Белград и с консулите на Франция и Англия. Подкрепата, която те поискват от Франция, се изразява в 600 000 франка, 6 инженери за строеж на укрепления, 10 френски артилеристи и 20 пехотни офицери[22].

От това тяхно искане става ясно, че ръководителите на въстанието разчитат за освобождението си преди всичко на собствените сили, а отвън търсят само инженерни и военни специалисти и средства за закупуване на оръжие. Докато са в Белград, българските представители закупуват и изпращат в Нишкия окръг 600 оки барут. В края на 1840 г. се създава група за агитация, която се пръска по селата и градовете, да подготвя населението за предстоящото въстание. В оплакването, което българите от областта на Ниш, Пирот, Лесковац и Прокупле изпращат по това време до сръбския крал Михай, до руския генерален консул в Белград и до коменданта на Белградската крепост против турските насилия, става ясно, че недоволството на тамошното българско население е достигнало до предела на търпението, което улеснява много агитацията за въоръжена борба срещу насилниците. Българите се оплакват, че

лошото отношение и насилията спрямо тях нямат край, че селата им биват ограбвани и опожарявани, а жените и децата им отвличани в робство[23].

И това въстание, както често се случва в българската история, избухва много преди определената за обявяването му дата. То пламва неочаквано в самия разгар на своята подготовка. В такива моменти на общ подем и трескава работа за народното дело, когато самочувствието нараства, а с него и нетърпението и вярата, че много малко остава до отхвърлянето на веригите на деспотизма, всяка непредвидена искра можела лесно да възпламени големия пожар. На 16 април, Великден, 1841 г., турци нахълтват в църквата на с. Каменица, Нишко, по време на служба и извършват насилие над жени и момичета. Както отбелязват летописците на въстанието, „никакви призиви за разум и мъдрост не могли повече да заглушат справедливия гняв на българите“[24]. Насилниците биват буквално разкъсани на части и църковната камбана възвестява началото на въстанието. Намиращият се в селото въоръжен турски отряд бързо е унищожен. Специални пратеници веднага заминават на коне към съседните села и области да известят за началото на въстанието. Начело на въстаниците в района на селата Каменица и Матеевац, които се намират североизточно от Ниш, застава Милое Йованович. Неговият отряд наброява 2000 души, повечето въоръжени. Населението започва веднага да копае окопи и да изгражда укрепления около селата, а въоръжените въстаници, предвождани от Милое, се насочват без всякакво колебание към добре укрепената крепост Ниш, където има многочислен турски гарнизон. Извършеният преди атаката преглед на състоянието на въоръжението показва, че с огнестрелно оръжие разполага всеки пети от въстаниците, а останалите са въоръжени с брадви и сечива. Поради това решават да изчакат въставането и на съседните провинции и тогава да започнат атаката срещу укрепения турски гарнизон в Ниш. След няколко дни въстанието пламва и край река Морава. Въстаниците атакуват добре въоръжената турска охрана на тесниите при Котна боаз и я разпръскат, като вземат и значително количество оръжие. Въстаниците овладяват укрепената кула между селата Матеевац и Каменица, един важен опорен пункт на турската отбранителна система. Чрез овладява-

нето на тези позиции въстаниците взимат под свой контрол централния път Ниш – Цариград, по който трябвало да пристигнат турски войски от другите пашалъци, изпратени в подкрепа на гарнизона в Ниш. В Запланско на въоръжена борба се вдигат над 1000 въстаници, а щабът на въстаническата област, начело с Никола Сръндак, се установява в с. Кърчимир. Прави впечатление, че една от първите задачи на въстаниците е да унищожат пограничните турски постове на сръбско-турската граница. Така те облекчават пътя за евентуална помощ откъм Сърбия, на каквато не престават да се надяват до края на въстанието, от друга страна, по този начин те си осигуряват в случай на неуспех лесно оттегляне на сръбска територия.

За мащаба на въстанието говорят и множеството официални турски документи, съхранявани в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св.Св. Кирил и Методий" в София и в Сръбския архив в Белград, публикувани от Бистра Цветкова. Подробни сведения за Нишкото въстание се съдържат и в изпратено от Ниш писмо до централната власт през 1841 г.: „Неотдавна някои лекомислени люде измежду християните в Нишка и Лясковска каза, повлияни от подстрекателства и празни идеи, пренебрегнали своето спокойствие и се разбунтували. Още в началото те избили по-най-жесток начин някои от мирните мюсюлмани и раята; направили опит да пресекат шосето за Ниш и да притиснат Нишката крепост[25]." В писмото се пояснява още, че бързото развитие на събитията не позволило да се уведоми своевременно Цариград и да се иска оттам редовна войска, поради което за възстановяването на реда срещу въстаниците били изпратени арнаутски войскови части. „Но тия арнаути – продължава писмото – не се задоволили с усмиряването на въстанието, а се впуснали по своя навик да опожаряват селата, да грабят и отвличат роби. Когато всичко това било узнато, то произвело потресаващо впечатление и огорчение у султана. При все, че умиротворяването и наказването на бунтовниците е естествено и неизбежно за всяка държава право, грабежите и заробванията са противни на шериата и закона[26]."

На 20 април въстава и Пиротско, а в Лесковашко под водачеството на поп Георги Янкович се разбунтуват и 15 села. В отрядите на Ст. Бояджията, Цеко Вучкович и Цветко

Кучупа се нареждат с оръжие в ръка над 5000 души. Така Нишкото въстание, чието ядро са долините на Нишава и Морава, обхваща бързо освен Нишко и Пиротско, още Прокупленско, Лесковацко, Вранско, Берковско и някои райони във Видинско.

В писмо на сръбския министър на външните работи Георге Протич до френския консул от 23 април 1841 г. се посочва, че жителите на Нишко прехвърлят границата, за да търсят убежище в Сърбия. В друг документ се съобщава, че въстаналите села Каменица и Матеевац са опожарени, една част от населението е унищожена с оръдейна стрелба, друга е арестувана и затворена в кулата при Матеевац. По данни на австрийските емисари в Ниш положението във въстаналите райони е трагично: масови убийства и на много места се виждат отрязани глави на въстаници, заробени жени; опожарени са около 1000 села[27].

Към края на април Портата успява да спре разрастването на въстанието всред християнското население на Босна, Херцеговина и Западна Албания. Напразна остава и надеждата на въстаналите българи за помощ от Сърбия. Княз Михай се обръща с нарочна прокламация към сръбския народ, в която се казва, че българските работи не засягат интересите на Сърбия и забранява на своите поданици със заплаха за най-строги наказания всяко участие във въстанието. Това предупреждение се отнася и за онези българи, които живеят в пограничната област на сръбска територия и винаги са били съпричастни във всички национално-освободителни борби на нишавските си братя. Не пристига и очакваната материална помощ от европейските държави, за каквато помощ нишавските българи водят многократни разговори в различни столици на Европа още при подготовката на въстанието. Българските надежди за ефективна европейска подкрепа и този път стават жертва на съображения за баланса на интересите на великите сили.

За разгромяване на въстанието турското правителство насочва към Ниш значителни войскови части: войските на одрянския мюшир Якуб паша, на мюшура на Видинския и Никополския санджак Хюсеин паша, на скопския валъ Хафъз паша и др. Към края на месец май 1841 г. въстанието на българите по Нишава е потушено, но погромът над въстаналите села продължава още известно време. За не-

говите мащаби говори и големият брой на изгорените и разорени села, който надминава 225. Само в Нишко и Запланско според австрийските дипломатически доклади са опожарени 121 села: Каменица, Долна Матеевац, Горна Матсевац, Кнезселo, Ясеновик, Посяча, Врело, Горно Малче, Долно Малче, Горна Врежина, Долна Врежина, Брсница, Хум, Горни Комрен, Равно поле, Долни Комрен, Руйник, Лесковик, Церье, Кравье, Палиградци, Веле поле, Железник, Милковци, Палина, Берчинци, Горня Тополница, Чамурлия, Поповци, Вртище, Мезграя, Долна Тополница, Долна Търнава, Горна Търнава, Мача куроба, Бели бряг, Ново село, Круце, Лалинци, Чокот, Долно Мегюрово, Горно Мегюрово, Белотинци, Пася поляна, Кнежица, Малошище, Клисура, Чечина, Курвинград, Тополица, Русна, Гъркиня, Старовласи, Бербатово, Габровац, Долно Бербатово, Вучи дол, Еминова Кутина, Драшкова Кутина, Марина Кутина, Баня, Чукленик, Просек, Ново Банище, Бързи брод, Горна Студена, Долна Студена, Горни Душник, Долни Душник, Сопотница, Калетинци, Долно Драговье, Ягличе, Големи вртоп, Мали вртоп, Семче, Големи Кърчимир, Мали Кърчимир, Комарица, Равна дубрава, Долни Присян, Горни Присян,Завидинци, Щърбавац, Голямо Бонинце, Мало Бонинце, Сечаница, Остатовица, Кукавица, Брястов дол, Липово, Мезграя, Модра стена, Своге, Куритняк, Вукманово, Раутово, Виландрица, Копривница и др., като броят на оцелелите села тук е само 20, а този на опожарените села в неголемия Лесковацки пашалък – 104[28].

Разгромът на Нишкото въстание и жестокостите при неговото потушаване, които официалната власт се опитва да прехвърли на местното мюсюлманско население предимно на арнаутите, стават причина за нови големи изселвания на нишавските българи, предимно в Сърбия и в други съседни страни. Намаляването на населението тревожи и турската администрация, веднъж, че тя го губи като данъкоплатци, производители на селскостопанска продукция и изпълнители на редица други военнопомощни задължения, но и от формирането на голяма емиграция, която се организира и по своему действа при всеки повод, било пряко с оръжие в ръка, било с постъпки пред европейските правителства и общественост, за освобождението на българите. Само за 10 дни, от 12 до 21 април, 1841 г. границата със

Сърбия преминават 1363 семейства – общо 9460 души, които успяват да прекарат със себе си 39 814 глави овце и кози, 5814 глави рогат добитък, 1037 коня и 545 свини.

Нишкият паша предупреждава сръбското правителство да не приема бежанци. От сръбска страна му отговарят, че всеки, бил той турчин, българин или сърбин, който потърси спасение в Сърбия, ще бъде приет, докато не последва султанско нареждане. С второ писмо Сабри паша подканя сръбския княз да предприеме действия за връщането на бежанците, в резултат на което той издава разпореждане до М. Радойкович, да провери внимателно дали бежанците могат да се завърнат без опасност за живота и сигурността им. В доклада си до министъра на външните работи Гизо от 13 и 17 май френският консул посочва, че лично от сръбския княз научил много подробности за злата участ на бежанците, много от които били ранени в гърба, т.е. при бягство. За голям брой бежанци от Нишкия еялет се говори и в анкетата на руския консул в Тебриз Кодинец. Той установява, че в Нишката каза са разграбени и подпалени 121 села, в Лесковацката – 104, във Вранската – 15, и че в Сърбия са забягнали близо 10 000 души с голям брой едър и дребен добитък.

Якуб паша е принуден на 13 юли 1841 г. да отправи призив към избягалото в Сърбия население от Нишки район, в който се казва, че „на раята от нишките села, преминали в Сърбия през последните събития", се изпраща султански ферман. По силата на този ферман тя „е удостоена с господарска милост и опрощение"[29]. Якуб паша подканя избягалите бежанци да се приберат по селата и домовете си, заедно със своите семейства, заявявайки им, че самият той е изпратен от султана, да осигури спокойствието на бедните хора, чиито „сърца са така изгорели, както и къщите им". Българските бежанци изпращат в Ниш делегация от 14 души, която да провери гаранциите за сигурността на тези, които биха се завърнали. Самият Якуб паша се оплаква пред чуждите консули, че има проблеми с усмиряването на арнаутите. Портата му била отпуснала един милион акчета, за да обезщети пострадалото от арнаутите население по Нишава и в Поморавието. Новият нишки паша изготвя фалшиви документи с подписи на видни местни българи, с които те уж прославяли добрата турска администрация.

Напрежението и размириците в западните български земи продължават и след потушаването на Нишкото въстание. В края на 1841 г. А. дьо Кадрика описва една мрачна картина на повсеместни издевателства над християните на безправие, на непрестанни преследвания и убийства. Това личи и от доклада на френския консул в Белград, изготвен доста по-късно, на 14 април 1842 г., т.е. една година след въстанието. В него той прилага две жалби на българи, изпратени до сръбския княз. В жалбата на християните от Вранския пашалък се заявява, че турските издевателства ги заставят да бягат по горите и че властниците жестоко ги преследват заради това, че миналата година са се оплакали на султана срещу злоупотребите. Ненамерили справедливост в Цариград, тъй като пашата се отървал с подкуп, те сега се обръщат за помощ към сръбския княз.

Недоволството на българите от Нишавско намира израз не само в писане и изпращане на молби и изложения. В писмо до румелийския валия от 1842 г. се казва, че „хайдутите от Нишко, които преминали и в каза Шехиркьой (Пирот) и подбуждали раята, непрестанно се умножавали“[30]. В същото писмо се искат още войскови подкрепления, явно – намиращите се в момента в Пирот 2000 турски войници се оказват недостатъчни, за да гарантират спокойствието в района. Според едно шпионско донесение от 16 юни 1842 г. турските власти узнават, че българите на сръбска територия подготвят двама души за Нишка и други двама за Видинска каза, за да бунтуват там раята, а един от българите вече бил заминал по спешност при хайдутите в Нишкия край.

Макар и неизпълнило своя първоначален замисъл да прерасне в мощна националноосвободителна революция, Нишкото въстание от 1841 г. е ярка демонстрация за волята на българите да отхвърлят османското владичество и да градят сами своето бъдеще като останалите свободни европейски народи. То има своя принос към българското националноосвободително движение и с това, че налага българския въпрос на вниманието на европейската дипломация като неделим от комплекса на целия Източен въпрос.

ПРОЯВИ НА СЪПРОТИВА ОТ 50-ТЕ ДО СРЕДАТА НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

От началото на 50-те години на XIX век в западните български земи отново се забелязва процес на множащи се индивидуални или групови прояви на съпротива срещу османската власт и за отстояване на народностните права. Този процес протича успоредно с борбите за българска независима църква и българска просвета. Още през 1850 г. министърът на правосъдието и вероизповеданията на княжество Сърбия, Алекса Симич, получава писмо от Лом паланка, подписано от някой си Миленко Станкович с дата 19 юли, в което се докладва за разпространявани всред турците слухове, че българите тук скоро щели да въстанат, подбудени от сърбите. Говорело се също, че окръзите Ниш, Пирот и Лесковац са били вече въстанали или на прага на въстанието. Авторът на писмото Станкович явно е довереник на сръбското правителство със специална задача, защото той иска от министъра да го уведоми за верността на тези слухове, като му изпраща писмата до карантината в Радуевац[31]. Според доклада му българите най-напред са въстанали във Видински окръг, след това в Белоградчишки и в още 15 села от Малоломска околия. Белоградчик бил обсаден в продължение на десет дни от 10 000 българи... и вълненията се пренасят и в Нишко, и в Пиротско.

На 16 юли 1860 г. властите арестуват в Пирот владиката Антим и иконом поп Константия и ги отвеждат под стража за Цариград заедно с други пиротчани: Петър, Василаки и Шабан. От писмо на Филаретов до Найден Геров през 1861 г. става ясно, че по заповед на губернатора в Ниш ще бъде съден Захари Круша, което разбунва духовете на българите в града[32]. Найден Геров наблюдава с особен интерес развитието на събитията в този район и пише през март с.г. до княз Лобанов Ростовски, че от началото на годината са забелязани да обикалят из Ниш, Пирот и София някакви хора, които се представяли за „селяни от Владимирска губерния", продаващи изпратени от Русия икони[33]. Геров с основание подозира, че продажбата на иконите е само прикритие за друга дейност и бърза да уведоми Петербург. Появяват се и съобщения за чети и престрелки в пограничните на Сърбия райони. До вестник „Дунав" съобщават от Ниш, че някол-

ко души пастири са били ранени от стрелбата на чета, наброяваща доста въоръжени мъже, които излезли откъм границата със Сърбия. Пак в „Дунав" известяват през следващата година, че са обесили в Ниш Иго от село Каменица, Пиротско, който „разбойничествал" между Пирот и Ниш и все успявал досега да се укрие в Сърбия, когато го преследвали[34]. От съобщенията става ясно, че много от войниците, на които по жребий се падало да служат в Нишкия санджак, бягали и се укривали[35]. Военното командване в Ниш, за да демонстрира сила, изкарва на 15 септември 1866 г. две батареи на Нишката крепост и в присъствието на чиновниците и представителите на гражданството провежда демонстративни стрелби, при които „повечето от половината хвърлени гюллета и куршуми улучили мишената"[36]. Зачестяват и съобщенията за нелегално преминаване на границата от големи групи с цел контрабандно пренасяне на стоки. Интересно е, че преобладават групите за нелегално прекарване на сол от Сърбия. През октомври 1866 г. са заловени 16 християни от селата Кокавица и Мукща, Пиротско[37], а на 18 януари следващата година властите гонят 30 души християни от село Баловик извор, Нишко, които искат да преминат тайно в Сърбия със същата цел[38]. Проблемът идвал вероятно от влошените нормални търговски връзки със Сърбия, откъдето солта би могла да се достави най-лесно по поречието на Нишава, район, консумиращ големи количества от този продукт поради силно развитото животновъдство. За сравнение ще посочим само броя на добитъка в три от казите. В 1865 г. в каза Пирот има 166 071 овце, 113 434 агнета и 85 911 кози; в каза Ниш съответно – 42 686 овце, 21 908 агнета и 23 901 кози; в каза Враня – 234 210 овце, 94 665 агнета и 19 403 кози. Ако към тях прибавим и едрия и др. добитък: в Пиротско – 11 210 крави, 17 217 орачески животни, 3382 коне и 12 394 свини; в Нишко – 2588 крави, 7439 орачески животни, 1194 коне и 4938 свине; Вранско – 7867 крави, 11 569 орачески животни, 1548 коне и 26 489 свине, ще се получи един внушителен брой едър и дребен добитък. Големият брой на притежавания от българите в Нишко, Пиротско и Вранско добитък говори за тяхната стопанска стабилност, което е и предпоставка за предявяване на политически искания, което те правят и отстояват при всеки повод и през периода от 50-те до 70-те години на XIX век.

Утежнената обстановка по западната граница на империята заставя някои от мюсюлманите в източните части на Сърбия да се изселват. „Время“ съобщава например в един от декемврийските си броеве на с.г., че много от турците в Белград се преселват в Ниш. Жителите на града им построяват със свои средства 60 къщи[39]. От тази година, както ни уверява „Дунав“, събирането на десятъка в Ниш и в повечето села се възлага на прекупчици, което натоварва допълнително данъкоплатците и предизвиква силни недоволства сред населението. Концентрацията на войски в Ниш и Пирот допълнително утежнява положението на българ- ското население, и то не само с доставките и помощните работи, с които го ангажират.

Вестник „Дунав“ отпечатва апел на властите към войниците в Ниш за „добро държане“[40]. Съсредоточаването на войски в Ниш натоварва допълнително градското население. Властите организират акции за събиране на дарения за войската. Обнародван е списък на дарителите, от който се вижда, че сумите, събрани на човек в Нишко като дарения от християнското население (от терзийския, бакалския, кръчмарския, кюркчийския и др. еснафи) и от първенците на еврейската махала, са по-големи от тези на мюсюлманите[41].

Войската често прави маневри и демонстрации в околностите на Ниш, но въпреки това в пограничните райони на Сърбия четническите прояви на българите се активизират. На 4 август 1867 г. към българите зад сръбската граница се насочва и Панайот Хитов с чета от 24 души. Официозът на Дунавски вилает пише в началото на март 1868 г., че прочутият „разбойник“ Илю (Илю войвода) събирал „нехранимайковци“ в околностите на сръбската граница, а Филип Тотю – „развратници“ в Браила и Гюргево[42]. Както и да се опитват властите да омаловажават проявите на съпротива на българите в Нишко и Пиротско, този процес протича и тук в синхрон с българското националноосвободително движение в другите краища на страната и във връзка с българската революционна емиграция. Този процес се засилва и от завръщащите се български преселници от Сърбия, които са се убедили, че не с емиграция в чужбина, а с уреждане на родната си земя ще могат да решат своите проблеми, проблемите на семействата и на народа си. В

„Дунав“ е поместен кратък репортаж от май 1868 г.: „Завръщат се едни след други ония от преселниците – се казва в него, – които се бяха преселили в Сърбия с домочадията си и с добитъка си. Сега се завърнаха в отечеството няколко фамилии, които са загубили всичко, щото са имали[43].“ Същият брой на вестника твърди, че в Ниш е взето доброволно решение от следващия месец юни да се събира една градска помощ, която да се раздава всеки месец на царските войници.

По същото време към българите в Моравско и Нишавско насочва дейността си и Васил Левски. От Сърбия той полага усилия да засърчи развитието на революционното движение всред българите зад сръбската граница с Турция. Той съзнава добре и от опит знае, че работата сред българите в пределите на Сърбия няма да се посрещне добре от сръбското правителство и се стреми да не дава поводи в това отношение. Но сърбите са чувствителни спрямо българското национално движение не само на тяхна територия, но и в съседните на Сърбия български земи, към които те имат изработена своя национална програма, причисляваща ги към „Стара Сърбия“. През 1868 г. сръбските власти арестуват Васил Левски в Зайчар, защото проповядвал на тамошното българско население, че българите трябва да започнат вече да служат на своята народна революция и четите им да не аргатуват и мрат само за целите на сръбската дипломация. За разпространяването на тия идеи той е затворен и изтезаван в Зайчарския затвор[44]. За това отношение на сръбските власти към българските революционери сам Левски разказва три години по-късно в едно свое писмо, изпратено от Търново до Данаил Хр. Попов: „Мнозина от нас са бивали бити и затваряни. И аз 1868 г. бях затворен в Зайчарската тъмница, защото съм бил проповядвал на тамошните българи да умрат за българщината си, че им е отечество, а още, че съм им показвал по кой начин да се заемат на оръжие и как да преминат границата, щото да не компрометират Сърбия. Тамошният началник ме заплаши, че щял да ме даде на робиящите“, т.е на принудителен труд[45].

В началото на декември 1872 г. в Белград идва Любен Каравелов и остава там и през януари следващата година. Той уговаря П. Хитов да се премести от Белград в Букурещ и там да свика общо събрание на организацията, за да се

обсъди насоката на бъдещата дейност. За ръководството е ясно, че българите в този момент не могат да очакват едно тяхно въстание да бъде подкрепено от Сърбия. В отговор на изпратено писмо от името на Търновския комитет сръбският министър на външните работи Йован Ристич заявява, че на тая работа сега не ѝ е времето, че Русия нямала сериозни намерения за действия срещу Турция, а Сърбия и Черна гора сами не можели да се заемат с такава задача. През пролетта на 1873 г. ЦК известява комитетите в София, Пирот, Ниш, Велес и др., че трябва да изпратят свои пълномощници за подготвяното общо събрание. От адресите, на които се изпраща това писмо, ясно се вижда, че революционната организация има свои структури и всред нишавските българи – в градовете Пирот и Ниш. Общото събрание се провежда на 11 и 12 май с.г. и то се занимава с налагащите се промени в начина на действия при новите обстоятелства. Чуват се гласове, подготовката за въстание да се започне с четнически действия, за които пограничните райони са най-благоприятни. Вестник „Независимост" говори за „отчаяно положение на българите в Нишко"[46].

Въстанието в Херцеговина и Босна през лятото на 1875 г., което поставя и началото на Източната криза, разбунва отново духовете на балканските народи в границите на Европейска Турция. Повод за това въстание става едно решение на турското правителство за ново увеличаване на данъците. Първи се надигат селяните в Южна Херцеговина, но през август бунтът обхваща и Босна, подпомогнат и от черногорски чети. Първите опити на Портата да потуши въстанието се оказват несполучливи и то се разраства постоянно. Въстаниците разчитат на благоприятната нагласа на съседна Австро-Унгария, която претендира за тези области и насърчава откъсването им от Турция. В подкрепа на въстаниците се явяват и доброволци от Сърбия, начело с М. Любобратич, всред които има и българи от Нишавско. Пристигат доброволци от Русия и от Италия. Средства за въстанието изпращат славянските комитети в Москва и Петербург и от комитети в Англия и Швейцария. През август 1875 г. се предприема инициатива за мирно уреждане на кризата с настояване за по-ефективни реформи в духа на руския проект от 1867 г. за предоставяне на административна автономия на балканските народи. Англия отказва да се присъедини и Русия заедно с Германия и Австро-

Унгария предлагат на Портата консулите им да се заемат с посредничество. Въпреки че към тази мисия се присъединява Франция и Италия, тя завършва без успех.

Българите, особено тези от западните предели, приемат известията за въстанието и героичната борба на въстаниците в Херцеговина и Босна като сигнал за подготовка на ново повдигане. До тях достига и призивът на Христо Ботев по повод на това въстание във вестник „Знаме": „Кое южнославянско сърце няма да затупти при тоя сигнал за революция?" Събитията в Босна и Херцеговина предизвикват концентрация на нови турски войски в западните провинции. Вестниците „Дунав" и „Век" поместват съобщения за военни приготовления в Нишко, за засилване на гарнизоните в Ниш и Видин и за придвижване на войски към София и Ниш[47]. Напрежението сред населението нараства. Турските власти стават особено подозрителни към българите от пограничните области и всеки инцидент лесно се превръща в обществено вълнение. Дописка от Пирот до „Източно време" пита „Де останаха царските закони?" във връзка с натиск над владиката да даде съгласието си за потурчването на една жена. В същия вестник се съобщава, че от 15 дни в Пирот са докарани и затворени ихтиманските учители, защото написали дописка до вестник „Век" за злоупотребленията в казата, вместо да се обадят за това на пашата[48].

Старозагорското въстание и Априлското въстание през 1876 г. засилват недоверието и напрежението между властите, от една страна, и нишавските българи, от друга, тъй като бунтът сред тях може да пламне не само откъм Сърбия, както е ставало досега много често, но и откъм вътрешността на страната. Турската администрация и полиция засилват репресиите си в Пирот и Ниш като превантивна мярка, а Портата насочва към този пограничен район допълнителни войскови части.

БУНТОВЕ И УЧАСТИЕ В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА В 1876

Въстанията в Херцеговина, Босна и Априлското въстание в България оказват силно въздействие за избухването на Сръбско-турската война на 18 юни 1876 г. Тази война

въвлича и нишавските българи, много от които взимат участие в нея като доброволци или организират по места чети и бунтове в подкрепа на очакваното настъпление на сръбските части и на българските доброволчески отряди. Турските власти още преди обявяването на войната концентрират в района на Ниш и Пирот големи войскови съединения, които трябва да предотвратят нахлуване от страна на Сърбия и очаквани размирици от страна на българското население по границата. Според сведения на пътници от Ниш, помествени в „Нова България" в началото на май, в този град и в неговата околност има 35 000 турска войска, която причинява на тамошното християнско население такива притеснения и насилия, „щото тя скоро ще го принуди – както се казва във вестника – волю неволю да въстане"[49]. В броя си от 23 юни същият вестник съобщава за голяма битка на четата на Панайот Хитов с турската войска при Цариброд: „Сбиването траяло 5 часа. Турците изгубили повече от 300 души убити и ранени, а от нашите паднали 82 души мъртви и 35 ранени. Оттам четата се отправила към София[50]."

В София на 2 юли по време на вечерната молитва всички мюсюлмани са призовани да вземат оръжие и да отидат на сръбската граница. На зазоряване глашатаи повтарят многократно този призив из софийските улици, а всички намиращи се в София военни части заминават бързо за Ниш. От този момент нататък, както отбелязват европейските наблюдатели, войската редовно измъчвала българите по пътя за Ниш, а башибозуците и черкезите ограбвали и селата, разположени близо до него.

На 18 юли се обявява официално Сръбско-турската война. Нишавските българи попадат в непосредствена близост до главния театър на военните действия, който обхваща Моравско и Тимошко. Начело на обединената Тимошко-моравска армия застава пристигналият в Сърбия генерал Черняев. Съгласно стратегическия план съсредоточените около Алексанац главни сили трябва да настъпят по направление на Ниш и София и след като получат очакваната поддръжка от въстаналото българско население, да продължат настъплението към Цариград[51]. Генерал Черняев отправя към българите специална прокламация за въстание и участие в тази война: „Ставайте всички българи като един човек, вече е дошъл часът да сразиме неприятеля и от роб-

ството му да се избавимe..." След неговия призив стотици българи от Нишавско и Пиротско веднага преминават сръбско-турската граница, за да се запишат като доброволци в армията. На сръбска територия се формират чети и български доброволчески отряди, които се подготвят да преминат границата и да вдигнат българите в Турско на въстание. Град Кладово е определен като главен пункт за съсредоточаване на доброволците. Там ги снабдяват с оръжие и необходимите муниции. В организирането на доброволческите отряди участват активно Любен Каравелов, Петко Каравелов, Г. Живков и специално изпратените в Сърбия представители на организацията П. Енчев и П. Мишайков.

На Моравския и Тимошкия фронт заедно със сръбските войски и българските доброволчески отряди настъпват и четите на П. Хитов, Ф. Тотю, С. Соколов, Хр. Македонски, Т. Велков, капитан Кръстю, Илью войвода, Найден Пешев и Цеко Петков[52]. Войводите изработват устав, наречен „Закон на българските доброволчески войници", утвърден от генерал Черняев на 2 юли 1876 г. на връх Бабина глава. За главен войвода на всички чети бива назначен Панайот Хитов. Четите преминават границата и се насочват на изток да вдигат населението на въстание, но сръбското командване им нарежда да се върнат и отправят към Бяла Паланка, за да прекъснат пътя София–Ниш–Пирот. Затварянето на този път, по който се придвижват турските части към фронтовата линия, е една от важните задачи на обединеното командване. „Нова България" съобщава на 3 юли, че полковник Иванович атакува успешно Ак Паланка (Бяла Паланка), с което добива и контрол над стратегическия път. В същата статия се посочва, че ако турците спечелят битката за Ниш, то те ще могат без особена съпротива да напреднат към Ягодина и Свиленец и да се насочат към Белград. Победят ли сърбите, то те ще напреднат в две посоки: по Моравската долина и по долината на Нишава. Турците се укрепват в Ниш. Те са съсредоточили там 30-хилядна войска, от която пряко в боя са ангажирани само 6000 души, а останалите стоят още в резерв. Те разполагат с артилерия от 100 тежки топове, от които 65 крупови. Сръбската войска и българските доброволци настъпват по долината на Морава, а главната им квартира се намира в Деспград – малко село до Алексинац[53]. Според споменитe

на Христо Македонски в сраженията за Ак Паланка (Бяла Паланка) между 11 и 16 юли взимат участие три чети български доброволци, под командването на Симо Соколов, Илъо Марков и Христо Македонски, с около 1100 души, които проявяват изключителна храброст.

Известията за военните действия са твърде оскъдни. В писмата, които Церетелев изпраща до Найден Геров на 30 юни и на 15 юли, се съобщава за бягащи запасни и за слухове, че сърбите са стигнали до височините на Пирот и на два пъти заемали града[54]. В друго писмо с дата 29 юли същият добавя, че селата и градовете по пътя за Ниш са разрушени и опустошени от башибозуците. „Полята са опустошени – казва се още там, – черкезите горят селата и избиват селяните[55]." Вицеконсулът на Франция в София Леандър льо Ге изпраща на 21 юли до френския посланик в Цариград граф Дьо Бургуен своите впечатления за разположението на сръбските и турските сили и за сраженията при Пирот и Бяла Паланка. Сърбите многократно преминавали границата с много слаби части, изненадвали турската армия с няколко оръдейни изстрела и се оттегляли, щом турските войски напредвали. Тези напредвания след оттеглянето на сърбите турците отчитали като големи победи. Турците разполагали в околностите на Ниш с около 40 000 души, а в Шаркени (Пирот) и Паланка (Бяла Паланка) с още около 30 000 души. Турците се чувствали като победители, но сърбите още на много места се намирали на турска територия. При битката за Пирот и много други „знаменити схватки", както се изразява френският дипломат Льо Ге, сърбите загубили 25 души и оставили двама военнопленника, а полковникът от генералния щаб на турската армия Хаки бей му се похвалил, че турците дали само 16 убити и 30 ранени. В това си писмо Леандър льо Ге се спира и на съдбата на българското население в Пиротско: „Сърбите накараха населението на около 40 български села да премине в Сърбия. Тия селяни не можаха да откарат всичкия си добитък, а башибозуци и черкези побързаха да разрушат селата и да вземат стадата. Видях по планините много от тези села да димят... Видях по пътя убити кози, от които бяха взели кожите и оставили месото...[56]" В писмо до Л. Деказ в Париж с дата 27 юли той описва вършените от турската войска жестокости над бъл-

гарското население в Пиротско и Нишко: „Правителството е решило да си затваря очите за жестокостите, налагани на българите от въоръжените мюсюлмани. От този момент нататък редовните войски не престават да измъчват българите, които срещат по пътя си, а башибозуците и черкезите да грабят селата в близост до техния път..., поради което от Татарпазарджик до Ниш всички ханове са затворени или изоставени[57]". Тези насилия и изстъпления над мирното население стават причина Великият везир Мехмед Рюшди да издаде на 16 юли специална Прокламация, в която се казва: „Научаваме, че между военните части, които са вдъхновени от любов към отечеството и участват в театъра на войната, се намират някои хора с лошо поведение, които са посмели да извършат разбойнически действия, малтретирали и ограбвали са жители на мирни села, намиращи се на пътя им. Едно от задълженията на нередовната войска е военната служба на бойното поле... и ако има хора, които се осмеляват да проявяват разбойнически действия или да извършват злодеяния сред населението, те ще бъдат веднага арестувани и набързо екзекутирани...[58]" Официалните разпоредби в такива случаи си остават обикновено добри пожелания и документи, които могат да успокоят само чувство за ред и законност на европейските политици. Българите знаят, че могат да разчитат единствено на собствените си сили и на евентуален успех на Сърбия в тази война. Затова и вестник „Български глас" бърза да съобщи за успехи на сърбите при Нови пазар и Ниш: „Сръбската войска почти по всички страни се намира на турска територия, а пък турците не са заели нито един пункт в Сърбия... Българският революционен комитет сега се намира в Белград и всеки ден има заседания в Hotel de Paris под председателството на Сивкова[59]".

Българските доброволци се стремят да се обособят в отделни военни части. Формира се руско-българска доброволческа бригада с командир полковник Х. Медведовски. Създават се два български батальона със състав 1500 души. За офицери в тях се назначават руси и българи, руски възпитаници. Войводите Панайот Хитов, Желю войвода, Христо Македонски са изпратени да набират нови български доброволци. В резултат на това по-късно руско-българската доброволческа бригада нараства на четири ба-

тальона с общо 3500 бойци, а три от батальоните имат български знамена, което ще рече, че са съставени от български доброволци. Българските доброволци-въстаници полагат клетва за вярност към „делото за освобождението на Родината".

През август дипломатически агент донася до руското консулство в Пловдив за извършени злоупотреби и насилия в Цариброд и в Пиротско. „Североизточната страна на казата – се казва в доклада – заприлича на пустиня. Изгориха се напълно 40 села с повече от 1500 къщи и още толкова бяха обрани. Откараха накрая 300 хиляди овце и по-малко едър добитък. Само от две села: Топли дол и Засковци, са взети 30 000 овце и 5000 говеда. Няма турчин в града, който да няма по няколко овце и говеда като плячка... Турската война със Сърбия бе най-лошият бич за българското население..."[60] За обири, насилия и грабежи в Пиротските и Нишките села съобщава в писмото си до Найден Геров и Йордан Филаретов: „Чувам чудесии за плячки и съсипване на цели села. Видяхме башибозуци да пренасят на връщане от Пиротско дрехи и килими... Откъм Пирот и Ниш прекара се през гука всякакъв добитък: овце, кози, крави, коне и волове с хиляди[61]." В следващо писмо до Геров Филаретов е по-конкретен, като обобщава събраните сведения за съдбата на пиротските села: „Около 60 села били съвършено изгорени и много други ограбени. Жителите на едни побегнали в Сърбия, а други се скитат или по Пирот, или по другите села голи и гладни..."[62]

Оплаквайки горчивата съдба на българите, които за същата 1876 г. за втори път след Априлското въстание трябва да преживеят ужасите на тежки погроми и разочарования, вестник „Български глас" с дописка от Белград, изпратена на 3 септември, се опитва поне да ги утеши, че няма да останат напразни дадените от тях жертви, тъй като Европа и Америка ще ги забележат и оценят: „Ни един народ не е така злощастен като българския. Ни един народ на света не е толкова дълго тъпкан, така грозно онещастливен..., така угнетяван, както е бил българският в продължение на 500 години. Страшната съдба си е изляла всичкия гняв връз него. Той е търпял и търпи още всякакви зверства, обиди, несправедливости и клевети... Тази година, като препълни чашата на неговото вековно теглило и като видя той, че е нас-

гълнла най-благоприятната и най-сгодната минута за свалянето на неговото желязно иго, той въстана, но пак бе унизен, обезчестен и избит по най-варварски начин... Подир страшните опустошения на толкова села и градове българският народ бе покрусен. Пак му приписаха под съдействието на някакви интриганти такива свойства и качества, които нито ги има у себе си, нито с показвал някога на дело. Българската емиграция, както и разпалените в България сърца, не можаха да понесат този страшен удар и това унижаване за българската нация и се напътиха кой с каквото може, отидоха в Сърбия при своите едноплеменници, за да помогнат тям, да изгонят същия неприятел и заедно с това да освободят и милото си отечество България, но и там бяха посрещнати неблагодарно и там ги презряха и им приписаха качества, които нито ги имат, нито ги заслужиха... Днес според тия страшни катастрофи в България името българин стана известно в цяла Европа и Америка и турското зверство се показа и доказа наяве пред цял свят[63]." Българите явно са разчитали и продължават да разчитат на европейска намеса в тяхна подкрепа. „Нова България" препечатва от италианския вестник „Италия" благодарствено писмо, подписано от 30 българи емигранти в Белград, до „горещо свободолюбивия италиански народ" за симпатиите му към борбата на българите[64]. Въпреки проявената несправедливост спрямо българите, за която разказва цитираната дописка от Белград, българските доброволци продължават да воюват саможертвено в най-тежките битки. На 16 септември на височините по брега на Морава Кревет-Гредетин се водят ожесточени боеве с участието на руско-българската доброволческа бригада. Турската армия тук наброява 80 000 души. Генерал Черняев изразява становище, че ще може да организира една българска дивизия от 10 000 души. Специално за българските доброволци московският Славянски комитет закупува от Прусия 12 крупови оръдия и 12 000 пушки „Шаспо". От Русия изпращат за доброволците шинели, ботуши и хранителни продукти. Междувременно става ясно, че Сърбия ще загуби войната и българските доброволци биват хвърлени в тежки сражения за прикриване на отстъпващата сръбска армия. До сключването на примирието в боевете загиват над 1700 българи доброволци, т.е. повече от половината, тъй като общият

им брой се изчислява на 2500.

На 14 септември 1876 г. руският император предлага чрез своя специален пратеник генерал Сумараков на Франц Йосиф австрийските войски да завземат Босна, а руските – България, и съединените флоти на силите да влязат в Босфора. В същия ден граф Шувалов като руски посланик в Лондон отправя същите предложения и до английското правителство.

Въпреки помощта от Русия и подкрепата от големия брой руски и български доброволци Сърбия търпи неуспехи и турците завземат най-силната сръбска позиция при Алексинац. Тогава крал Милан се обръща към Русия за посредничество и на 19 октомври 1876 г. руският император предупреждава чрез граф Игнатиев турското правителство, че ако то до 48 часа не сключи „отдавна желаното" примирие със Сърбия, дипломатическите връзки на Русия с Турция ще бъдат преустановени. Под този натиск Турция спира веднага военните си действия и се съгласява на двумесечно примирие. Англия предприема инициативата в съгласие с Русия да се свика в Цариград конференция на великите сили, на която да се обсъдят условията за примирието между воюващите страни и да се изготвят проекти за автономни управления за Босна и Херцеговина и за България.

Една част от оцелелите български доброволци след края на войната заминава за Русия и Румъния, откъдето през следващата година се записват в Българското опълчение. Всред тях има и значителен брой нишавски българи като Трайко Стаменкович от Ниш, Алекса Андреич и Пенчо Костов от Пирот и др.

Тази война и пътят, по който се стига до примирието, повдигат и редица въпроси, чиито точни отговори може да даде само тайната дипломация, играла твърде голяма роля при заплитането и разплитането на Източния въпрос. Те затрудняват и такива дипломати като френския посланик Леандър льо Ге. „Още не може да се разбере – пише той до министъра на външните работи Л. Деказ в Париж – защо град Алексинац се е предал, дори се говори, че генерал Черняев е бил подкупен от турците[65]." Както е известно, много добре укрепеният Алексинац е превзет от турските войски на 19 октомври. Всички села в околията му тогава

са били напълно разрушени. Черкезите и башибозукът, по думите на френския дипломат, избили голям брой от жени и деца и задигнали всичкия добитък, който могли да уловят... В друг доклад, пак до Политическата дирекция в Париж, той изпраща актуализираните си с нови данни сведения за опожарени и опустошени села в Пиротско и Нишко: „В съседство с Ниш 60 села, които са имали от 120 до 200 къщи всяко, са унищожени и опожарени напълно и отчасти. В окръг Шаркени (Пирот) се споменават 60 села, постигнати от същата участ[66].“ Той подчертава, че е успял да събере точни сведения само за 21 от разорените села в Пиротско, които прилага в отделен списък:

ЦЕРОВО – 40 къщи унищожени; половината жители избягали, другата половина загинали.

КУМАНОВО – 35 къщи унищожени; същата съдба на населението.

ЧЕРНОКЛИЩЕ – 50-60 къщи и 1 църква унищожени; няколко събрали се в магазин за жито жители са избити и оставени непогребани; другите, укрили се в църквата жители, са изгорени живи; укрилите се по нивите жени и деца са разстреляни и изядени от кучета.

ЧЕРВЕНЧЕВО – 35-40 къщи унищожени; някои жители са избити в избите, други са избягали в планината.

ОСМОКОВО – 60 къщи и 1 църква унищожени; една четвърт от жителите му са избити, останалите три четвърти са избягали в планината.

КАЛКА – 30 къщи унищожени; същата съдба на населението.

ДОЛАТЧИ – 60 къщи унищожени; същата участ на населението.

МАЛО РИНКОВО – 30 къщи унищожени; съдбата на жителите неизвестна, защото са изчезнали.

ГОЛЕМО РИНКОВО – 30 къщи унищожени; същата участ на населението.

МОКРИЦА – 50 къщи унищожени; 20 души убити, останалите избягали в планината или в Сърбия.

БОНКОВИЦ – 30 къщи унищожени; участта на жителите неизвестна.

ГЛАМА – 30 къщи унищожени; участта на жителите неизвестна.

КОЗЯ – 40 къщи унищожени; жителите избягали в Сърбия.

ВИТАНОВЦИ – 50-60 къщи унищожени; една четвърт от жителите загинали, три четвърти избягали в Сърбия.

ШЕСТИ ХАБАР – 40 къщи унищожени; всички жители избягали в Сърбия.

МАЛЕНОВЦИ – 45 къщи унищожени; една четвърт от жителите загинали, останалите три четвърти избягали в Сърбия.

ПАСТЕ – 50 къщи унищожени; жените и децата загинали, мъжете избягали в Сърбия.

ОРЛЯ – 50 къщи унищожени; почти всички жени убити, мъжете избягали в Сърбия; около 30 деца, скрити в Орляшката пещера, избити от черкези и башибозуци.

БАЗОВИК – 30 къщи унищожени; една четвърт от населението загинало, останалите три четвърти избягали.

ГАГОДЕТ – 30-40 къщи унищожени; същата участ на населението.

СИГНАЦ – 40 къщи и 1 църква, наречена „Обител на светия отец", унищожени; едни от жителите избити, други избягали.

Тази ужасяваща картина се потвърждава и от писмото на протосингел Методий Кусевич от Цариград, член на Българската екзархийска анкета, изпратено на 16 септември до Драган Цанков и Марко Балабанов в Лондон, в което се казва: „Последните дни пристигнаха и донесоха ужасни сведения. В Пиротско има изгорели 42 села. Подробности и за избитите хора ще ни пристигнат тия дни".

Върху селата на нишавските българи се изсипва и още една вълна на насилие от завръщащите се башибозуци, особено тези, които били изгонени или сами са дезертирали от армията. Избягвайки големите пътища, те „отиват от село в село, като отнасят със себе си всичко, което им хареса – вещи и добитък, и изнасилват жените и момичетата", а заптиетата, поставени в селата да пазят жителите, сами „ги ограбват по най-нечувани начини", както е отбелязано в доклад до френския външен министър Л. Деказ".

Към края на ноември в османската столица се завръща Макензи, който раздава помощи на пострадалото население. Той съобщава, че в Пиротски окръг има 40 села, от които 5 били напълно изгорени, няколко – отчасти, а останалите са изоставени от жителите им, които сега се намирали в Сърбия. Макензи лично посетил 19 села, но в тях той не намерил оцелели и останали повече от 1000-2000 души. Той бил дошъл тук, според съобщение в „Зорница", за да издейства един ферман, който да обезпечи завръщането от Сърбия на жителите на тези села и да им издейства някои помощи за прекарването на зимата[68]. В края на ноември дипломатическите представители в София виждат всеки ден да се завръщат от Ниш стотици кални и дрипави войници, които се пръскат в различни посоки и също създават проблеми на местното население. Отбелязва се и завръщането на доброволците немюсюлмани в турската войска, също така окъсани и неполучили никакви пари. В тази война участвали и известен брой немюсюлмани от всички народности, включително и българи, но българите са най-малката група – пет пъти по-малка от тази на гърците например: гърци – 200 души, евреи – 130, арменци – 60, българи – 40. От тях след войната се завръща съвсем малък брой: от гърците – 80 души, от евреите – 70, от арменците – 60, от българите – 21[69], останалите са загинали или са дезертирали по-рано, което може да хвърли допълнителна светлина върху начина, по който са набирани тези доброволци. Льо Ге чул в края на декември да докладват на управителя Ахмед Махзар паша, че селяните от околностите на Ниш създавали затруднения при превозване на болните от Ниш до София. Българите въобще били толкова недоволни от задължението си да извършват превози за правителството, че „някои от тях се отървавали на безценица от биволите и каруците си, само и само да не подлежат на повикване". В началото на войната местните власти плащали на всеки българин, от когото се искало каруца, по 3 пиастри на действителен час пътуване, като се стараели да го изпратят на 4-5 часа разстояние и той не протестирал, защото щетите, които му се нанасяли, били незначителни, но след 15 ноември тарифата се променила и това породило недоволство.

Голяма е драмата на онези стотици и хиляди пиринавски българи, които, доброволно или по принуда, преминават границата със Сърбия по време на Сръбско-турската вой-

на в 1876 г. Тя едва ли ще бъде някога изцяло описана, но тя може да се долови и между редовете на поместена във вестник „Дунав" телеграма на видинския мютесарифин за завръщащи се през Влахия българи, които при започването на войната преминали на сръбска територия: „Сърбите като не могли да поддържат споменатите българи, повечето от тях изпаднали в бедност и се нуждаели от насъщния хляб. По тази причина сърбите изпратили една част от тия жители във Влахия или с други думи – махнали ги от главата си. Понеже не намерили потребната помощ и във Влахия, те поискаха да се завърнат в отечеството си. До края на миналия месец септември от скелята на Калафат се пренесоха в отсамната страна 4000 мъже, жени и деца заедно с останалите им добитъци, покъщнина и коли. Те се пренесоха с изпратените каици, на които заплати правителството... Поединичните преминавания продължават[70]." Тези завръщащи се българи по думите на турския чиновник целували родната земя, щом слезнели от прехвърлящите ги през Дунава плавателни съдове. Тяхната одисея е ярка демонстрация за трагичната съдба на българите от западните предели на българската етническа територия. И в рапортите на сръбските префекти от 1876 г. и в английската Синя книга за 1877 г. се съдържат много сведения за забягнали в Сърбия българи от Пиротско и Нишко. Такава е драмата на нишавските българи, които до Руско-турската война от 1877–1878 г. никой (нито османската администрация, нито европейската дипломация), не са помисляли да отделят от българската общност. Главните усилия на сръбската противобългарска пропаганда тогава са били насочени на запад от тях – към българите в Поморавието.

Това проличава добре и по време на предварителните разговори и разискванията на свиканата на 12 декември 1876 г. по инициатива на Русия Цариградска конференция за мирно разрешаване на Източната криза. Руският представител граф Н. Игнатиев и английският маркиз Р. Солзбъри постигат предварителна договореност по основните спорни въпроси, към която се присъединяват и други велики сили. Договорено е Сърбия, независимо от загубите си в Сръбско-турската война, да запази непокътнати територите си и автономния си статут, Черна гора да получи минимални териториални придобивки, а Босна и Херцеговина – огра-

ничен автономен статут. По-голямата част от българските земи трябвало също да получат автономия и да се организират в две области – Източна, с главен град Търново, и Западна, с главен град София. Проследяването на разговорите по българската автономия показват, че представителите на великите сили признават правото на нишавските българи да бъдат включени в границите на българската автономна област или – области. Граф Игнатиев излага пред Солзбъри своето виждане относно автономията на България по следния начин: „България трябва да състави една провинция, която да обхваща всичкото пространство, обозначено с жълт цвят в картата на Киперт с изключение на Варна, Одрин и Воден." Граф Игнатиев има предвид картата на немския географ Киперт, според която в българската област влизат и нишавските българи с градовете Пирот и Ниш, както и градовете Лесковац, Враня, Скопие, Охрид, Струга и др. На 13 декември представителите на великите сили разискват въпроса, дали България да образува само една провинция или два отделни вилаета поради обширната ѝ територия и многобройното ѝ население. На 21 декември се прочита проект за организирането на България в две автономни български области. В Западната автономна област влизат санджаците София, Ниш, Видин, Скопие, Битоля, част от Серския санджак и казите: Струмица, Тиквеш, Велес и Костур. В заседание на 30 декември се прочита протокол номер 7, в който е казано, че Стара България се разделя на три вилаета: Нишки, Софийски и Дунавски. В изпратения от либерално настроени българи през декември 1876 г. до всички представители на великите сили на Цариградската конференция Проект за учредяване и уредба на автономна българска провинция се иска преференции и данъчни облекчения за някои пострадали кази, всред които са и тези на нишавските българи (Ниш и Пирот). „С оглед на сегашното мизерно състояние на страната – се казва в него – ще бъде добре да бъдат освободени изцяло от данъци за известно време казите: Пловдивска, Татарпазарджишка, Сливенска, Шуменска, Пиротска, Нишка, Берковска, Белоградчишка, Вранска, Видинска, Габровска, Севлиевска, Скопска, Тетовска и др., които са особено пострадали[71]."

Тези проекти остават нереализирани поради невъзмож-

ността на великите сили да преодолеят противоречията си и да окажат колективен натиск върху Високата порта, избързала само да заяви, че султанът дарява всичките си поданици с конституция, която вече гарантира достатъчно правата на християните.

[1] История на България. т. 5,С., 1985, с. 92

[2] Тодоров, П. Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953, с.108.

[3] Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение 1800–1812, С., 1979, с. 685, 87.

[4] Цършушанов, К. Добрите сръбско-български взаимоотношения в миналото, С., 1947, с. 192.

[5] Раковски, Г. С. Горски пътник, С., 1958, с.232.

[6] Конобеев, В. Д., Пос. съч. с. 230.

[7] Конобеев, В. Д. Русско-болгарские отношения в 1806–1812. – Сб. Из истории русско-болгарские отношений, М., 1958, с. 217.

[8] Дойнов, Ст. Българите и първото сръбско въстание. – Исторически преглед, 1970, кн. 5, с. 64.

[9] Дойнов, Ст. Българите и първото сръбско въстание, с. 69.

[10] Ранке, Л. Истории Сербии по сербским источникам,М. 1857, с. 175–176.

[11] Павлов,Т. Подвижите на Хайдут Велко, С., 1931.

[12] Пак там.

[13] История на България, т. 5, С., 1985, с. 335.

[14] Христов, С. Пиротски окръг и неговото население. – СбНУ, С., 1894.

[15] Пак там, с. 280.

[16] Пак там, с. 281.

[17] Пак там, с. 286.

[18] Пак там, с. 287.

[19] Романски, Ст. Австрийски документи по Нишкото въстание от 1848 г. – СбНУ, XXIV, С., 1912, с. 179–195.

[20] Цветкова,Б. Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието пред 1841 г. – Известия на държавните архиви, т. XIII, С., 1967,с. 270–285; Турски документи за въстаническото движение в Поморавието. – Известия на държавните архиви, т. XIV, С., 1968, с. 220-235.

[21] Дойнов, Ст. Нишкото въстание от 1841, – Военноисторически сборник, год. XXXIX, 5, с. 39-55.

[22] Дойнов, Ст. пос. съч, с. 46.

[23] Романски, Ст. Пос. съч.142–143.

[24] Дойнов, С. Пос. съч. с. 48.

[25] Цветкова, Б. Турски документи за въстаническото движение, с. 225.

[26] Пак там.

[27] Цветкова, Б. Френски дипломатически източници, с. 279.

[28] Романски, Ст. Австрийски документи за Нишкото българско въстание в 1848 г., с. 35.

[29] Цветкова, Б. Турски документи за въстаническото движение, с. 225.

[30] Цветкова, Б. Турски документи за въстаническото движение, с. 227.

[31] Документи за българската история, т. III, с. 312–314.

[32] Из Архива на Н. Геров, кн. II, С., 1914, с. 575.

[33] Арх.Найден Геров, ч. 1, С., 1931, с. 241.

[34] „Дунав", II, 73, 15 май 1866.

[35] „Дунав", II, 74, 18 май 1866.

[36] „Дунав", II, 111, 25 септември 1866.

[37] „Дунав", II, 117, 16 октомври 1866.

[38] „Дунав", II, 145, 22 януари 1867.

[39] „Время", II, 19, 17 декември 1866.

[40] „Дунав", V, 387, 22 юни 1869.

[41] „Дунав", 339, 340, 22 и 29 декември 1868.

[42] „Дунав", IV, 262, 20 март 1868.

[43] „Дунав", IV, 280, 29 май 1868.

[44] Павлов, Т. Сърбизмът и българщината на Балканите, С., 1933, с. 13.

[45] Пак там, с. 26.

[46] „Независимост", IV, 36, 23 юни 1874.

[47] „Дунав", XI, 1000, 24 август 1875, 1007, 17 септември 1875, 1012, 5 октомври 1875; „Век", II, 44, 4 ноември 1875.

[48] „Източно време", II, 12, 4 май 1875.

[49] „Нова България", I, 1, 5 май 1876.

[50] „Нова България", I, 8, 23 юни 1876.

[51] История на България, том 6, С., 1987, с. 422.

[52] Обретенов, Н. Спомени за българските въстания, С.,1983, с. 247–248.

[53] „Нова България", I, 11, 3 юли 1876.

[54] Архив Найден Геров, II, С.,1932, с. 200, 203.

[55] Пак там, с. 214.

[56] Леандър льо Ге. Дипломатически доклади от София (1875–1877), С. 1997, с. 97.

[57] Пак там, с 108.

[58] Пак там, с.112.

[59] „Български глас", I, 13, 13 юли 1876.

[60] Документи за българската история, т. II, С., 1932, с. 236–237.

[61] Из Архива на Найден Геров, кн. II, С.,1914, с. 645.

[62] Пак там, с. 657.

[63] „Български глас", I, 21, 4 септември 1876.

[64] „Нова България", I, 40, 17 октомври 1876.

[65] Леандър льо Ге. Пос. съч. с. 222.

[66] Леандър льо Ге, Пос. съч., с. 49.

[67] Леандър льо Ге. Дипломатически доклади от София 1875–1877, С., 1997, с. 128.

[68] „Зорница", I, 48, 26 ноември 1876.

[69] Леандър льо Ге, Дипломатически доклади от София, с.180.

[70] „Дунав", XII, 115, 17 октомври 1876.

[71] Българското възраждане, т. II, С.,1969, с. 506.

БОРБА ЗА БЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА И НЕЗАВИСИМА ЦЪРКВА

След падането на България под османска власт векове наред българската книжовност се съхранява само в манастирите. В западните български земи, които са по-отдалечени от столицата и големите религиозни центрове на империята, броят на огнищата, където българската духовност и писменост са живи, е значително по-голям, отколкото в източните провинции. Много българи от западните земи още в XVIII в. получават високо образование в европейски училища и университети. Някои от тях имат заслуги и за просветното дело на сръбския и други съседни народи. Българинът от Пирот Кирил Живкович става епископ Пакрачки и напечатва през 1794 г. във Виена житие на Светите сръбски просветители Симеон и Сава. Тук ще припомним, че първата печатна сръбска книга, издадена в 1741 г., е писана от Хистофор Жифарович, българин от Дойран, а българин от Видин е бащата на първия сръбски историограф Иан Раич – Раю.

Поради привилегированото положение на гръцката Патриаршия и по-ранното освобождаване на гръцката държава светското образование в много от градовете, както и службата в църквите се извършват на гръцки език. Цялото Българско възраждане е белязано с усилията на българите да се сдобият с независима църква, в която да се служи на български език, а успоредно с това да се разкриват повсеместно български училища. Нишавските българи взимат дейно участие в борбите за българска просвета и независима българска църква. Още в началото на XVIII век в Пирот пребивава един светогорски калугер, при който са се обучавали на писмовност няколко момчета, някои от които после стават учители. Един от най-старите български учители в Пирот е роденият през 1728 г. в с. Рудине Пейчо Георгиев, който се преселва с баща си в града. Като навършил 22 години, т.е. към 1750 г., той отворил едно училище в своята къща, където учителствал 6 години. След като в светогорския метох се открило светско училище, той преминал там. По-късно, около 1831 г., в двора на старата черква при

митрополията било построено общинско училище, наречено „Пазарско". Към средата на XIX век пиротчани откриват и второ училище, наречено „Тиоборско[1]". За развитието на учебното дело в Пирот по това време говори и кореспонденцията на пиротските учители с Найден Геров. На 18 юни 1849 г. той получава писмо от Петър Горгович – учител Пиротский, който му съобщава, че в Пирот някакъв сърбин събирал спомоществователи за учебник по физика на български език[2].

Условията за развитието на просветното дело на нишавските българи са значително по-усложнени от тези в Тракия и в източните предели, защото тук те трябва, освен срещу гръцката, да противодействат и на сръбската пропаганда. Българите нямат по това време още независима църква, а гръцката и сръбската пропаганда разполагат със средствата и институционалната подкрепа на получилите вече независимост техни държави. За основа на сръбската национална пропаганда в западните български земи служи изготвената от Илия Гарашанин програма, наречена благозвучно „Начертание". В изпълнение на тази програма е изградена тайна мрежа главно в Босна и Херцеговина, но тя има свои агенти и в Ниш, Пирот, Лесковац и в други западнобългарски градове.

Гръцката пропаганда в учебното дело на Пиротско прониква сравнително късно. До средата на XIX век гръцките владици не предприемат никакви опити за откриването на гръцки училища в Пирот. Пиротският митрополит Антим прави опит за преподаване на гръцки език в Пазарското училище при Митрополията в 1855 г., като довежда със себе си учител грък – даскал Николи. За тази цел той привлича и учителите Иван Айдукоглиу и Петър Киров, синове на заможни пиротски фамилии, учили гръцки, както се предполага, някъде извън града[3].

„Цариградски вестник" в броя си от 9 март 1875 г. известява, че Димитър Х. Чохаджи, търговец от Цариград, подарява 2000 жълтици за построяването на църква в родния му град Ниш. Волята на дарителя е църквата да носи името „Св. Димитър" и към нея да има учебно заведение, снабдено с богата библиотека, инструменти (уреди) по физика и химия, постоянни учители и приемни ученици. „Со велика радост научих да сте почнали черква да градите – се

казва още в писмото му до пиротския митрополит – и като съотечественик благодарен съм и аз на Светая църква да помогна... Обязувам се да дам с мои иждивения да направят темплото, наедно с иконите, железна врата на църквата, да подаря и еднаго звона. Желание и намерение мое е да направим темплото от мраморен камен, подобно на темплото на овдешната Светая Балаклийска църква, така щото, да бъде в цяла България и Румелия (за) пример и похвала"". Друг замогнал се българин от Пирот, опознал Европа чрез търговията с килими, изпраща на следващата година дописка до вестник „България", в която описва проблемите на българското образование в родния му град: „Българите в този град тъкат прочутите прекрасни килими, които разнасят не само по цяло Турско, но пращат от них и по Европа. Мен беше мило да видя, че и нашите българи могат да изработят нещо, което е достойно и пред европейските питомни хора. Кога българите от само себе си работят така изкусно, колко би напреднували они, ако би имали женски училища, да учат книга, шев, плетене и други ръкоделия... Тая зима пиротчани си хванали един учител българин, който щом понареди децата да учат по български и по нов начин, то някои занесени старообрядци не го харесали, а гръцкият владика открито казал, че един даскал, който не знае по гръцки и не знае да пее псалтикът в църквата, он не е даскал. Тоя владишки отзив бил достатъчен след един месец да пропъдят учителя..."

Една година по-късно цариградският вестник „България" дава място на язвителна дописка от Пирот, подписана под псевдонима – „Един овчар от Висока", зад който се крие някой от младите учители или образовани младежи: „Везде българите чистят и поринват от милото си отечество скверното фанариотство, което не взима ни от черковни правила, ни от отечествени закони. Най-после пиротчаните показаха, че не са толкова загубени в отношение на народността, колкото ги мислят другите им съотечественици... След отпуск от черкова всички жители се събраха в училището, където единодушно решиха да кажат на Антима да си иде, от дето е дошъл, и ако се противи, да го изгонят от града... Пиротчани си опекоха работата добре и направиха два махзара: един за царското правителство и друг за Българский свещеноначалник Иларион (Макариополски), в които излагат

причините, поради които изхвърлят, както гръцкия патриарх, така и изпратения им от него епископ... и просят единороден пастир и народна Йерархия... Говори се, че като си иде, или се изпъди Антим, пиротчани щат залегнат да наредят училището си и да поправят фанариотските подлизурки и народните изедници – чорбаджиите[6]". След една седмица, в броя си от 15 юни 1860 г., същият вестник помества нов материал за конфликта с гръцкия владика, приписвайки му и много непристойни за сана му прегрешения: „Пиротчани изгубили вече търпение и всички граждани, заедно с всички селяни се договорили и решили:

1. Да заявят на Пиротския царски мезлиш, че занапред не признават тоя изверг за владика.

2. Че чрез мезлиша има да търсят от него честта на жени, невести, моми, калугерици и момчета...

3. Он закупувал беглик, юшур, сърчин и др. и глобил сиротинята безчеловечно. Сега народът ще си иска назад тия пари..."

От по-нататъшното изложение става ясно и причината за хапливия език на дописника към пиротските чорбаджии, като Х. Видин, сина му Х. Петър и Коля Кокалов, които си покривали очите, понеже получавали по нещо от владиката. Протестите на пиротчани против гръцкия владика и изявите на българското просвещение в Нишко привличат вниманието и на Найден Геров, който същата година моли с писмо Филаретов към готвените материали за Софийско да му изпрати сведения за църквите, училищата и манастирите в Нишко и Пиротско. Движението вред нишавските българи явно се наблюдава внимателно и от руската дипломация. В същата година Найден Геров изпраща писмо до княз Любанов Ростовский, в което го запознава с някои събития по тези места, както и с това, че в началото на годината в Пирот, Ниш и София дошли селяни от Владимирска губерния, да продават там изпратени от Русия икони[7].

На 1 юли 1860 г. в Пирот пристига великият везир Къбрълзли Мехмед заедно с назначената следствена комисия против владиката Антим, който още на 16 с.м., бива намерен за виновен, отстранен и изпратен на заточение. След отстраняването на владиката Антим се премахва и гръцкото влияние в Пирот и гръцкият език се изхвърля окончателно от училище.

В юлския брой на „Български книжици“ от 1861 г. е обнародвана дописка от Пирот, чийто автор се оплаква от противонародното поведение на пиротския свещеник хаджи поп Захария, който поради страх от народния гняв не се показвал открито като привърженик на фанариотите, а се споразумявал с тях тайно поради лични интереси. Когато пиротчани се вдигнали да изгонят владиката Антим, поп Захария действал против съгражданите си. После, когато назначили за Пирот Доротей, той ходил нарочно във Враца да се споразумява с него. „Сега, когато всичката епархия е твърдо решила да не посрами българското име и да отблъсне новия фанариот Софроний, който е наречен от Караказан за владика на Пирот – съобщава дописка в „Български книжици“, – само поп Захария се намери да го кани скритом, да си дойде в епархията, като го уверява, че народът ще го приеме[8]“. Дописката от Пирот завършва с тежко проклятие към всички представители на духовенството, които продават за лична изгода народните интереси: „Помнете добре, че вие копаете гроб на собствените си съотечественици, които ви хранят и обличат и че от вашето злодеяние по-голямо не може да има. Наместо да водите народа, да се избави по-скоро от робството на фанариотите, вие се съединявате с тях против него[9]“. В същия брой на списанието има още една дописка, отразяваща действията на новоназначения Софроний и поставя един принципен въпрос: „Пиротската епархия е чисто българска. Защо Караказан изпраща там грък, когато императорското ираде заповядва в такива епархии да се назначават владици, родом българе[10]?“

Цариградското българско списание „Български книжици“ помества и колективен протест на жителите на Ниш против техния митрополит Калиник, написан и изпратен на 23 ноември 1861 г. Протестът е съставен от името на „целия Християнски народ на Нишко“, което не е преувеличение, защото върху протестното писмо са положени четиринадесет печата: на общината, на училището и на еснафите: Терзийския, Бакалския, Златарския, Кюркчийския,Кундурджийския,Бояджийския, Байчеванския, Механджийския, Мунджийския, Лончарския, Казанджийския и Кожарския. Редакцията помества в същия брой и свой насърчителен отзив на тази родолюбива проява на нишките българи, посочвайки ги дори като достоен пример за

подражание: „Нишлиите, които досега се държаха равнодушно откъм движението на другите българи по църковния въпрос, приеха най-после и те участие в това движение... Нашите съотечественици в Ниш прекъснали всяко общение с владиката си Калиника и престават да го припознават за свой архиерей, като налагат и на свещениците си да избягват всяко сношение с него... Колко добре щяха да сторят, да им подражат и другите българи, които и досега търпят в епархиите си злоупотребленията и безпътното поведение на гръцките владици, като например видинчани и по-голямата част от македонците[11]“. С тази протестна декларация нишките българи не само отказват да признаят гръцкия владика, но налагат това поведение и на своите свещеници: Сакеларий Поп Димитри, Протопоп Прокопий, Ероним П. Станой, Поп Младен, Поп Костадин, Поп Стефан и Поп Христе К. Стоянчу под заплахата, че те няма да бъдат допуснати до църквите и ще бъдат лишени от енории, ако не подкрепят общото решение.

Заедно с тази радостна вест от Ниш списанието отправя тежък укор към българите от Пирот, които след известен подем в народното дело отново са отстъпили пред владишките хитрини и съблазни: „Колкото радост докарват на народа жителите на Ниш с отхвърлянето на владиката, толкова го наскърбяват от друга страна. Пиротчани, които стояха доста будни за сполуката на общите ни църковни правдини и отблъскваха общението с фенерската патриаршия, накрая се повърнали от този здрав и спасителен път. Те се съгласили да се примирят с архиерея си, като той им обещал да взема от всяка къща само по два гроша. Каква простота. Работата за пари ли беше... Ще се рече, че всичко, което те са вършили досега, имало за цел да дават вместо осем или десет гроша само два. Това докарва срам на всички българи. Нека нашите съотечественици в Пирот дойдат на себе си и нека умият от собственото си лице и от лицето на целия народ това леке[12]“.

В своята постоянна рубрика „Българска земя“ цариградското списание „Български книжици“ известява за упоритата борба на българите в Ниш против владиката Калиник. Излизащият също в Цариград гръцки вестник „Византис“ помества през март някаква дописка от Ниш, разказваща за идилично помирение между тамошните българи и

гръцкия владика: „Всички жители на града гърци и българи излязоха да посрещнат духовния си отец... Неописана им беше радостта и усърдието в надпреварата, кой по-напред да целуне десницата на пастироначалника си[13]".

Съвсем друга картина ни рисува вестник „България", известявайки в броя си от 16 април 1962 г., че населението в Ниш се отказва от фанариотите[14]. Същият вестник няколко месеца по-късно помества писмо от Ниш, разказващо за тежката участ на трима родолюбиви българи – двама свещеника, поп Станое и поп Младен и един от стареите – чорбаджи Коца Бояджийски, които били заточени в азиатските страни и никой не се грижил за тях. Писмото призовава сънародниците към състрадание и застъпничество: „Недейте гледа толкова хладнокръвно страданията на нашите троица братя и заточенци, защото они придобиват поне чест в бъдеще пред българския свят, а ние (с мълчанието си) – губим..."[15]

Вестник „Съветник" през 1863 г. помества две дописки по развитието на църковния въпрос при нишавските българи. Първата е от 10 юни и е насочена срещу пиротския владика Софроний. Той следвал старата система за събирането на владичината си, без да взема предвид новото църковно уреждане на заплатите на владиците. Позволявал си големи своеволия, притеснявал и свещениците, като им продавал и отнемал енориите, както той си пожелаел. Разтрогнал за пари няколко съпружества, за което били изпратени жалби чак до столицата[16]. Втората дописка е изпратена на 12 октомври от Ниш и представя едно писмо от същия град, което показва напредък в движението за независима българска черква: „Преди малко време българите подадоха до Високата порта жалба да се отдели българската църква от цариградската патриаршия и ние от сърце похвалваме тия, що подписаха тая жалба, за патриотичната им постъпка[17]".

През юли 1864 г. вестник „Гайда" съобщава за кипящо недоволство в Пирот срещу тамошния владика, което било толкова силно, че патриархът изпратил там пратеници, чиято задача била да го помирят с местните първенци. Владиката обещал за в бъдеще в църквата „Веруюто да се чете на славянски[18]".

През месец септември същият вестник сипе, в характер-

ния си хапливи тон, жупел върху някои „български мекерета на гръцкия владика" в Ниш и сред други българи, пак от този град, които се бояли и от гръцката сянка. Владиката не бил владика, а истински деспот и тиранин, който така „наплашил народа, че никой не смеел да продума срещу него, ни бяло, ни черно". Той обаче успял да убеди нишките граждани да се наемат да строят голяма църква с десет кубета, за която потрошили толкова много пари, без да могат да я изкарат, докато пашата накрая не ги спрял от тая работа. „С десет кубета черква да правят, ама с десет чина едно редовно училище не биваше да ги подсети да направят, или един свестен учител да си намерят; то не е владишка работа, та да го свърши той и не влиза то в пастирските негови длъжности... Гъркът владика обича просвещението, колкото вълкът месечината[19]". Авторът на дописката, който по всяка вероятност е представител на младите български учители, които и извън фанариотските борби, често са в конфликт със старото консервативно духовенство, завършва хапливата си критика с похвала към Митхат паша, който направил едно общо училище за децата на гражданите. Църковните борби на нишавските българи през 1864 г. намират място по страниците и на вестник „Българска пчела". В един от октомврийските си броеве той споделя, че в Пирот липсва български учител и че гръцкото влияние там е все още силно[20], а през ноември – новината, че пиротчани и лесковчани са се отказали от нишкия митрополит Калиник[21]. Относно споменатата липса на български учител в Пирот трябва да се добави, че след починалите тамошни двама учители Иван и Петър местата им заемат: Коце С. Григориев, учил в София при Филаретов, и Пантелей Панчов, родом от Пирот.

Преподаването в Пирот по това време е, както свидетелстват летописците, „чисто черковнославянски", т.е. „всичката наука се състояла в изучаването на буквара, часослова, псалтира и по малко смятане с четирите действия", но веднъж завършил този курс, ученикът е считан за „учен човек", който може да стане поп или даскал[22]. В 1867 г. даскал Коце въвежда в училището в Пирот, освен дотогавашните, още и някои нови предмети и учебници, като Битописание, Първи познания и др., издавани от книгопечатаря Хр. Г. Данов в Пловдив. Тези нововъведения привличат много нови ученици, които напускат Габорското учи-

лище и се преместват при даскал Коце. От неговото учителстване се въвеждат заедно със съвременния български език и изучаването на някои модерни науки. През септември 1867 г. Патриаршията изпраща Софроний в Месемврия (Несебър), а за Нишавски (Пиротски) митрополит назначава Партений[23]. Партений отива в Пловдив и уговаря Христо Г. Пасарев от Пещера за учител в Пирот с първоначална заплата 5000 гроша, която впоследствие нараства. Той отваря трето училище в еснафската одая на кожухарите с два класа (I и II) и около 70-80 ученици, подбрани от двете училища. С идването му от училищата в Пирот се премахва славянският (черковнославянският) език и се въвежда българският (новобългарският), формират се класове и се поставят основите на класното училище.

Преодоляло в известна степен гръкоманския натиск, българското просветно дело в Пиротско и Нишко се сблъсква с активизиралата се от 1867 г. сръбска пропаганда. Същата година се подписва и сръбско-гръцкият съюзен договор, който предвижда разширяване на двете държави в западните български земи. Граф Игнатиев в телеграма от 27 юни 1867 г. споделя, че разрешаването на българския въпрос далеч не се развива така, както той би желал. Гръцкият патриарх искал да остави Нишката епархия във от Екзархията и изказвал мнение, че жителите на тази епархия нямали нищо общо с България и тегнели към Сърбия, нещо, което не се понравило и на Великия везир[24]. Същевременно цариградският вестник „Турция" помества изпратено на 18 септември с.г. съобщение от Белград, което засилва подозрението и недоверието на турските власти към българите от западните земи: „Тукашният митрополит е начело на българския комитет, който се състави наскоро. Той раздава помощта, която иде от Русия. Едно множество от руски пътници обхождат не само Сърбия и България, но още Босна и Херцеговина под причина на етнографически и други издирвания и пръскат навсякъде бунтовни идеи[25]".

В края на 1868 г. нишките българи се оплакват чрез вестник „Македония", че техният митрополит не им разрешава да устроят тържество във връзка с проекта за разрешаването на църковния въпрос: „Известието за Българското освобождение има голям отзвук в нашия град и както по другите места, първото ни движение беше да се съберем и

да изпеем Славословие за почест на султана, но нашият архиепископ не рачи да ни даде черквата за това тържество. На нашата депутация, която му казваше, че черквата нам принадлежи, той отговори сухо, че черквата е негова, докато има ферман като епископ и че той е единствен неин господар[26]." Дописката завършва с предупреждението, че нерешаването на българския църковен въпрос и постоянните търкания между гръцката и българската църква могат да произведат опасни искри.

Двата проекта в 1868 г. за учредяване на независима Българска църква изострят вниманието на сръбското правителство. През март 1869 г. сръбският дипломатически агент в Цариград М. Богичевич получава инструкция от министъра на народното просвещение и вероизповеданието, в която се посочват сръбските църковно-народностни претенции, в случай че българският църковен въпрос получи окончателно решение. В българската църковна област не бивало да се допусне да влязат Босна, Херцеговина и Стара Сърбия, като епархиите на Ипекската и Охридската патриаршия трябвало да бъдат подчинени на Сръбската църква, а към Българската църква могло да се присъединят само епархиите от Търновската патриаршия. Игнатиев впоследствие се опитва да убеди сръбското правителство, че предявените искания са несвоевременни, защото ще събудят недоверието на турското правителство и ще предизвикат разрив между българи и сърби[27].

От този момент излизащите в Цариград вестници изострят вниманието си към Белград, където всяка проява има пряко отношение към развитието на църковния въпрос в западните български земи. Вестник „Македония" започва полемика по сръбската пропаганда в Ниш и в западните български земи и обнародва редица материали, възхваляващи родолюбивите прояви на тамошните българи. На 1 март вестникът дава място на похвална статия за нишките българи, които отхвърлят гръцкия владика и си избират настоятелство за управлението на църковните и обществените дела: „Цяла България се възрадва, като узна, че духът за народността и родолюбието е оживял в сърцата и на тия наши съплеменници... Нишчаните са избрали помежду си едно настоятелство, което тамошно наричат Синод, за да върши и управлява всичките им църковни и общински работи.

Писмата, които напоследък получаваме от този град, потвърждават добрия ред, както и пълното съгласие...[28]“ Статията известява и за още една родолюбива изява на българите от Ниш. На 14 февруари те отбелязали много тържествено хилядолетието от смъртта на „Български просветител“ Св. Кирил. В църквата имало празнична служба, а тържеството в училището протекло с много слова. По случай знаменития празник чаршията не отворила целия ден. Пак през март „Македония“ помества обширна дописка от Белград, подписана с инициала „К“, вероятно от същия автор, подписал се на друго място като Каменко: „Мене е намерение да говоря за онези сръбски делии, които искат силом да снесат големи яйца и които още не качили се на коня, замахват с крака... Тези сръбски делии, които бяха захванали енергично да претопяват българщината около граничните си земи... Те са същите, които преди няколко години сполучиха да изтребят Българското училище в Ниш посредством оня деспот грък, и замениха го със сръбско. От тогаз този важен за българската история град беше млъкнал и едва сега е започнал да се отърсва от пепелта, която толкова време го покриваше. Те са същите, които в земеописанието си туриха Ниш в Стара Сърбия, вместо в България, където той беше в старото им земеописание и както по цяла Европа се тъй знае. Какво би казал на това „Видовдан“, който се беше разкрякал връз Българската журналистика, че не сме ги разумявали, че те нямали никакво зло намерение... Тям бе угодно ний да мълчим и тогава сме добри... Но нека знаят, че и ние имаме народно чувство, че и нас боли сърцето за онова, което е наше, па и най-драгоценното си жертваме за онова, което ни с от прадеди остало – нашият език.

По какви исторически права, питаме ний, ударихте око на Ниш, вие господа сръбски делии, и потъпкахте българшината там?... Изгорихте българските таблици, като да бе невъзможно да се изучат по-лесно българите чрез тях?... Знаем ние защо сме ви криви. Знаем защо сте ударили око на Ниш, на Македония – па чак до Солун, знаем по онова, дето беше казал един ваш политик: Който има в ръцете си речените три града (третият е Белград, С. Р.), негов е Балканският полуостров... Не му било сега времето за такива разговори. Ние знаем, че който не говори, погребват

го ... Ние уверяваме почитаемий си събрат, че не търсим онуй, което е било наше, защото, тогаз, днешната Сърбия не знаем, де щеше да се намери. Стремлението ни е да завардим, което е сега наше, да завардим от чуждо влияние всички онези места, които са населени с българи.

Но вий какво правите? Вместо да помогнете с книжки или с друго нещо пребедните сръбски училища в Босна и да залегнете, да поразбунните тамошния заспал народ, вие обръщате грабителски очи към нашите страни... Не се срамувате да изпращате мисионери, товари със сръбски книги и да примамвате народа, и най-после, когато той въстане и ви пропъди оттам, да се оплаквате по вестниците, че българите дохождат и гонят тамошните сърби...[29]"

Авторът на друга дописка до „Македония", изпратена от Белград на 15 април 1869 г., припомня, че вече е известил за целта на сръбската пропаганда, която „има за цел посърбяването на българите в Западна България -- Македония и българите покрай граничните сръбски земи[30]". Тези дни при него се явил Милош Милосвич, един от най-деятелните членове на сръбската пропаганда, който „се завира при простите българи и ги убеждава, че са сърби". В същия брой на вестника е поместена друга дописка, пак на тази тема, под наслов „Стара България (край Сава), която опонира на отпечатаната в 43-и брой на най-либералния сръбски вестник „Сърбия" статия „Българско-сръбски народ", подписана от „Един сърбин и един българин": „Двамата нови съюзника, сърбин и българин – завършва дописката – вместо да кажат има или няма в Белград такава пропаганда, те се улавят за псувни и укори връз редактора на вестник „Македония"[31]. Радостната новина за вестника е, че в самия Белград българите тържествено честват деня на Светите братя Св. св. Кирил и Методий със служба в църквата, песни и слова от учениците и учителите[32]. На засилената сръбска пропаганда в Ниш се спира и вестник „Право" през ноември с.г. с дописката „Пътни бележки за Ниш, Лясково, Враня, Куманово и Скопие". Анонимният дописник препоръчва на българите в Ниш да открият девическо училище и да го снабдят с една „добронравна учителка". Действащото училище в Ниш било добро, но не отговаряло на големината на града. Добре устроено било и училището в Лесковац, но „и в този български град в учи-

лището се е въдворил сръбският език". Същият дописник разкрива и един от механизмите за постепенното въвеждане на сръбския език в училищата на тези градове – половината от заплатата на учителите там се изплаща от сръбската държава. В училището на градеца Враня, който има две църкви и където „господства матерний ни език", чрез владиката и „владишките мекерета" също се правят опити да се въведе сръбският език. За учител е дошъл един сърбин, немски поданик, половината заплата на който идва от Сърбия... Народът тук е кротък и трудолюбив... Той се е отказал от гръцката патриаршия и не признава владиката и четирите му привърженици. Народът не ги допуска да се месят в общите му дела. Няколко души от общината се готвят да отидат в Ниш да се съдят с игумена на манастира, за да им даде точна сметка. Българският учител Шишеджиев е „възобновил българизма" и пренебрегвайки опасностите от гнева на владиката, той е подарил на учениците безплатно български книги, което не е по джоба на един учител. Поради тази причина дописникът препоръчва Българското читалище в Цариград да подари няколко книги на Вранското училище[33].

За сръбските претенции и сръбската пропаганда в „Стара Сърбия" споменава и управителят на руското дипломатично агентство в Белград, който подчертава, че далеч не всичкото население там било сръбско и че цели окръзи били населени с българи. Според него на някои места, например около Ниш и дори в Княжевацкия окръг на Сърбия, сръбската и българската народност не били ярко разграничени. Симпатиите на това население към България или Сърбия се определяли често по външни обстоятелства[34]. Такова външно обстоятелство била например получаваната поддръжка от сръбската държава. Ако българското духовенство се погрижело за това население, то щяло да се определи като българско, убеден е руският дипломат. Тук трябва да добавим, че българското население от поречието на Нишава и съседните земи, въпреки фанариотския натиск и пропагандата на сръбската държава, участва активно в българското народно движение за самостоятелна църква. И когато с издадения на 28 февруари 1870 г. султански ферман се създава Българската екзархия, т.е. самостоятелна българска църковно-духовна власт със строго определени те-

риториални граници, в нейния диоцез са включени и двете епархии: Нишка и Нишавска (Пиротска) с центрове, съответно – Ниш и Пирот[35]. Включването на тези епархии към териториалния обхват на Българската екзархия става не само поради оценка за народностния състав на населението им, а и в резултат на тяхното участие и роля в продължителната борба на българите за независима църква. Пиротско и Нишко (Нишка и Нишавска епархия) фигурират като безспорна част от единната българска църковна територия не само в издадения султански ферман, но и във всички предварителни проекти: в стария проект като епархиите: Ниш и Нишава (Пирот), а в новия – епархиите: Ниш и Нишава (Пирот, Коварчени)[36].

Белградската преса е доста въздържана при решаването на българския църковен въпрос, но тамошните българи отбелязват най-тържествено издаването на фермана за Българската екзархия[37].

Тържествуват и българите в Пирот. „Тоя градец, разположен в северозападната страна на България, населен с три народности, от които трите четвърти са българи, а едната четвърт е турци и евреи", успява с помощта на НВП Партений да доведе главен учител, който с помощта на заварените двама учители г-н К. и г-н П. „изхвърля всичките славянски и сръбски книги из училищата и ги заменя с български[38]". Освен съществуващите две, той отваря още едно, трето, училище, защото броят на учениците надминава вече 260 и продължава да се увеличава. Градската община полага грижи да осигури училищата с необходимите им потреби. Свещеник Герасим подарява на българското училище един комплект землеописателни карти, а братя Даскалови подаряват на същото училище и една карта на света. Дописка до вестник „Право" обаче продължава да бие тревога за дейността на сръбската пропаганда в Ниш: „Целият Нишки санджак – пише той в броя си от 11 април 1870 г. – е заразен от гибелната за народа ни сръбска пропаганда поради близостта на границата.[39]" В Лесковац доскоро е имало български учител от София, но дошъл един „подкупник", който се съгласил на малка заплата, а по-големият му доход идвал от Сърбия и всякак се силил „да докаже на народа, че тукашното население е сръбско, а не българско[40]". В Ниш пък довели преди един месец учител

сърбин от Белград и учителка сръбкиня. Големи усилия полагал за родния ни матерен език един родолюбив българин, но не успява да се наложи. И във Враня имало вече учител сърбин, който прибавял към заплатата си от владиката и 5000 гроша от Сърбия. Безплатно се разпространяват и много сръбски книги. Миналата неделя българите събрали всички сръбски книги от училището на сръбския учител и ги занесли в конака, но учителят раздал на децата други. Като израз на своето родолюбие българите в Пирот и в Ниш влагат много старание в отпразнуването на 11 май – деня на Светите братя Кирил и Методий. По случай обявяването на Екзархията в 1870 г. техният празник се отбелязва още по-тържествено от българите и в самия Белград. За този празник те започват да се готвят десет дни по-рано, събират волни помощи, наемат и украсяват една зала в един от хотелите, където поканват като гости и представители на сръбската интелигенция. След църковната служба Неделко Жеков, ученик (студент) по философия държи слово за великото дело на Светите Кирил и Методий и за възраждането на българския народ.

На 21 февруари 1871 г. иконом Поп Станой пише от Ниш до вестник „Право" малък репортаж за изпращането на архимандрит Виктор като представител на епархията в Църковно-народния събор в Цариград.

Макар и изнемощял, народолюбивият старец приел драговолно да изпълни своя дълг към отечеството и още на 15 с.м. потеглил по дългия и труден път. Народът, който го изпращал, дълго вървял с него по пътя и когато трябвало вече да се разделят, всички изпели „Достойно ест" и извикали силно: „Да живее българският народ! Да живее султан Абдул Азис! Да живее дядо Виктор!", а старецът се просълзил, повтаряйки, че ще работи за народната полза, докато има сили[41]. Месец след това вестник „Право" помества обширна дописка от Ниш, чийто автор Т. Х. М. Нешев, явно представител на младата интелигенция в града, критично настроена към някои от старите порядки. Той се възмущава от „невежествата простота" на някои „цинцари" по кафенетата, които говорили български, а казвали, че са „прави сърби" и отправя препоръки за подобряване работата на училището[42].

Същата година тревожни гласове за засилената сръбска

пропаганда в западните български земи прозвучават и във вестник „Турция", който вижда в тази кампания намесата и на някакакъв руски агент: „Сръбското правителство големи старания полага да праща в пограничните места и из Македония сръбски учители и сръбски книги безплатно – предупреждава дописка от Белград. – Уверяха ме с писма от изпратените от тукашното правителство учители, че сърбизмът се засилвал между нашия народ, защото били успели да изгонят от пограничните места и из някои македонски села и градове вси български учители. Само някой си Шишеджиев във Враня, който бил от Пловдивско, не могли по никакъв начин (да отстранят), но не губели надежда, защото с него се бил заел един руски агент, чрез който сръбското правителство раздава платите на тези пратеници. Той щял да скрои кюляф на Шишеджиев, за да зацарства сърбизма[43]". Дописникът, който споделя, че е роден в Македония, отправя чрез вестника горещия си призив да се вземат всички предпазни мерки срещу „тая гибелна пропаганда". Автор на друга дописка до същия вестник, посетил Пирот в края на юни 1871 г., е приятно изненадан от този град, който той по-рано мислел, че е някакво селце: „Тия дни работата ме принуди да отида в Пирот. Аз видях, че той бил един много добър град с 300 и повече села чисто български. Вътре в града има две училища с 250 ученици и с четири учители[44]". Той не спестява обаче критиките си за царящото несъгласие по общите дела, занемаряването на работата в училището и от това, че българската община се събира на заседание в едно кафене, където се разменят и ругатни и всякакви неприлични думи.

За учебната 1871–1872 г. в класното училище на Пирот се установява, като съратник на местния учител Пасарев, още един учител – Киро Илич от село Маклоще, Пиротско, който е завършил Белградската семинария. Той започва да преподава на сръбски, но след няколко неприятни сцени с учениците след двумесечно учителстване той бива принуден да напусне и да замине за Сърбия. Киро Илич всъщност е вторият учител, който прави неполучлив опит да въведе сръбския език в Пиротското класно училище. Мястото на пропъдения учител заема С. Христов от Пирот, който е завършил IV клас на Пловдивската семинария и ратува за развитието на българското просветно движение в

Пиротския край.

В същото време се засилва сръбската пропаганда в Ниш, където проникването на сръбското влияние се улеснява и от близостта на границата. Белград използва всички дипломатически възможности, за да въздейства пряко върху Екзархията. Сръбският дипломатически агент в Цариград Филип Христич изпраща своя сътрудник Бозович при Антим, за да изрази недоволството си от дейността на владиката Виктор в Ниш, който „гонил сръбския език и сръбските учители". Бозович направо заплашил със сръбско-български разрив, заявявайки, че „Сърбия не ще може да търпи такава узурпация". Екзархът от своя страна му обръща внимание, че някои сръбски шовинисти в Нишка нахия, които се мъчели да отвърнат народа от Екзархията и да го оставят в подчинение на Патриаршията. „Ние имаме да се оплакваме от сърбите – заявил той категорично в края на отговора си. – Вие пращате пропагандисти из България да казват, че Екзархията, която ни е дало правителството, не била нищо... Оставете тези претенции на Стара Сърбия и на Стара България и не употребявайте такива средства.[45]"

Още в първите си броеве за 1872 г. Каравеловият вестник „Свобода" помества критична дописка от Пловдив, че учените мъже в града говорят все за астрономията, за Сатурн, за Демостен и т.н., а не се заемат да запознаят гражданите с българската история и география, да им кажат „дека се намират Охрид, Велес, Щип, Пирот, Ниш и пр.[46]" Цариградският „Турция", откликвайки на тази потребност, помества дописка от Пирот с дата 13 март, в която се отправя критика към общинарите в този град с близо 3000 къщи, че още не знаят какво е това читалище, когато в цяла България, дори и в малките паланки се отварят дружества, читалища и женски училища. Неколцина младежи се сговорили и с големи трудности открили читалище, то траело малко повече от месец, по причина, че основателите му били „от средна ръка хорица", а чорбаджийските синове съдействали за разтурянето му. Още нямало учителка за девическото училище. Мъжкото училище било в ръцете на четирима учители, на двама от които познанията им били повече по черковното пеене и пеели доста добре в черквата, на третия му било останало малко от това, което учил някога, а четвъртият – главният, не разбирал потребността от

читалище[47]. В началото на май и „Право“ дава място на една нерадостна дописка от Пирот, която описва започналите от няколко месеца раздори в българската община. Заради „най-нищожни работи“ тя се разделила на три-четири партии, всяка от които действала против другите – „сиреч, ако една от казаните партии намери нещо за благославно и поиска да го тури в действие, противната кове интриги, с които да унищожи желанието ѝ“. Дописникът, „Един Пиротчанин“, моли от все сърце своите съграждани да оставят безсмислените дрязги и да се потрудят за напредването на града, да осигурят добри учители за мъжкото училище и да се погрижат за девическото училище[48]. Независимо че ги обвиняват в незаинтересованост, пиротчани следят внимателно българските вестници, защото много скоро след отправените им критики, „Турция“ обнародва дописка, оневиняваща учителите в разтурянето на читалището. Причината била съвсем друга. Мюфетишът (инспекторът) извикал читалищните деятели и им казал, че откакто оставили старото си облекло и започнали да носят френски дрехи и модни фесове, процъфтяващият по-рано град започнал да върви на провала. Те разбрали намека, уплашили се и изоставили читалищната дейност[49]. В същия вестник има дописка и от Ниш, която известява, че и в този град българите са разделени на враждуващи партии, но за разлика от Пирот, само на две: „Тукашните българи са разделени на два лагера“ – за Екзархията и против нея. Причината за това раздвояване на българите в Ниш е посочена много ясно във вестник „Свобода“: „Нишките българи написали до представителите в Цариград по Екзархията едно писмо, в което те ги молят да се постараят и да им изпратят, колкото се може по-скоро, архиереи, защото различни пропагандисти сеели съвсем неутешителни за българския народ идеи“[50].

В средата на юни с.г. „Право“ публикува обширна дописка за успешното начало на новооснованото в Пирот читалище „Просвета“, подписана за Читалищното настоятелство от Писаря Симеон Х.Павлов: „По примера на нашите еднородни братя, ако и късно, по собствено вродено чувство у младите..., сега, около великденските празници се реши единодушно и се състави в града ни едно читалище под име „Просвета“[51].

На първото събрание, което се провежда на 23 април, членовете избират с вишегласие едно настоятелство. На призива за материална подкрепа на това родолюбиво дело веднага се отзовават много българи, чиито имена вестникът изписва в благодарност: Н. Пр. Партений подарява на читалището 11 гроша и едно годишно течение на списание „Читалище", свещеник Х. Адам – 54, свещеник Дионисий от с. Радейно – 21, доктор Георги Христодулов – 63, Живко Антин – 54, Христо Х., Павлов и синове – 108, Коца и Братя Б. Стефанови – 141, Братя П. Даскалови – 146, Петър Николов, Тодор Д. Кокало, Тома Пенчин, Георги Стам. Царибротли – по 45, Рако Кръстев – 63, Братя Кръстеви – 72, учител Хр. Г. Пасарев, учител Пота Панчев, Т.П. Кроткин, Еленко Пенчов, Кръста М. Кръстев, Алекса Христов, Йосиф Куклов, Бр. Станкови, Георги и Кота Кръстеви, Тоша Х. Петров, Йосиф Каракашев – по 54, Бр. Ив. Банкови – 50, Михаил Ангелов, Милко Рангелов, Николча Тошин, Живко Георгин, Иванчо Павлов, Живко Милин – по 42, Алекси Гогин, Иванча Ангелов и братя, Маца Ив. Карталев, Ставри Коцов, Анта Кирии – по 35, Коста Пешев, Коста Колин, Никола Иванов Зограф, Еленко Манов, Иванчо Минчов, Иван Х. Илин, Кирка Рангелов – по 21, Кира Малин Чифликчи – 23 и 1/2, Величко Новин – 17 и 1/2, Иван Станков, Сава Кирии, Дякон Х. Сава – по 10. Нова дописка от Пирот, изпратена на 21 юни и обнародвана в „Право" три седмици по-късно, признава, че за този град вече доста се пише по българските вестници, но това не може да заглуши болката на автора по девическото училище. Той е доста критичен и към досегашните учители в мъжкото училище, които упреква, че още учат децата по стари славянски буквари с „Аз, Буки, Веди и пр., само и само, да си прокарат своите буквари", тъй като самите учители били и книжари. Четири години вече се ползвали едни и същи книги. Училището имало пет класа, от които три години следвали Дановата числителница (учебник на Христо Г. Данов, С. Р.), Ботевото землеописание и др. Двама от пиротските чорбаджии искали, макар и само на тяхна издръжка, да задържат двама от учителите, които според автора на дописката били най-малко подходящите. Българската община не искала да се харчи за учители, но не се скъпяла да се окичи с втора митрополия, като за постро-

яването ѝ закупила вече място, за което тя бронла 40 000 гроша[32].

Независимо критичните бележки на дописника от Пирот за качеството на обучението в града, не може да се отрече, че пиротчани плащат своята достойна лепта за развитието на българската просвета и независима църква, за което говори и започнатата подготовка за строителството на втори храм, и средствата, които те даряват за поддържане на тамошното училище и на читалище „Просвета".

На силата и методите на сръбската пропаганда в западните български земи се спира и дописка от Белград. Пътувайки за Виена, нейният автор, който много добре познава миналото и настоящето на Нишкия край, се среща с някои установили се отпреди няколко години български търговци в Белград и е много учуден, когато установява, че ни един от тях не иска да говори български и не обича да казва, че е от български род и запитан, избърборва само: „Я съм баш сърбин." Опитвайки се да намери корените на този срам да се признаят за българи, дописникът попада на сръбска книга от Милош Милоевич, според която българите били родени от вълчица. „Но не е само това – продължава той, – от 12 години насам в Белград е завъдена пропаганда за възраждане на една Стара Сърбия, на която химерическите предели се простират по цяла Македония до самия Солун и по цяла Западна България, почти до Плевен. За тази пропаганда сръбското правителство отделя 20 000 жълтици всяка година. Повече от 40 учители и учителки сръбски пратеници от Белград на правителствени разноски преподават днес в Македония и Шопско в някои градове като: Ниш, Охрид, Воден, Лесковац, Тетово. Те преподават сръбската граматика и историята на цар Душана на българските деца, които получават учебните си книги в подарък от някои родолюбци в Белград... Знае се, че в 1866 г., когато Митхат паша посети училището в Ниш, той намери там сума сръбски книги училищни, които служеха за ръководство на българчетата и заповяда да се махнат, па да се учат (децата) на книги, писани на матерния им език. Но Митхат паша не беше за много време (там) и (не бе и) по други градища на Западна България, за да открие успеха на сръбската пропаганда в Македония и Шопско... Тук, в Белград, се говори... Каравелов да е добил от Белградското правителство една

печатница за в-к „Свобода", да разпространява идеята за една Югославянска конфедерация, основата на която да е Сърбия[53]".

В тази дълга дописка в българската книжнина се въвежда една спекулативна великосръбска идея, която намира проявлението си десетилетия, да не кажем и век, по-късно – за Шоплука, или по-точно – за обособяването на западните български земи, северно от Македония в териториална, а впоследствие и в административна единица, населена от „шопи", говорещи някакъв „шопски" (уж небългарски) език. А легендата за българите като „деца на вълчицата" е заимствана от прабългарския спос и е разпространена и сред други тюркско-монголски народи. Тя се използва в случая от великосръбската пропаганда, като основание да се лишат българите, които явно вече много скоро ще получат своята политическа независимост, от претенции върху славянското наследство на Балканите.

Само месец по-късно в същия вестник се появява нов материал, въвеждащ отново „шопската" тема, и то много на място. Заедно със съобщението за новоназначен гръцки митрополит в Ниш е поместен и коментар на Н. Иванов за едно рекламно съобщение за предстоящо издание на „Българска граматика по македонско наречие" от Мачуковски. „Дали не щяхте да се смеете г-не Мачуковски – пита риторично Иванов, – ако утре видите едно обявление, че се издава Българска граматика на Шопско наречие... Ако не ви се харесва Груевата (на Яким Груев, С.Р.), Момчиловата, Войниковата (на Добри Войников) и др. граматики, направете по-добра, но не на Македонско, Шопско или Балканско наречие[54]".

Активизирането на сръбската пропаганда съвпада с трудностите, които преживява Екзархията след провъзгласяването на схизмата. Екзарх Антим се оплаква през март 1873 г. пред австрийския посланик от сръбската пропаганда в екзархийския диоцез. За същата година в екзархийската каса не са влезли никакви постъпления от Нишката епархия. Виктор Нишки, който се оплаква от трудностите по събирането на средствата, заявява, че въпреки това той ще внася по 5000 гроша годишно.

„Век" съобщава, че в редакцията е пристигнала обшир-

на дописка за състоянието на пиротските училища от И. Воденичаров, изпратена на 25 май 1874 г. Вестникът не помества дописката поради нейния голям обем, но предава най-важното, че според младия г-н Воденичаров обществените работи в Пирот, както и напредъкът в пиротските училища не заслужават укорите, които с отправил спрямо тях друг пиротски дописник в друг вестник, а напротив – те са достойни за похвала и насърчаване[55]. Обширна дописка от Пирот без подпис се появява същата година и във вестник „Източно времс". Тя започва с описание на Пирот и на трудностите, които среща тук българското просветно дело от фанариотите и от сръбските пропагандисти: „Пирот е средоточний митрополитски град на Нишавската спархия, състояща се от около 360 села. Названието на тази епархия идва от името на реката Нишава, която извира близо при Трън, минава през града и през по-голямото пространство на епархията и се влива в Морава. Тук, както е известно до неотдавна, постоянно е имало фенерски пратеници... При все, че българщината тук вирее и сама се защитава от чужди (сръбски и гръцки) внушения, какво повече може да направи простодушният селянин, лишен от благоразумни водители, които да го напътстват на добро...[56]" Стрелите на дописката са насочени главно към старото духовенство. В някои села хората не могли да отговорят на въпроса, поставен от автора, дали попът им знае да чете, защото го виждали твърде рядко. Според техните разкази училища извън града имало само в десетина села. Иначе училищата в Пирот, двете мъжки – главното и махленското, били добре наредени. От една-две години те въвели новия метод на обучение, който не закъснял да покаже добри резултати. От две години е открито и Девическо училище, което отхвърля нелепата представа, че на жената не било потребно учение. Основаното преди три години читалище се посещава редовно от ревностните му членове. Те се събират тук не само, за да прочетат по някоя книга, а да разговарят и вземат становища по много народополезни дела. Тук дописникът чул учителите да размишляват как да въведат в добър ред съществуващите по селата училища, а там, където нямало още такива, да открият нови. Членовете на читалището се грижели и за издръжката на училището в града и за подпомагането на бедните ученици. Те поддържали

благородно и един ученик в по-горно (висше) училище. Дописката завършва с остра и язвителна критика към някои представители на духовенството, които не отговарят на новите потребности на деня и си я карат както по фанариотското време: „Нека хвърлим един поглед върху кастата, титулувала духовни пастири... На места ще видим двамата-трима скитащи се от механа в механа, (които) търсят да благославят благочестивото стадо. Други неколцина масленокапци (са) заседнали в едно кьоше на Бакхусовото заведение и внимават да не стане някакво злоупотребление с Червен Петко и Бяла Рада[57]". Този език и критичност към старото духовенство са характерни за младото учителство от това време, чийто представител в града е най-вероятно и авторът на анонимната дописка. Макар и да позасилва недостатъците и слабостите на някои от селските свещеници, той е прав в преценката си, че „най-добрият лек на това зло" е епархията скоро да се удостои с верен духовен наставник. Празнотата, която се създава с изтеглянето на владиката Виктор към Екзархията в Цариград, се чувства от всички. „Напредък" съобщава за разпространявани слухове, че българите в Ниш искали да се откажат от Екзархията и да се присъединят към Патриаршията[58], което се оказва подла интрига на фанариотите и на сръбските пропагандисти. На 7 декември 1875 г. вестник „Източно време" успокоява нишавските българи с новината, че Негово Преосвещенство Св. Пелагонийски е тръгнал за Нишава (Пирот), натоварен да състави съвета на тази епархия, който да избере нов владика[59]. В края на месец декември вестник „Век" обнародва едно писмо от общината в Ниш до Екзархията, в което излагат ред причини, които правят присъствието на Н. П. Виктор в техния град много необходимо: „1. Защото жителите съграждат църква. 2. Защото нареждат училищата. 3. Отсъствието на архиереите можело да отслаби привързаността на народонаселението към Екзархията." От което следвало, че Н. П. Виктор Нишкий трябвало да бъде освободен от „тежката служба да стане член на Светия Български Синод[60]".

И през 1875 г., последната сравнително спокойна година преди Априлското въстание и Сръбско-турската война от 1876 г. просветното движение при нишавските българи се развива с обичайните си подеми и спадове, характерни

за българския обществен живот по това време. Дописка в „Източно време" от началото на януари 1875 г. надълго и нашироко разказва как досегашният митрополит е отстранен от епархията и временно е заменен от Евстатий Пелагонийски. „Онова, което завчас ще се изпречи пред Н. Преосвещенство – споделя загрижено дописникът от Пирот, – са билюка наши попове и калугери таксидиоти... Многото още предразсъдъци и суеверия у народа, поддържани от подобно духовенство, гибелно действат на благосъстоянието му. Таченето на много и различни празници, дори Вълчи, Мартини и прочие му е отнело ежедневните средства и го е предало на развлечение..."[61] За многото почитани от българите празници, които са останали от езическо време, говори преди това и Раковски, но те, едва ли е основателно да бъдат изтъквани като причина за изоставането в народностните работи и в стопанския живот на българите. А както виждаме и в Ниш, и в Пирот, и в другите селища край Нишава и Морава има заможни българи, добре уредени за времето си български училища, читалища и новосъградени църкви, което потвърждава и самият автор на тази критична дописка, добавяйки накрая: „Истина е, че градското ни читалище заедно с общината вече е захванало да мисли за цяра на това голямо зло..."[62] От друга, още по-критична дописка от Пирот до същия вестник, става ясно, че в града, освен известните ни досега мъжко и женско училище и читалище, има още и неделно училище[63]. Пирот има и две черкви: едната „Рождество Христово" в градската част, наречена „Пазар", а втората, новата, построена 1866–1867 г., „Успение Пресвятая Богородица" в „Тиобора". В двора на старата църква, строена преди 1830 г., се намира и митрополията (пригодена от 1870 г. за класно училище), и Пазарското първоначално училище. Подчертаната критичност на дописките от Пирот и Ниш във възрожденския печат относно състоянието на учебното дело, насочени най-вече към консервативното духовенство и старото учителство, не се дължи винаги на допуснати слабости и грешки, нито само на естествения и повсеместен конфликт на поколенията. Тя се явява и като своевременен отклик и бърза възприемчивост на младите автори на дописките и модерното им разбиране за ролята на журналистиката, да търси, изтъква, позасилва и краските и бичува недъзите в

обществения живот, като средство за регулиране и усъвършенстване на отношенията в обществото, а и самото общество.

В църковно отношение нишавските българи попадат в две епархии с центрове Ниш и Пирот. Според административното устройство на Османската империя Нишката и Нишавската (Пиротската) епархия са разположени на територията на Нишкия санджак. Тук влизат казите: Нишка, Лесковска, Пиротска, Изнеболска и Егрюбска. Нишката епархия има по това време под своето ведомство над 25 000 венчила (семейства), а Нишавската (Пиротската) – около 20 000. Определянето на границите на диоцеза на Българската екзархия става съобразно обхвата на българската етническа територия. На 2 ноември 1875 г. в Смесения съвет се обсъжда Проектът за разпределението на епархиите и на горното основание в Пиротско и Нишко той предвижда две екзархийски (т.е. български) епархии:

1. Нишка епархия – с казите: Нишка (13 000 венчила), Лесковска (14 000) и Прекупленска, заедно с нея общо 29 000 венчила.

2. Нишавска епархия – съставена от казите: Пиротска (17 000 венчила) и Трънска (4000), или общо 21 000 венчила[64].

[1] Христов, С. Пиротски окръг и неговото население. – СбНУ, XI, 1894, с. 305.

[2] Геров, Н., Архив, кн. I, С., 1911, с. 473.

[3] Христов, С. Пиротски окръг и неговото население, с. 305.

[4] „Цариградски вестник", VII, 319, 9 март 1857.

[5] „България", I, 14, 27 юни 1859.

[6] „България", II, 64, 8 юни 1860.

[7] Геров, Н. Архив, кн. 2, С., 1914, с. 557; Архив, част I, С., 1931, с. 142, 241.

[8] „Български книжици", IV, 11 юли 1861, с. 198.

[9] Пак там.

[10] Пак там, с. 205.

[11] „Български книжици", IV, 24 декември 1861, с. 483.

[12] Пак там, с. 483–484.

[13] „Цариградски вестник", XII, 13, 24 март 1862.

[14] „България", IV, 1, 16 април 1862.

[15] „България", IV, 24, 24 септември 1862.

[16] „Съветник", I, 12, 10 юни 1863.

[17] „Съветник", I, 33, 4 ноември 1863.

[18] „Гайда" II, бр. 2, 4 юли 1864.

[19] „Гайда", II, 7, 6 септември 1864.

[20] „Българска пчела", I, 9, 5 октомври 1864.

[21] „Българска пчела", I, 13, 30 ноември 1864.

[22] Христов, С. Пиротски окръг и неговото население, с. 306.

[23] Маджуров, Н. Кукуш и българският църковен въпрос – 100 години от учредяването на Българската екзархия, С., 1971, с. 242.

[24] Кирил, Патриарх Български. Граф Игнатиев и българският църковен въпрос, С., 1958, с. 245.

[25] „Турция", IV, 10, 23 септември 1867.

[26] „Македония", III, 5, 28 декември 1868.

[27] Кирил, Патриарх Български. Екзарх Антим. С., 1956, с. 626.

[28] "Македония", III, 14, 1 март 1869.

[29] „Македония", III, 18, 29 март 1869.

[30] „Македония", III, 22, 26 април 1869.

[31] Пак там.

[32] „Македония", III, 27, 31 май 1869.

[33] „Право", IV, 40, 29 ноември 1869.

[34] Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879. С., 1989, с. 122.

[35] Сбирка от документи за уредбата и духовните правдини на Българската екзархия. Цариград, 1909, с. 22.

[36] Кирил, Патриарх Български. Граф Игнатиев..., с. 430.

[37] „Македония", IV, 39, 4 април 1870.

[38] „Македония" IV, 39, 4 април 1870.

[39] „Право", V, 7, 11 април 1870.

[40] Пак там.

[41] „Право", VI, 2, 8 март 1871.

[42] „Право", VI, 3, 15 март 1871.

[43] „Турция", VII, 4, 13 март 1871.

[44] „Турция", VII, 22, 17 юни 1871.

[45] Кирил, Патриарх Български. Екзарх Антим. С., 1956, с. 629.

[46] „Свобода", Букурещ, 15 януари 1872.

[47] „Турция", VIII, 7, 1 април 1872.

[48] „Право", VII, 9, 8 май 1872.

[49] „Турция", VIII, 14, 20 май 1872.

[50] „Свобода", 51, 3 юни 1872.

[51] „Право", VII, 15, 19 юни 1872.

[52] „Право", VII, 19, 17 юли 1872.

[53] „Право", VII, 26, 27, 7 и 11 септември 1872.

[51] „Право", VII, 34, 30 октомври 1872.
[55] „Век", I, 26, 6 юли 1874.
[56] „Източно време", I, 41, 23 ноември 1874.
[57] Пак там.
[58] „Напредък", IX, 39, 26 април 1875.
[59] „Източно време", I, 43, 7 декември 1874.
[60] „Век", I, 51, 21 декември 1874.
[61] „Източно време", I, 46–47, 4 януари 1875.
[62] Пак там.
[63] „Източно време", II, 15, 24 май 1875.
[64] Събев, Т. Учредяване и дноцез на Българската екзархия,С., 1973, с. 115.

НОВИ НАДЕЖДИ ПРЕЗ РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1877–1878 Г. И ПОКРУСА СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС

Обявяването на Руско-турската война само една година след Сръбско-турската война от 1876 г. събужда нови надежди за освобождение на българите. Нишавските българи този път са по-уверени в благоприятния изход, защото сега срещу Турция воюва не малка Сърбия, а голяма Русия. Но тази война поражда надежди и в ония сръбски политически кръгове, които очакват чрез нея да постигнат разширение на сръбските граници далеч на изток, за сметка на българите. Още преди да е сключен мирът след несполучливата за Сърбия война с Турция от 1876 г., сръбското правителство изпраща в Петроград Йован Маринович със специално пълномощно да преговаря с руското правителство върху условията, при които Сърбия би участвала в предстоящата война. Едно от условията е Русия предварително да заяви в кои предели Сърбия може да се надява на териториално разширение. В царското писмо, за което Маринкович донася на 1 януари 1877 г., се казва, че Сърбия ще бъде възнаградена при сключването на мира съобразно нейното участие във войната, което руската страна се надява да бъде енергично. На 11 април, един ден преди обявяването на войната, сръбското правителство изпраща при руския цар полковник Катарджиу, който е упълномощен да заяви сръбската готовност за участие във войната на страната на Русия срещу два-три милиона рубли, необходими за въоръжаване и по един милион рубли всеки месец за издръжка на войската, докато трае войната. Игнатиев съветва Сърбия засега да се задоволи с един милион рубли, след който сигурно щял да дойде и друг. Във връзка с териториалното й питанс, той казва, че тя може да се надява на разширение само в Стара Сърбия, но не и в Босна, поради австрийската чувствителност към тази част на Балканите. Сръбската войска ще се намира под руско главно командване и обсегът на нейните операции ще бъде между Ниш и Видин по направление към София.

На 12 април 1877 г. кишиневският митрополит Павел прочита пред строените в град Кишинев руски войници и български опълченци Манифеста на Александър II за обявяването на войната. Всред строените на кишиневския площад български опълченци има и доброволци от Сръбско-турската война, родени в Пиротско и Нишко. Значителен брой българи от Ниш и Пирот се записват в Българското опълчение и след обявяването на войната. Така например само през месец май 1877 г. от Белград и Букурещ пристигат и постъпват в Българското опълчение родените в Ниш: Иван Милорадов, Стойко Йованов, Никола Павлович, Сима Петрович, Радован Вуткович, Петър Попович, Сретен Маркович, Николай Илич, Петър Христов, Димитри Иванов, Христо Стоянов, Андрей Иванов, Степан Илев, Иля Петров, Стено Субанович, Григорий Атанасев, Георгий Стоянович, Стефан Георгиев; родените в Пирот: Радо Илиев, Иван Петрович, Джюно Стаменков; родените: в Поганово, Царибродско, Спас Миленкович и в Бяла Паланка Николай Живков и др.[1] Доброволци за Българското опълчение пристигат и от Враня, Лесковац и от много други селища на Поморавието.

Скоро след този тържествен акт в Кишинев руските войски преминават Прут и през Румъния се насочват към река Дунав. Сръбският княз Милан отива при Александър II в Плоещ, за да поиска разяснения върху една неочаквана телеграма на Горчаков, според която волята на Царя била Сърбия да остане в отбрана и да се въздържа от предизвикателства. Там, в Главната квартира, той трябва да изтърпи в присъствието на великите князе, на генералите и министрите упрека на царя за обявената преди една година война от страна на Сърбия. Получава все пак царското обещание, че Сърбия няма да бъде забравена, но тя може да се намеси едва след като руските войски преминат Дунав.

Главното преминаване на голямата река става на 15 юни при Свищов. След успешни боеве източният отряд преминава долината на река Янтра и достига Черни Лом. Западният отряд заема Никопол и свива на юг към Плевен. На 7 юли генерал Гурко влиза в старата българска столица Търново. Като преодоляват изненадващо за турците трудно достъпния Хаинбоазки проход, руските части излизат южно от Стара планина и на 17 юли завземат Казанлък.

На 16 юни вестник „Зорница" съобщава, че Сърбия предявява претенции за Нишкия и Новопазарския санджак срещу своя неутралитет. Същият вестник се позовава на английската преса, която твърдяла, че сръбското правителство щяло да подаде едно прошение до руския император, чрез което да му поиска Нишкия и Новопазарския санджак за жертвите, които Сърбия направила (във войната) миналата година, „ако Русия искала, щото сърбите да стоят сега мирно[2]".

Сръбското правителсво, въпреки различните му изявления, в действителност няма намерение да се намесва във войната, преди да е напълно ясно, дали тя ще бъде спечелена от русите. Затова, когато на 14 юли представителят на сръбското правителство при руската Главна квартира телеграфира от Търново, че царят казал Сърбия да настъпи в този решителен за изхода на войната момент, сръбското правителство отказва да се намеси. Не помогнали нито думите на Игнатиев, че бъдещето на Сърбия ще бъде компрометирано, ако тя не се намеси сега, нито заповедта на царя до министъра на финансите да изпрати на княз Милан един милион рубли, нито уверението му, че Сърбия няма вече защо да се страхува от Австро-Унгария.

Въпреки многократните покани от страна на руския цар и на главнокомандващия Николай Николаевич в най-тежките дни при обсадата на Плевен към княз Милан да се намеси във войната, той все отговаря, че Сърбия още не била готова. Княз Милан и правителството му тогава още се опасяват, че Русия може да бъде отхвърлена отвъд Дунав и Сърбия да остане сама срещу Турция. Сърбия не се намесва и след писмо в този смисъл от главнокомандващия руските войски с дата 21 август, изпратено по полковник Бобриков. Тя само струпва войски по границата, но вместо 30 хиляди, както е уговорено, тя насочва там само 20 хиляди войници. Като причина за протакането сръбското правителство изтъква обстоятелството, че паричната помощ от страна на Русия не била уредена както трябва. Едва след падането на Плевен на 28 ноември, когато крайният изход на войната става предвидим и Русия няма вече нужда от сръбска подкрепа в своя победоносен поход на юг, княз Милан решава да се намеси във войната. На 1 декември, три дни след падането на Плевен, сръбските войски преми-

нават границата. Срещу себе си те срещат не особено големи турски сили, загрижени по-скоро за отстъплението си, отколкото за яростна съпротива. При Пирот, Бяла Паланка и Св. Никола те са около 11 810 души; в Ниш, Мрамор, Прокупле и Куршумлия – 8000; в Нови пазар, Сеница, Вишеград – 12 000; във Видин, Кула и Белоградчик – 8530 души.

Крал Милан повежда сръбските войски пъпщност в гърба на настъпващата на юг руска армия. Сръбските войски заемат лесно долините на Българска Морава и на Нишава и преминават в Западна Стара планина. Те завладяват Ниш, Пирот, Бяла Паланка и Враня, но с основание някои съвременници задават въпроса: От кого? Турските войски вече са се изтеглили, а които са останали, търсят начин да го сторят, колкото се може по-бързо и без всякаква воля за съпротива. Според дописка от Пирот до вестник „Българин" от края на декември 1877 г. битката за този град била „упорита и кръвопролитна." Пашата, който командвал намиращите се там 12 табора, побягнал, като оставил в сръбски ръце 24 топа. Тази победа струвала на Сърбия 100 убити нейни войници, а турците оставили на бойното поле 1000 мъртви[3].

В действителност сръбските войски тръгват към Пирот и Ниш, когато руските части са вече на юг от Стара планина и турците са се почти изтеглили от тези градове. Ето как споделя изненадата си от сръбските действия пиротчанинът Симеон Христов: „Сърбите се спуснаха върху напуснатите почти от турците места и след няколко дни ние видяхме Пирот окупиран от сръбските, вместо от руските войски[4]." Във връзка с тези действия на сърбите княз Черкаски написва докладна записка до военния министър, озаглавена „Някои съображения по повод навлизането на сръбските войски в турска територия", в която се казва, че те след превземането на тези крепости следва да бъдат изведени на другия бряг на река Морава и да им се забрани да минават на десния й бряг. Черкаски предлага още руските войски да заемат и един промеждутъчен район между сърбите и румънците, а именно Ниш, Пирот с техните окръзи по Морава и десния бряг на Лом. В подкрепа на това си предложение той изтъква българската народностна принадлежност на населението в този район, добавяйки още, че и

надолу, по левия бряг на Морава, живее компактно чисто българско население[5].

Дописникът на виенския вестник „Ди пресе" („Die Presse") изпраща от Белград статистически данни за Стара Сърбия, която сърбите имат намерение да си присъединят. Вестник „Българин" отговаря, че страниците му са тесни, за да поместят изцяло сръбските претенции, но намира място да отбележи, че в Стара Сърбия „по сметките на братята сърби" влизали, освен пашалъците Новопазарски и Призренски, още и пашалъците: Нишки (с окръзите Ниш, Пирот, Враня, Лесковац, Прокопле, Куршумлу,Трън, с общо 110 386 християни и 46 027 мюсюлмани) и Софийски (с окръзите София, Орханис, Златица, Самоков, Дупница, Радомир, Кюстендил, Джумая, с общо 155 334 християни и 26 709 мюсюлмани) и др.[6]

Сръбското правителство бърза да изпрати още преди да започнат преговорите за мир, полковник Катаруджиу като свой представител в руската главна квартира, за да защитава сръбските интереси. Със същата мисия и по същото време то изпраща в Петроград Мирослав Протич. Своите интереси сръбското правителство формулира в две основни точки:

1. Да се признае независимостта на Сърбия.

2. Към Сърбия да се присъединят Косовският и Новопазарският вилает, като се предаде и Видин.

Към тези си искания сръбското правителство прилага и карта на бъдеща Сърбия, включваща Вишеград, Фоча, Бяло Поле, Дебър, Велес, Щип, Джумая, Кюстендил, Радомир, Драгоман, Гинския проход до Белоградчик и Кула... В исканата територия влизат още: Нишки окръг с околиите Ниш, Пирот, Враня-Лесковац, Куршумлий и Трън, Призренски окръг, Скопски окръг и Новопазарски окръг.

Когато сръбското правителство узнава, че граф Игнатиев преговаря с турското правителство Ниш да се даде на България, а на Сърбия да се отстъпи Нови пазар, то изпраща полковник М. Лешанин в руската главна квартира с писма от княз Милан до великия княз Николай и до граф Игнатиев. В тези две писма се изтъква, че сърбите са се борили против турците ред години, докато българите понасяли игото „безропотно", с „пасивно страдание" и че Ниш

бил населен само от „чисти сърби“ и бил крайно необходим за отбраната на югоизточната сръбска граница. Полковник Лешанин заявява като пратеник на княз Милан, че ако руската главна квартира не отмени заповедта си до Бобриков за предаването на Ниш и управлението му на българите, сръбското оръжие ще защитава тази своя придобивка и срещу руските войски[7].

Докато граф Игнатиев обяснява на полковник Лешанин много дипломатично, че сръбските искания са много преувеличени и че той ще се постарае да ги проучи внимателно, то в Петроград Гирс отговаря на Протич остро, сърбите да не се надяват, не само за Видин и Ниш, но и за другите градове, нанесени в тяхната карта. Протич, без да се отчае, успява да привлече за сръбската кауза някои руски вестници в Петроград, като „Руский мир“ например, който помества статия в този смисъл от генерал Черняев. Руският историк Майков помества в два последователни броя на вестник „Новое время“, в бросвете от 1 и 2 март, точно в дните преди подписването на Санстефанския мирен договор, статия за границите на Сърбия, които според него включват: „Видин, защото Сърбия трябва да бъде силно укрепена срещу унгарците и защото е населен със сърби, а в околностите му има сръбски паметници“. Такива паметници имало и в град Берковица. Сръбски град бил и София, паричан, според този забравен вече историк, „Сербица“. Това се отнасяло и за Кюстендил, Щип,Струмица, Прилеп, Скопие, Призрен и Приштина... Заедно с твърдото заявяване на претенциите си към българските земи Сърбия продължава да упорства и за Босна, за която претендира Австро-Унгария и прави това не толкова с вярата, че може да я получи сега, колкото като натиск към великите сили, които така по-лесно биха се съгласили с едно сръбско разширение на изток. Упорството на сръбското правителство и вдиганият от него шум създават впечатление в европейските дипломатически среди, че Сърбия, известна с революционното си поведение и решения, може да пристъпи към действия, които да доведат до усложнения в Европа. А и самата Русия не е склонна Австро-Унгария да бъде прекалено дълго предизвиквана. Такова е вероятно и едно от главните съображения, поради които тя се съгласява още на 6 февруари на Сърбия да бъде отстъпен Ниш и една тясна ивица от Леско-

ващ до Барбош и Кутина, макар и това да се представя не като отстъпка на територия по право, а като изправяне на границата по подписания на 19 януари в Одрин прелиминарен договор.

Трябва да се отчете и упоритата дипломатическа битка, която сръбското правителство води, без да жали сили и да подбира средства за осъществяването на своята национална програма. То много умело използва за своите цели противоречивите интереси и съперничеството на великите сили на Балканите. Най-сполучливо разиграва политическата интрига между Австро-Унгария и Русия в подготовката на Берлинския конгрес. Сръбското правителство отрано прави първите си сондажи с Австро-Унгария, запитвайки дали не би могло княжеството да се разшири към Новопазарския санджак. Австрийското правителство обаче смята този санджак за част от Босна, т.е. за негова сфера. Андраши се съгласява да се признае независимостта на Сърбия и да се увеличи нейната територия, но при определени условия. Изпратеният от княз Милан да преговаря Ристич се съгласява дипломатично да отстъпи за Новопазарски санджак – „важно за Сърбия историческо място" от „ уважение към Австрия" и „с поглед за компенсация на друго място". След този разговор с Андраши Ристич изпраща до княз Милан насърчителна телеграма: „Готов е да подпомогне териториално увеличение с Враня, Пирот та и повече при следните искания: търговски договор с нас, експлоатация на нашите железници..." Милан отговаря също телеграфически, че е съгласен с условията, стига Австро-Унгария да се ангажира с всички сили, на Сърбия да се отстъпи Пирот „и нещо повече". След срещата си с Андраши Ристич посещава и руския посланик във Виена, за да му предаде сръбското убеждение, че на предстоящия конгрес в Берлин Русия няма да се обяви против Австро-Унгария в ущърб на сръбските интереси.

Получила по силата на Санстефанския договор като награда за участието си във войната, макар и закъсняло, Ниш и Лесковац, Сърбия полага неимоверни усилия да задържи всички български земи, до които сръбската войска е стигнала, без да срещне каквато и да е сериозна съпротива. Още при преминаването на границата сръбските власти започват натиск върху българското население, за да го накарат

насила да се признае за сърби и да поиска включването му в сръбската държава. Българското население посреща сръбските войски като освободители. Възрастни мъже и жени хвърлят върху тях жито, както е местният български обичай по време на сватба, когато по същия начин посрещат младоженците в дома. Момите, по спомени на очевидци, окичват конете на сръбските войници с цветя, а децата тичат край тях и викат: „Да живее Сърбия". Изнасят хляб и храна, вино и ракия. Но това отношение на българското население към сръбската войска много скоро се променя, когато виждат как те започват да се разполагат в къщите им и най-вече, когато узнават, че сърбите „забраняват българското име".

Преди да влезе в Пирот, сръбският генерал Хърватич също бива посрещнат най-тържествено от българското население. Посреща го лично Нишавският митрополит Евстатий Пелагонийски заедно с много пиротски граждани в полето пред града. Още при тази среща генерал Хърватич произнася реч, в която заявява, че майка Сърбия е дошла да прибере под крилото си своите изгубени чада. Владиката Евстатий му отговаря в словото си, че православните българи на поверената му Нишавска епархия се считат особено щастливи да посрещнат братските сръбски войски, рамо до рамо с великите армии на Царя освободител – Императора Всерусийски, които с кръвта си сполучват да дадат свобода и независимост на България и да я повикат за нов държавен самостоятелен живот. Генералът не остава доволен от словото на владиката и го поканва на разговор. Казва му ласкателно, че в цяла Сърбия няма друг владика по-образован от него и му обещава да го направи председател на сръбския синод, ако той накара пиротчани да подпишат благодарствен адрес до сръбския княз и да споменат в него, че са сърби и искат да останат в Сърбия. Евстати Пелагонийски възразява, отговаряйки, че срещу никакви облаги няма да приеме неистината, че познава своето паство като чисти българи и че е изпратен тук като владика от Българската Екзархия. „Жал ми е за твоето бъдеще", завършва разговора сръбският генерал и се заема със съставянето на сръбски поздравителен адрес до княз Милан, според който пиротчани трябва да се обявят за „стари сърби – потомци на Душан". По негово указание местните сръбски

власти подготвят адреса на сръбски език от името на местното население, в който се заявява, че пиротчани са „стари сърби" и „стари потомци на Душан". Славят „слава" и „свирят на гусла". Този адрес се дава на кмета Кото Даскалов с поръчка той да бъде подписан от видните пиротски граждани. Окръжният началник със стража довежда гражданите от дюкяните им по чаршията в училището при новата черква, за да се подпишат под текста. Поп Петър прочита адреса, а Даскалов и няколкото сръбски представители подканват гражданите да го подпишат. Кото Куклин заявява от името на гражданството, че не могат да направят това, преди да дойде владиката и да им каже „кози ли са или овце". Владиката Евстатий обяснява на пиротчани, че сърбите искат подписите им, за да представят пред света пиротското население за сръбско. В негово присъствие решават да изготвят и втори адрес и който се чувства сърбин, да подпише сръбския адрес, а който е българин – българския. Българският адрес се съставя под диктовката на владиката Евстатий и с помощта на поп Петър и се написва от Елисей Манов. Той има следното съдържание: „Ние долуподписаните граждани на град Пирот с настоящето си удостоверяваме пред Бога и пред цял свят, че сме българи и такива ще останем ние и нашите деца и че желаем да останем политически под онази власт, под която ще останат и другите наши братя българи[8]". На този адрес полагат подписите си всички присъстващи и никой не пожелава да подпише сръбския вариант. Подписването му продължава до вечерта на 8 февруари.

Според взетото решение на събранието в черковния двор владиката Евстатий е трябвало да предаде този адрес на сръбските власти, но събитията налагат промяна на тактиката. На сръбските власти съдържанието на адреса остава да се съобщи устно, а самият документ с подписите на пиротчани да се изпрати незабавно в главната квартира на руската армия в Сан Стефано. Още на следващия ден сърбите извършват редица арести заради тази дръзка постъпка. Задържат учителите Георги Табаков, Христо Пасарев, поп Петър и др.

Когато управителят Стефанович арестува на 9 февруари учителя Георги Табаков, възмутени от това действие пиротски граждани се събират същата вечер в дома на Коте

Кръстев, където решават владиката да отиде и да съобщи на сръбските власти народното желание според подписания адрес и да иска освобождаването на арестувания учител. В това време се разпространява слухът, че е арестуван и друг учител – Христо Пасарев, а останалите щели да бъдат интернирани в Бяла Паланка и в Ниш. Владиката се упътва към конака, следван от пиротското гражданство, което остава да го чака отвън, когато той влиза в сградата. След кратко време вратата се отваря отново и пиротчани виждат ужасено как управителят Стефанович изтласква навън владиката. Ето как Чилингиров описва реакцията на крайно огорчените и възмутени пиротски българи, след като стават свидетели на тази сцена: „Някой извика: „Що гледаме бре?“, други се хвърлят разярени към началника, сграбчват го и го надвесват през прозореца, готови да го запокитят..., долу народът вика: „Ние сме българи, нечеме да сме сърби“. Квартируващата в града войска загражда площада, разполага една батарея и заплашва, че ще открие огън. Войската успява да арестува 48 души, които затварят в старата пиротска крепост, където ги държат три денонощия без хляб и без вода. След три дни в Пирот пристига отряд от триста кавалеристи. Започват разпити над арестуваните българи, но след 18 дни ги освобождават поради руско застъпничество. Събитията потвърждават пророчеството на сръбския генерал за съдбата на непокорния български владика в Пирот. Той е арестуван от полицията и откаран под конвой в митрополията. Очевидци видели как арестували един българин, който се спуснал да целуне ръка на владиката.

На 11 февруари изпращат владиката заедно с поп Петър в Ниш, а оттам го интернират в един манастир в околностите на Крушевац. Под натиска на руския консул в Белград сърбите освобождават владиката, но намират начин скоро след това да го прогонят окончателно от Пирот. Сръбското правителство е недоволно от своята администрация в Пирот, която не успява да сломи съпротивата на българите и сменя началника Стефанович с проф. Панта Срекович.

Сръбските власти оказват силен натиск над българското население в заетите от тях територии, да се заяви като сърби. Веднага след окупирането на областта сръбската администрация се залавя да събира тайно и насилствено за-

явленията от селата, че жителите им са сърби и че желаят да останат в Сърбия. С такива именно заявления, събирани насилствено и с помощта на сръбската войска и полиция, както ще видим по-късно, австрийските представители на мирните преговори ще настояват Пирот и Трън да останат в Сърбия. Българите нямат никакви други средства, нито свои представители на съответните форуми, където се решава съдбата им, нито държавни институции, нито свои дипломати, които да защитават народностните им интереси, освен да организират протести, да пишат адреси и писма до великите сили и най-вече до царя освободител с горещи молби, да бъдат зачетени техните права.

Събитията се развиват много бързо и по време на тези ожесточени борби се водят съдбоносните за България преговори за условията на мира, за границите на българската държава и за съдбата на балканските народи. Мирните преговори започват на 13 февруари с пристигането в Одрин на първия турски пълномощник Сафет паша. Четири дни порано там е пристигнал и граф Игнатиев, който упреква главнокомандващия, че е прибързал със сключването на примирието, а той обяснява бързането с настояване за това от самия Петербург. При определянето на западните граници на България първоначално се налага народностният принцип. Сам германският канцлер Бисмарк в своя парламентарна реч на 19 февруари, т.е. дванадесет дни преди подписването на Санстефанския мирен договор се изказва, че българите на запад стигат до Солун и че очертаването на границите на България, след като те вече са били определени на Цариградската конференция, няма да представлява някаква трудност.

След продължилите 17 дни преговори мирният договор е подписан вечерта на 3 март 1878 г. в Сан Стефано. Членовете от 6-и до 11-и уреждат положението на България. Западната граница на България по Санстефанския договор започва от река Тимок, после следва билото на Стара планина, спуща се на юг, западно от Пирот, и при Враня достига река Българска Морава. Оттам през Скопска Черна гора тя минава западно от Куманово и Тетово до планината Кораб, след което завива на юг по Дрин, западно от Охридската каза, минава южно от Йенидже Вардар до устието на река Вардар, северно от Солун, през езерото Бешик гьол с

излаз на Бяло море до залива Бору гьол (Порто Лаго). Определената по договора западна граница на България трябвало да послужи за основа на окончателното ѝ прокарване от особена руско-турска комисия, която да се ръководи от принципа за народността на мнозинството от населението в покрайнините, от топографските нужди и от практическите интереси на местното население[10].

По силата на Санстефанския мирен договор България не получава от западните си земи Поморавието, не получава и градовете Ниш и Лесковац, но това не се дължи на сръбски етнографски или исторически права, както отбелязва добрият познавач на Близкия изток Адолф д'Аврил, а – на политически съображения: „русите склониха да задоволят сърбите за сметка на българите, след като не можаха нищо да направят за разширяването на сърбите в техните западни земи – Косово и Нови пазар"[11].

В границите на България по Санстефанския мирен договор остава по-голямата част от нишавските българи с Пирот и Бяла Паланка, с изключение на Ниш. Австро-унгарското правителство веднага прави възражение и настоява градовете Пирот, Трън и Враня да преминат също под сръбска власт. С тази си позиция то иска да насочи сръбските аспирации на изток и да ги отклони от Босна и Херцеговина.

Когато се сключва Санстефанският мирен договор, българите от Пиротско решават и те както останалите българи да напишат благодарствен адрес до Царя освободител, тъй като според този договор Пирот и Враня остават в пределите на България. Първенците на Пирот се събират отново и решават адресът да се подписва тайно, без знанието на сръбските власти. Избират за свои представители в Сан Стефано Симсон Христов и Коце Григоров. Пиротският началник се опитва да осуети с насилие подписването на адреса. Затваря осем първенци от Пирот в калето, където им показва насочените към града дула на оръдията и ги кара да подпишат друг адрес, не до руския цар, а до княз Милан, в който да заявят, че са сърби. Те се подчиняват, но още същия ден съобщават в София за станалото с молба „да дойдат русите час по-скоро и да ги избавят от сърбите". Селяните от околните села се оказват по-твърди от осемте пиротски първенци и отказват да подпишат сръбския адрес. Сръбските войници арестуват 200 души от ни-

шавските села и ги заплашват многократно с настояване да сложат подписите си.

Въпреки упражняваните насилия българският адрес се покрива с повече от 2000 подписа. Граф Игнатиев е добре осведомен за начина, по който се събират подписите за сръбския адрес и казва по този повод на Протич, че тези подписи не струват и колкото две копейки. Както разказват съвременниците, във Враня бил „образуван кръжок (вероятно: работилница или ателие, С. Р.) за фабрикуване на заявления и молби до княз Милан от името на местните жители, че искат да останат в Сърбия. Този сръбски „кръжок" изработва за тази цел и цели чували с печати на разни общини, църкви, градове и села. До пиротчани достигат тревожни слухове, че се готви ревизия на Санстефанския мирен договор и че австро-унгарското правителство ще подкрепя Сърбия в претенциите ѝ за Пирот, Трън и Враня.

За политическите кръгове вече е ясно, че великите сили ще действат за промени на българските граници поради сблъсъка на техните интереси, от което се надяват да се възползват както съседните на българите балкански държави, така и самата победена Турция. Две седмици след подписването на Санстефанския мирен договор Стефан Веркович изпраща от Загреб до проф. Владимир Иванович Ламански в Петроград копия от свои писма до консула в Солун Юзефович, в които обръща внимание върху правилната граница между сърби и българи както в етнографско, така и в географско отношение. Той призовава Русия, при определянето на границата между сърбите и българите, да постъпи като добра майка към своите деца и без предпочитания към едното за сметка на другото, защото, както се виждало от вестниците, „сърбите представят съвсем безсъвестни претенции, основаващи своите права на някакви фантастични и баснословни исторически предания[12]". Не само санджаците Нишки, Скопски и Видински, тъй като там говорят както в Солун и Одрин, но даже и в самото княжество Сърбия има около 200 000 души, говорещи също както жителите на трите гореспоменати санджака „на чисто български език (и), следователно принадлежат към българския, а не към сръбския клон"[13]. Тези 200 000 българи Веркович посочва, че живеят в околиите Крушевац, Неготин и Алексинац до град Чуприя в Морава. Той завършва писмо-

то си е призив, който чрез Ламански следва да стигне до руската общественост, границата да се определи по принципа: където звучи сръбският език, да бъде Сърбия, където българският – България.

Показателни са и пълномощията, които Пиротската община дава на свои съграждани да я представляват пред руските власти и пред самия император. Първото пълномощно е издадено на 22 март 1878 г. и в него се потвърждава, че упълномощеният му приносител е избран от „всички жители на околността и града Пирот, който е населен от чисти славяни българи[14]". Второто пълномощно е с дата 6 април 1878 г., подпечатано е с печата на Пиротската община и е подкрепено с подписите на 230 пиротски граждани. То е издадено на името на Коце С. Григоров и съдържа гореща молба на нишавските българи към руския император да бъдат избавени от сръбските насилия:

„Като знаете добре големите ни страдания, които теглиме от тукашните сърби, само за това, че сме българи и големите ни ежедневно замисляни от сърбите различни гонения и притеснения против всичко, що е българско и против всякого, който не би се съгласил да потъпче честта си и да се откаже от своята българска народност... Ний всички жители от града Пирот и от цялото му окръжие с настоящото пълномощно давамє ви пълна власт, като наш законен пълномощник и представител, да представлявате пред всекиго и всякъде, където е потребно, нашата чиста българска народност, от която са били и прадедите ни, и дедите ни, и бащите ни, и от която сме (ние) и децата ни чисти българи, да представлявате пред високите чиновници на едноверната и еднокръвната нам Русия, големите ни теглила и преследвания за посърбуването ни от Сърбия; и да се трудите за непременното присъединение на Пирот и на цялото му окръжие към България. Задължаваме ви ... да представите и в главната руска квартира в Сан Стефано и особено на Н.И.В. Александър II – освободителя Български и Самодържеца Всерусийски общото ни желание, че като чисти българи, що сме, че желаем да се присъединим към цялото тяло на българския народ – към България...[15]" Така категорична е и записката, която пиротският представител предава на 11 април в Сан Стефано на управляващия на гражданското управление в България генерал Анучин:

„Наистина, че се избавихме от една тиранична власт, но власт такваз, която не ни притесняваше да изменяме народностното си име, и сполетяхме на друга, която всячески се труди да промени името българин в сърбин, нещо, което най-много огорчава народното ни чувство... Жално е да се изповядва, но правдата го изисква високо да протестираме загдето сърбите си позволиха да принуждават насилствено населението да се подписва на поданичество под сръбското правителство... Всячески се трудят да ни представят за сърби, каквито не сме били и няма да бъдем. Нещо, което още повече развълнува народа, бе туй, че сръбското управление издаде заповед, да се отстранят от Пирот българските учители. Народът скокна и като порой се събра пред началството и заяви, че са българи и не дават учителите им да ги пращат на заточение... Освен това сърбите донесоха вече и сръбски учебници и налягат да ги въведат в училищата ни и не позволяват да се преподава на български език, даже се заканват, че докрай ще изкоренят българщината и българския език, защото тук те са завладели и тези завладени места трябва да бъдат техни, а не български или руски... По селата са пуснали техни хора, за да вълнуват народа против гражданите и да ги убеждават, че са старосърбоянци и че не трябва да се водят по делата на гражданите, които казват, че са българи. От (името на) селяните изпращат адреси с техни подписи, без те да знаят туй... От всичко това, до тук изложеното, може да се заключи Ваше Превъзходителство, че в Пирот не владее свобода, а тя ще огрее само тогаз, когато видим да са дошли братята ни руси, за да въведат гражданско управление. Народът с нетърпение очаква час по-скоро руските войници да дойдат, за да окупират и този край от нашето отечество, за което си позволявам и аз смирено да ви помоля от страна на населението, на което имам чест да съм изразител на желанията и волята му[16]."

През април 1878 г. в Сан-Стефано пристига, както е известно видният пиротчанин Симеон Христов Павлов, заедно със съгражданина си Спас Вацов и други българи от Пирот, за да защитят българските национални интереси. Те организират множество протести срещу сръбската политика спрямо българските погранични области и изпращат статии и писма до европейските вестници в защита на българските права.

Пиротчани използват наближаването на Великден, за да честитят на руския император Александър II светлия християнски празник Възкресение и същевременно да го запознаят със сръбските насилия над българите и да го помолят горещо от името на „народа на град Пирот и на цялото му окръжие" да не допусне те да бъдат отделени от България, както това стана с българите от Ниш по силата на сключения в Сан-Стефано мирен договор. На 18 април 1878 г. те му изпращат писмо, подпечатано с общинския печат и подкрепено с над 200 подписа, в което се казва: „...Ваше императорско Величество! Зимъска, когато Вашето победоносно войнство стъпка и със земята сравни нашата мучителка Турция и Вашата силна десница изтръгна от петвековно робство целия български народ, сърбите почти безпрепятствено завладяха града Пирот, в който тогава имаше само около 2000 души, изплашени от победоносното ви оръжие турски войници, които после незначително съпротивление нощем си избягаха. Овладявайки града ни Пирот, сърбите незабавно започнаха да ни посърбяват и да ни подписват на разни написани от тях за посърбяването ни писма и адреси и за тази цел употребиха над нас различни насилствени мерки: биха ни по 25 тояги всекиму, който би дръзнал да се каже, че е българин; затворени в мрачни тъмници, където на затворените по няколко дена не се позволяваше ни хляб, ни вода; туряни в букаи; трикратно затваряне по неколкостотин человека в калето; опиране на револверите в челата на человеците, които са постоянствали да си изповядват народността, че са българе; подмушване с байонети; насочване на топове по улиците градски и около града срещу народа и затворниците, че не щат против съвестта си да се откажат от българската си народност; заточение на Владиката ни само за това, че защитава народността ни и че и он, като нас, е българин и други различни притеснения, от които мнозина от народа ни избягаха да се (за)селят по други градове в България... При това известяваме..., че от Белград се готвели да тръгнат за Петербург с някакви лъжовни писма, като да сме им ги дали, които ний не знаем и там те да ни представят за сърби и да молят, Ваше Величество, да ни остави под управлението на Сърбия. Ний всички жители от града Пирот и от цялото му окръжие смирено обявяваме на Ваше Императорско Величество, че сме всички до един българе чисти, чада на бащи, деди и прадеди

българе... и коленопреклонно със сълзи молим, Ваше Императорско Величество, отечески да се смилите над нас горките, Освободително Български, да не ни оставите под мъчителното за нас иго сръбско, за да оплакваме до гроб живота си, но да благоволите с Вашата неизказана милост да ни помилвате като свои синове и най-покорни чада и да ни съедините с нашия български народ към нашата майка България, под благотворната покровителствена и отечествена сянка на Ваше Императорско Величество[17]."

В резултат на това писмо в края на месец април с.г. софийският губернатор Алабин получава нареждане да изпрати едно отделение руски войници, което да заеме Пирот и да въведе там българско гражданско управление. В изпълнение на тази заповед Алабин изпраща в Пирот един руски телеграфист с писмо от вицегубернатора Дринов до пиротската църковна община. В писмото вицегубернаторът дава указания на пиротчани, че ако те настояват да се въведе българско гражданско управление, трябва да подпишат една телеграма, която телеграфистът ще предаде веднага по телеграфа, като имената на подписалите се ще бъдат запазени в тайна. След получаването на тази телеграма Дринов веднага щял да пристигне в Пирот с назначения пиротски окръжен началник – капитан Вилянов. Телеграфистът обаче, за когото се предполага, че е бил подкупен от сърбите, вместо да изпрати телеграмата на Дринов в София, както е заявено в писмото, той я предава на сръбските власти. След упражнения върху подписалите телеграмата българи терор една част от тях се отказват, но повечето устояват и потвърждават подписите си.

Едва ли руският император успява лично да се запознае с тази тъжна, но много характерна за епохата и региона история, започнала с изпратеното до него трогателно писмо на пиротчани. Сигурно е обаче, че на неговите дипломати често се налага да водят тежки разговори с представителите на недоволните от Санстефанския мирен договор велики сили за границите на българската държава. Със съглашението от 30 май 1878 г. руското правителство фактически отстъпва от основните положения на Санстефанския мирен договор. Натискът на Англия е твърде силен, а английската делегация разчита и на подкрепата на Австро-Унгария. На 6 юни 1878 между английското и австро-ун-

гарското правителство се постига споразумение, Българското княжество да не се простира на юг от Стара планина. Без да бъдат официално поканени, в Берлин пристигат като представители на своите страни: министър-председателят на Сърбия Ристич и на Черна гора – Петравич, министър-председателят на Румъния Братияну и министърът на външните работи на Гърция Делиянис, без да има български представители. Сръбската, гръцката и румънската страна излагат своите претенции с обширен меморандум, подкрепен с карти и материали, повечето от които хвърлят съвсем невярна светлина върху народностния състав на населението в отделни области. Първото заседание на Берлинския конгрес е на 13 юни и на него се избира бюро с председател Бисмарк и секретар Радовиц. Председателят Бисмарк открива заседанието с думите: „Ние се събрахме тук, за да подложим Санстефанския договор на свободно обсъждане. Нашата цел е да утвърдим с общо съгласие и на основата на нови гаранции мира, от който така се нуждае Европа." Всички в залата вече знаят, че цената за мира в Европа ще бъде платена с късове от българското тяло. Постига се съгласие, вместо Санстефанска България, да се създаде княжество България с южна граница по Стара планина. Нерешен остава само въпросът за южните български земи и на бившия Софийски санджак.

При тази обстановка сръбската администрация усилва още повече натиска си върху нишавските българи. Цариградският вестник „Курие д'Ориан" съобщава по това време, че сърбите употребяват всякакви средства, за да накарат българите в окръзите Шаркьой (Пирот), Трън и Враня да се обявят за сърби[18].

Много остри спорове на конгреса в Берлин възникват и по обсъждането на южните граници на Княжество България. Според първоначалния вариант София и Софийско се предавали на Източна Румелия, каквато съдба се предвиждало и за Варна и Варненско. Само благодарение на силното застъпничество на Бисмарк, който за целта често демонстративно обличал военния си мундир с респектиращ железен шлем, когато отива да разговаря с турската и другите противящи се делегации, тези градове и прилежащите им територии остават в границите на Княжество България. Трябва да се отбележи и заслугата на германския географ

Киперт. В подкрепа на Бисмарк той успява въз основата на своята карта да убеди конференцията, че билото на Стара планина минавало по билото на Средна гора, от което следвало София да остане в Княжеството, а не в Източна Румелия, както било предвидено, съобразно договорната клауза, южната граница на Княжеството да минава по билото на Стара планина.

Остри спорове възникват и за съдбата на градовете Пирот, Трън и Враня. Английските и австро-унгарските представители подкрепят сръбските искания за присъединяването на тези градове към Сърбия, предявени на конгреса от министър-председателя Ристич. Накрая се стига до компромиса: Враня и Пирот да бъдат дадени на Сърбия, а Цариброд и Трън да останат към България.

Никой от нишавските българи не е предвиждал такава участ за своя роден край. И огорчението им щеше сигурно да е много по-голямо, ако самите знаеха истината по пазарлъка между великите сили при определянето на границата, при който не става и дума за народностния принцип, нито за волята на българското население, което е най-многобройно в тези места, а само за съображения, свързани с интересите, настоящите и бъдещите, на всяка една от силите. Но да надникнем в протоколите на Берлинския конгрес от заседанието му на 26 юни 1878 г., когато се разисква и взема решение за границата между Сърбия и България и се предрешава съдбата на нишавските българи.

Руският представител граф Шувальов припомня още в началото, че на едно от предишните заседания конгресът е приел единодушно решение, Софийският санджак да остане на България с една „малка стратегическа поправка" по границите. Когато този въпрос е бил предоставен на експертите на великите сили, те са установили, че от многото планини и върхове трябва да изберат най-изгодните за защита откъм Турция. Не така разбрали нещата обаче английските военни специалисти. Те поискали границата да се отдалечи от планините и с това превърнали стратегическата поправка в териториални отстъпки. „Въодушевени от духа на примирението", както се изразява един съвременник, руските пълномощници приемат одобрената с гласуване линия, но с условието, че ще се даде възнаграждение (т.е компенсация) на България откъм запад. Накрая „възнаг-

раждението" се оказва два пъти по-малко от това, което се отнема отново в този случай от България.

Председателят на конгреса Бисмарк повтаря отново, че конгресът единодушно се е съгласил Софийският санджак да се остави на България и обръща внимание, че руските пълномощници още стоят зад това съгласие и желаят да се запазят границите на санджака ако не напълно в административния му вид, то поне до голяма степен.

Думата след него взема граф Шувальов, който призовава конгреса да благоволи да постанови поначало, че на западната граница на България ще се дадат повече места. Английският представител лорд Солсбъри обяснява, че той се е съгласил да се даде Софийски санджак на България, когато и Русия се била съгласила, да се оставят на Турция долините на Места и Струма. Когато се установило, от направената после справка, че една част от долината на Струма се падала в Софийски санджак, то английските пълномощници намират за нужно да искат поправяне. Граф Игнатиев отговаря, че на това съображение на английските пълномощници той може да противопостави друго. Конгресът бил решил, че Софийският санджак ще се даде на България като замяна „за изключването на долината на Струма от Източна Румелия". Това ще рече, че английските пълномощници не могат да искат тая долина, понеже тя наистина остава вън от Румелия, та била тя в Турция, или в България. Барон Хаймерле напомня, че австрийските пълномощници не са създавали трудности за Софийския санджак. Те искат обаче само едно: желаното от руските пълномощници възнаграждение на България да се даде на юг от Джумалийската каза, а не на запад, където е Пиротската каза.

Мехмед Али паша добавя, че всъщност България е получила почти целия Софийски санджак с изключение на предвидените стратегически поправки и че по-предишният протокол е изпълнен почти буквално. Той счита за ненужно на България да се дава територия откъм Сърбия. Граф Шувальов обаче настоява да се даде на България достатъчно възнаграждение откъм Сърбия. Председателят Бисмарк предлага на руските пълномощници да определят точно възнаграждението, което искат. Германският представител княз Хохенлое се счита длъжен да припомни, че комисията

единодушно е предложила да се даде на България, освен възнаграждението срещу направените вече отстъпки и един военен път. Това предложение комисията е изразила по следния начин: „Във военно време и даже в случаи, когато Сърбия остава неутрална, последната ще позволява на българската войска и на българските обози да минават по военния път от София до Пирот и от Пирот до Видин през клисурата Свети Никола. Сърбия не може да откаже това на България и тези преминавания никога не ще се считат за нарушение на неутралитета." Граф Игнатиев заявява, че само това право, което комисията запазва за България, доказва много добре, че западната граница на България е твърде недостатъчна. На България се дава път за отстъпване през една местност, оставена на Сърбия.

Председателят Бисмарк повтаря питането си какво трябва да бъде възнаграждението, което Русия иска за България. Граф Шувальов формулира едно предложение, което цели между другото да премахне различията между руските и австрийските пълномощници по този въпрос. Според австрийските пълномощници Пирот и Трън трябвало да принадлежат на Сърбия, защото били населени със сърби. Руските пълномощници не споделят тази оценка и гледат и на двата пункта като на български центрове. Сръбският представител г-н Ристич настоявал тия два града да се присъединят към Сърбия, като твърди, че желанието на самото население било такова.

Сръбската администрация се бе заловила именно с такава цел, веднага с установяването си да събира насилствено заявления от всяко село, че то е сръбско и че желае да остане в Сърбия. С такава цел тя прогонва и българския владика от Пирот, за да не организира съпротивата на нишавските българи. На такива именно „заявления", насила изтръгнати, а много и фалшифицирани, и доставени на зелената маса чрез Ристич, подкрепящите Сърбия представители на великите сили се опитват в Берлин да склонят конгреса за един референдум, но срещнаха енергично противопоставяне на руските им колеги.

Граф Шувальов заявява, че не може да приеме такива доказателства, че не може да се съгласи на референдум в тези краища, когато те са окупирани от сърбите и българският владика е изгонен. Без да признава твърдението на

Ристич за „всеобщото гласоподаване на населението", той обаче се съгласява накрая този въпрос да се предостави на една европейска комисия, която да реши на място и съгласно интересите на населението, на кого трябва да принадлежат Пирот и Трън. Представените от населението прошения в полза на присъединяването към Сърбия нямат никаква стойност в очите на граф Шувальов и на другите представители. Достатъчно е припомнянето, че тези места днес са заети от сръбските войски и че българският владика, който единствен може като институция да защитава интересите на българщината, е изгонен из Пирот от сръбските власти. За да се стигне накрая до едно практическо решение на въпроса за възнаграждението и на различията на становищата за Трън и Пирот, граф Шувальов предлага следната спогодба: Трън да остане на България, а Пирот да се присъедини към Сърбия. Председателят Бисмарк прекратява разискванията след предложението на граф Шувальов и изказва пожеланието да се установи съгласие на тази основа. Конгресът приема принципа за присъединяването на Трън към България, а на Пирот към Сърбия и дава право на комисията да разреши въпросите по детайлите с вишегласие и без докладване пред конгреса.

Комисия по очертаване на място на граничната линия започва работата си в обстановка на терор над българското население по границата и в съседство с нея. Там по селата вече са настанени сръбски „преселници", подкрепяни и пазени от сръбските капитани. Населението се заставя да изпраща представителите си в сръбската Скупщина. Администрацията в първите дни и месеци не прави нищо друго, освен да организира пропаганда, да слави „страшната сръбска сила", „безбройни пушки и топове", „добрата държавна финансова уредба, без беглик и данъци" и други предимства на сръбското управление. Тя преследва дори споменаването на името българин. Внушават на българското население, че на изток се е образувала нова комитско-харамийска държава, която турците скоро щели да завладеят отново, вследнага щом руската войска си отидела, т.е за тях било по-изгодно да останат в Сърбия. Европейската комисия минава охранявана от ескадрон сръбска кавалерия. Преводачите на комисията са само сърби. До нея от местните жители достъп имат само подбрани преселници. В нея

отново няма представител на България. Граничната линия се очертава тайно. Местните хора разбират къде точно минава границата, едва след като видят сърбите да плетат преградите.

Това, което е определила комисията, може да се види най-общо в член 2-ри от Берлинския договор. Така западнобългарски земи, влизащи в диоцеза на Българската екзархия – Нишко, Пиротско, Вранско, преминават също към Сърбия. С предаването на престолния град на Нишавската епархия, Пирот на Сърбия, в Българското княжество остава само една много малка част от нишавските българи, тези в Цариброд и Цаибродско, които четири десетилетия по-късно, по един друг, отново крайно несправедлив за България и срамен за Европа договор – Ньойския, ще бъдат също предадени на сръбската държава. Съгласно окончателния текст на чл. 2 от сключения на 1 юли 1878 г. в Берлин между Германия, Австро-Унгария, Великобритания, Италия, Русия и Турция договор, от който всъщност води началото си политиката на балканизация, границата между Сърбия и България се определя по следния начин: От Черни връх тя следва водораздела между Струма и Морава през върховете Стрезер, Вилоголо и Меджид планина, достига през Гачина, Църна трава, Дорковска планина и Трайница планина, после Дъсчен кладенец, вододела между Горна Сукова и Морава, върви право до Стол и се спуща надолу, за да пресече 1000 метра на югоизток от селото Сегуша пътя София – Пирот. Тя възлиза по права линия на Видлич планина и оттук на върха Радочина в планинската верига Коджа балкан, оставяйки на Сърбия селото Дойкинци, а на България – селото Сенокос.

Преди още Берлинският конгрес да е свършил работата си, сръбското правителство предприема нова мащабна кампания за налагане на сръбския език по поречието на река Нишава. Белградският дописник на вестник „Таймс" съобщава към средата на юни, че сръбското правителство е решило да открие 100 първоначални училища в окръзите, които взима от България, и една гимназия или академия в Пирот[19]. На международната комисия по определянето на окончателната граница на Сърбия, която тръгнала на 20 септември от Белград за Ниш, по информация от пресата местните сръбски власти давали сръбски имена на погранични-

те български села, реки и планини, за да могат да ги включат в пределите на Сърбия[20]. Пред Европейската комисия сърбите довеждат от Белград учители и др. образовани граждани, облечени в местната носия, които се представят за жители на съответните погранични села, и заявяват, че искат да останат на сръбска територия. Поставени лица заблуждават членовете на комисията за местонахождението на отбелязаните на картата върхове и др. географски обекти, като често вместо тях те посочват други, по-навътре в българска територия, имащи близко звучене. Така например Стол е пренесен на Столове, Пуста Държина – на Горна Държина, Гумно – на Гумнище, Владикина плоча – на Плоча, Радочино бърдо – на Радочина, Копрец на Ком и др. В този смисъл повлияват и назначените в пограничните села за кметове доверенйци на сърбите, които се стремят да изместят границата колкото се може по̀ на изток, което би увеличило и подведомствената им територия. Турският представител в Европейската комисия силно протестира и се противопоставя на всяко изместване на границата навътре в България. Сърбите умело използват това му поведение пред местното българско население като доказателство, че България и за в бъдеще ще остане под турска зависимост, щом турският представител защитава нейните стари граници. Следователно за нишавските българи било по-изгодно в такъв случай да останат в Сръбско. Там, където сръбските власти не успяват да накарат местното население да се съгласи да свидетелства в изгодна за тях посока, те сами, както установяват впоследствие много български анкети, преместват пограничните знаци на други места, веднага щом комисията подмине.

Така границата вместо да следва най-кратките линии между определените основни пунктове, тя се отклонява все в източна посока и криволичи зигзагообразно, по думите на съвременниците, така, както никоя друга граница по света, без да държи сметка за землицата на селата и жизнените потребности на тяхното население.

С безброй манипулации и фалшификации границата между Сърбия и България е изместена на места до 15 и повече километра навътре в България, спрямо това, което е определено по Берлинския договор. Крупец, Радочино бърдо, Сегупа и Крупец остават от 2 до 15 км навътре в Сърбия и

границата е изнесена до самото село Желюша, северозападно от Цариброд, по Нишавски връх. Вместо на Радочино бърдо при пункта Владикина плоча, северозападно от селата Ръжана и Ръсовци, намиращи се на 10–12 км в Сърбия, тя е преместена под самото с. Славина. Вместо границата да минава край самото с. Дойкинци, тя е изместена чак при с. Сенокос в България, а Дойкинци остава на 15 км навътре в Сърбия. В резултат на това само по линията Лужнич – Стол от 38 до 40 села, които според Берлинския договор трябва да са в България, а са преместени в Сърбия по този начин. Ето имената на някои от тях: Синя глава, Царев дял, Баревица, Камик, Присян, Пуста Държина, Смърдан, Войняговци, Суково, Чорин дол (Средковац), Обреновец, Милойковци, Чинчиловци, Паскашия, Градище (Златанова махала), Алачев чифлик, Йовановац, Велико село, Крупец, Басара, Ръсовци, Височка Ръжана, Росомач, Яловица, Бърлог и Църновунци.

През ноември 1878 г. вестник „Зорница" съобщава за слухове, че Сърбия възнамерявала да направи Ниш своя столица. Тя щяла да изгради там няколко правителствени сгради и една княжеска библиотека. Вестникът препечатва и една белградска дописка в европейската преса, която определя преместването на сръбския двор в Ниш през зимата като значително събитие: „В някои кръгове се вярва, че това не ще бъде временно и ако Ниш стане действително сръбска столица, то ще има някаква важна връзка с панславянските планове за бъдещето на тази част от Европейска Турция[21]." Много скоро става ясно, че това не са само слухове, а сериозна програма, и то не само за натиск и народностно обезличаване на нишавските българи, но и амбициозна програма за бъдещо сръбско проникване на изток. На 2 декември крал Милан открива заседанията на сръбската Скупщина в Ниш. Речта на сръбския крал Милан пред народните представители в Скупщината, заседаваща в Ниш, е изпълнена с неверни баснословия, посягащи на българската история и на земята и правата на нишавските българи и подсказва ясно бъдещата му политика спрямо тогащо освободената, но разкъсана на части България: „Господа представители, ... Моето желание е щото вие да започнете делото в нашия стар и славен град Ниш. Моето желание е този град, в който преди пет века се е подписала загубата

на сръбската независимост, да види първото законодателно събрание на независима Сърбия, да започва в него своята благотворителна деятелност. Тази е истинската стара сръбска земя, люлката на предишната ни сила и слава, на която и прахът е свят за сърбите, защото през вековете тя е почервенявала от кръвта им и защото всяка стъпка и всеки предмет върху нея му напомня за едно минало, колкото славно, толкова и скръбно... Навярно и вие споделяте моите чувства, че сте събрани около мен в тази класическа земя. Аз особено се радвам, че мога да поздравя представителите от върнатите на Сърбия земи между другите народни представители. За няколко века ний сме били разделени, но ето ни сега пак съединени. Като по-стари в завоеванието на народното възраждане, ние дойдохме при вас, първо с оръжие в ръка, за да ви освободим, и ви освободихме. Днес ние идем с маслиненото клонче на мира, за да работим заедно с вас за общото благоденствие...[22]“

Същите са мотивите, с които крал Милан седем години по-късно повежда сръбските войски в злополучната за него и братоубийствена Сръбско-българска война, която взима жертви и от двата съседни народа, принася страдания и става повод за нови репресии над нишавските българи.

След окончателното прокарване на граничната линия между Княжество България и Сърбия нишавските българи въпреки всичките техни протести, апели и горещи молби до държавни глави, князе, канцлери и императори, до великите сили и до европейското обществено мнение, те остават по разпоредбите на Берлинския конгрес извън границата на българската държава. В България се оказва само една много малка част от тях – градчето Цариброд и селата около него. Това малко и почти незабележимо преди това селище става изведнъж привлекателно за нишавските българи за това, че се намира в границите на българската държава. Много от изселващите се след 1878 г. към България българи от Пирот и Пиротско, но също и от Ниш и от Нишко, предпочитат да се заселят в Цариброд, за да са, както те сами заявяват, по-близо до родните места и сред свои. Така малкото градче Цариброд бързо нараства и става добре уредено селище и околийски център, който се обогатява с нови административни и обществени сгради със съответните държавни и общински учреждения, приютили

и създали поприще за част от насочилата се предимно към българската столица интелигенция на нишавските българи. Едва ли тогава някой от тях е подозирал, че само няколко десетилетия по-късно, друг позорен договор – Ньойският, ще откъсне от България и това тяхно последно убежище.

[1] Българското опълчение. том I. С., 1956, с. 431–453.

[2] „Зорница", II, 24, 16 юни 1877.

[3] „България", I, 23, 28 декември 1877.

[4] Христов, С. Пиротски окръг и неговото население, с. 289.

[5] Овсяный, П. П. Русское управление в Болгарии в 1877–78–79 г., т. I, СПб, 1906, с. 286–287.

[6] „България", I , 35, 11 февруари 1878.

[7] Чилингиров, С. Поморавието по сръбски свидетелства. Исторически издирвания, С., 1917.

[8] Христов, С. Пос. съч. 290.

[9] Чилингиров, С. Поморавия по сръбски свидетелства, С., 1917.

[10] Affaires etrangeres. Documents diplomatiques. Affaires d'Orient Congres de Berlin 1878, Paris, 1878, p. 23–24.

[11] Adolphe d'Avril, Negociations relatives au Traite de Berlin et aux arrangements qui ont suivi. 1875–1886, Paris. 1886, p. 317.

[12] Шишманов, Ив.Д. Едно писмо на Стефан Веркович за сръбските претенции върху Македония. – Свободно мнение, II, бр. 51, с. 707.

[13] Пак там.

[14] Христов, С. Пос. съч., с. 293.

[15] Иширков, А. Западните краища на българската земя, С., 1996, с.78–79.

[16] Иширков, А. Западните краища на българската земя. Материали, с. 80–82.

[17] Иширков, А. Западните краища на българската земя. Материали, с. 82–84.

[18] „Зорница", III, 25, 22 юни 1878.

[19] „Зорница", III, 26, 29 юни 1878.

[20] „Зорница", III, 40, 5 октомври 1878.

[21] „Зорница", III, 46, 16 ноември 1878.

[22] „Зорница", III, 51, 21 декември1878.

ЦАРИБРОД И ЦАРИБРОДСКО В ПЕРИОДА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО НЬОЙСКИЯ МИРЕН ДОГОВОР

ЦАРИБРОД – АДМИНИСТРАТИВЕН ЦЕНТЪР НА ОКОЛИЯ

След като по силата на Берлинския договор от 1878 г. и Пирот се дава на сръбското кралство, на изток от сръбско-българската граница се създава неголяма погранична околия, включваща една малка част от нишавските българи, останала в българска територия, с център неголямото селище Цариброд, който започва бързо да нараства и да добива градски облик.

Изключително активна дейност пред българските власти за издигането на Цариброд в център на околия се приписва на Икономъ поп Петър Шишков, преселил се след 1877 г. от Пирот в Цариброд. На неговата инициатива и деятелност по-късно се дължи построяването на пансиона, новото черковно здание и сградата на прогимназията.

По време на Руско-турската война 1877 1878 г. Цариброд се споменава като малко селище с около 70 къщи.

Не е малък броят на българските учени, които посещават след Освобождението Цариброд и околията. Всеки е оставил към летописта на този български край своя по-голям или по-малък принос, съобразно своите професионални интереси, за което по-долу ще стане дума, но никой от тях не е подходил така, както чехът Константин Иречек, който заедно с интересуващите го старини ни е оставил и една много прецизна и полезна картина за живота на населението от Царибродско, за неговия поминък, обичаи, народностен характер и др. За самия Цариброд от около 1883 г. той пише следното: „Градецът е разположен в приветлива местност в продълговата и доста тясна долина, между високи гористи склонове на левия бряг на река Нишава. Между неизмазаните глинени къщи с керемидени стрехи личат няколко нови бели правителствени сгради. Тук има околийски началник, мирови съдия, митница и държавно трикласно градско училище, в чийто двор ни показаха два хванати орела. Лекар тук нямаха, а за аптека служеше химическият кабинет на училището. Край реката се издигат съвършено селски колиби с кръгли пръстени комари за сушене на царевица. Населението му 1074 души се състои от стари местни жители и пиротски преселници, които, недоволни

от сръбското управление, са преминали в България. На главната улица, доста оживена, се забелязват много дюкяни и многобройни ханища. Намерихме подслон в един хан с писки номерирани стаички и легла, който посещаваше името на близката Видлич планина, която дели долината на Нишава от Височица. Сред селището се издига недоизградена джамия, спомен от спахиите и черкезите, сега изчезнали. Преданията твърдят, че Цариброд преди 200 години бил уж голямо окръжие с 800 къщи, което обаче не се потвърждава... Околността на Цариброд е планински край, пълен с пътеки и многобройни бедни села. Лозя тук и във Висок няма, всичкото вино се пренася през границата от Пирот. Тук съвършено липсват биволи, които видяхме в Сливница. В Царибродско, казват мнозина селяни, че не са виждали през целия си живот това толкова обикновено другаде в България домашно животно[1]."

Странно защо този любознателен и педантичен историк се впечатлява толкова от отсъствието на биволи в Цариброд и дори разпитва царибродчани за тези наистина необичайни за европееца животни? И на много други планински места в България няма биволи. Но благодарение на тази му любознателност дължим и едно много добро описание на тогавашната носия в селата на Царибродско: „Мъжката носия тук и в Трънско прилича на облеклото на македонските дебърлии: бяла дреха от овча вълна, бели беневреци, червен пояс и черен калпак (барла). Жените носят бели, украсени с цветя кърпи на главите, червени или черни сукмани; червена като черга престилка с отвесни ивици; около кръста пояси, червени от червена вълна или кожени и посребрени. На гърдите, от ръкавите на дрешката и под късия сукман се подава бяла риза. Момичетата, както в Софийско, имат направени от козина косаци, дори до един метър дълги, а върху тях малка опашчица, покрита със сребърни монети. На краката си носят, разбира се, опинци..."[2]

Според член 3-и от приетата Конституция на Българското княжество територията на страната административно се разделя на окръжия, околии и общини. Тази разпоредба предвижда да се изработи особен закон за това административно деление, което трябва да се осъществява „върху началата за самоуправлението на общините".

В първото административно деление на Княжество Бълга-

рия околия Цариброд е включена в състава на Трънското окръжие на Софийска губерния[3]. През 1880 г. се обнародва указ за преброяване на населението в Княжество България, от 1 януари 1881 г. През месец март с.г. се обнародват и предварителните резултати за преброяването в Трънското окръжие, където е посочено и населението на град Цариброд:

ЦАРИБРОД (ПРЕБРОЯВАНЕ ОТ 1 ЯНУАРИ 1881)

Населени къщи	164
Домакинства	180
Присъстващо население:	
Мъже	625
Жени	449
Всичко	1074

Броят на къщите на градчето околийски център не е голям, но надвишава два пъти този, който се сочи за 1878 г. Като база за сравнение ще добавим, че град Трън, който е окръжният център, по това време има 2323 жители население и 376 къщи, а град София – 20 541 жители и 2968 къщи. Три месеца по-късно са обнародвани и прецизираните данни от преброяването на населението, които повтарят данните за град Цариброд, но тези за цялата Цаpибродска околия, т.е. за населението от прилежащите й села са завишени с около хиляда души:

ЦАРИБРОДСКА ОКОЛИЯ (ПРЕБРОЯВАНЕ ОТ 1 ЯНУАРИ 1881)

Населени къщи	2745
Домакинства	2881
Присъстващо население:	
Мъже	10 716
Жени	10 141
Всичко	20 857

Населението на цялата Цаpибродска околия, както се вижда от справката, е колкото това на град София по същото време и представлява добър ресурс за развитието на Цариброд като град и околийски център.

В града и в околията се изграждат и структурите за вътрешен ред и сигурност. Така например в Цариброд околия през 1881 г. се назначават 10 души конни „жандарми", от които 1 сержант и един „капрал" (ефрейтор). Точно толкова жандарми има и Трънската околия, която по население е малко по-голяма от Цариброд. Щатовете и длъжностите на тези полицейски сили се определят от обнародвания през март с.г. Привременен Устав на жандармерията, която е „правителствена стража с военна организация". Според устава тя се грижи за обществената безопасност, съхраняването на реда, спокойствието и осигуряване на точното прилагане на законите. Но главното й задължение, както е отбелязано в чл. 4-и на устава й, е „да се грижи за безопасността на селата и пътищата"[4], което е от голямо значение за околия като Цариброд с преобладаващо селско население и селища предимно в гориста и планинска местност.

Околията, освен това е и гранична, а околийският център Цариброд е разположен на главния път (железопътен и шосеен) от София за Белград и в него има митница, която започва да отчита приходи, показващи съживяване на търговския трафик по този отсечка:

МИТНИЦА ЦАРИБРОД (ДОХОДИ 1 МАРТ 1880 – 1 МАРТ 1881)

От вносни стоки	77 178.45 лв.
От износни стоки	2502.58 лв.
От пломби и печати	3723.96 лв.
От глоби за контрабанда	463.22 лв.
От квитанции	362.50 лв.
Всичко	84 230.71 лв.

За да изпълнява своите предназначения и да пресича своевременно всякакъв вид контрабанда, Царибродската митница в началото на 1885 г. е осигурена с 21 митнически стражари, разположени в Цариброд и в осем погранични поста:

РАЙОН НА УПРАВЛЕНИЕ ЦАРИБРОДСКА МИТНИЦА В 1885

1. Царибродска митница: 1 конен старши стражар, 1 конен младши стражар, 3 младши пеши стражари.

2. Пограничен пост Конушица – 2 конни стражари.

3. Пограничен пост Сенокос – 2 конни стражари.

4. Пограничен пост Одоровци – 2 конни стражари.

5. Пограничен пост Планиница – 2 конни стражари.

6. Пограничен пост Власи – 2 конни стражари.

7. Пограничен пост Бански дол – 2 конни стражари.

8. Пограничен пост Славина – 2 конни стражари.

9. Пограничен пост Желюшките ханища – 2 пеши стражари.

За кратко време Царибродската община развива съответната структура на съдебната система, която много бързо започва да работи ефективно. От ведомостта за дейността на съдилищата в Княжество България се вижда, че при мировия съдия в Цариброд само за първите шест месеца на 1885 г. има заведени 1286 дела (999 граждански и 287 углавни). Броят на решените дела през същия период е 402, на решените чрез помирсние – 353, а на прекратените – 368.

Само две години след преброяването от 1881 г. в младото Българско княжество с указ на княз Александър I Батенберг от 12 март 1883 г. се утвърждава нов Списък на градските и селските общини в Княжеството. Цариброд-ската околия по това деление се състои от една градска и пет селски общини:

СЪСТАВ НА ОБЩИНИТЕ В ЦАРИБРОДСКА ОКОЛИЯ В 1883 Г.

1. ЦАРИБРОДСКА ГРАДСКА ОБЩИНА – Състои се от град Цариброд и селата: Държина, Мало Белово, Радейна, Луковица, Желюша, Гоин дол, Градинс, Петърляш, Сливница, Грапа, Паскашия, Прача, Долна Невля, Вишан и Ново село. Общината граничи с мерите на селата: Крушево, Драгоман, Калотина, Берин, Бачево, Липинци, Бански дол, Борово, Долна Невля и сръбската граница,

2. БОРОВСКА СЕЛСКА ОБЩИНА – Състои се от селата: Борово, Горна Невля, Скръвеница, Драговита, Поганово, Власи,и Бански дол. Общината граничи с мерите на селата:

Несла, Вишан, Долна Невля, Прача, Паля и Калотина.

3. ТУДЕНСКА СЕЛСКА ОБЩИНА – Състои се от селата: Туден, Букуровци, Каленовци, Мургаш, Голямо Малово, Лопушня, Шума, Годеч, Голеш, Станинци, Бребевница, Липинци и Берсенде.

4. КАЛОТИНСКА СЕЛСКА ОБЩИНА – Състои се от селата: Калотина, Драгоил, Драгоман, Летница, Прекърсте, Берсенде, Чепърлинци, Берсенде извор, Липинци и Бачево. Общината граничи с мерите на селата: Ярловци, Мало Малово, Голямо Малово, Каменовци, Букуровци, Разбоище, Бребевница, Протопопинци, Радейна, гр Цариброд, Градине, Луковица и Вишан.

5. ПРОТОПОПИНСКА СЕЛСКА ОБЩИНА – Състои се от селата: Протопопинци, Станинци, Голеш, Върдаловци, Бребевница, Мазгош, Моинци, Смиловци, Гуленовци и Одоровци. Общината граничи с мерите на селата: Бачево, Разбоище, Ропот, Смолча, Вълкавия, Изатовци, Болев дол, Сенокос, Петърляш, Радейна и сръбската граница.

6. ДОЛНО-КРИВОДОЛСКА СЕЛСКА ОБЩИНА – Състои се от селата: Долни Криводол, Славина, Брайкьовци, Каменица, Бърля, Губеш и Смолча. Общината граничи с мерите на селата: Гуленовци, Одоровци, Смиловци, Мъзгош, Голеш, Ропот, Гинци и Стара планина откъм Берковица.

Според този списък на окръзите, околиите и общините в Княжеството, околия Цариброд не е посочена в състава на околиите на Трънското окръжие, а – на Софийски окръг. Трън е упоменат като център на околия, както Цариброд, също към Софийски окръг. Босилеград, който по-късно ще има съдбата на Цариброд, също е седалище на околия – Босилеградска околия, но към окръг Кюстендил.

Настъпилите промени след съединението на Южна със Северна България и последвалата Сръбско-българска война налагат промени в териториално-административното деление на страната и в състава на отделните общини. На 23 май с обнародван указ за утвърждаване на нов списък за

състава на общините, изготвен по предложение от министъра на вътрешните дела и въз основа на Закона за селските общини. Цариброд околия по този списък има една градска и 9 селски, общо 10 общини, обхващащи 64 селища:

СЪСТАВ НА ОБЩИНИТЕ В ЦАРИБРОДСКА ОКОЛИЯ В 1887 Г.

1. Цариброд градска община: гр. Цариброд и селата: Вишан, Новосел-Чифлик, Паскашия, Градиньe и Мало Белово.

2. Боровска селска община: Борово, Скървеница, Драговита, Поганово, Горна Невля, Долна Невля, Прача и Банский дол.

3. Калотинска селска община: Калотина, Бачево, Липинци, Чепърлинци, Берсенде-Извор и Драгоил.

4. Букуровска селска община: Букуровци, Каленовци, Разбоище, Препос, Беренде, Летница и Прекръсте.

5. Туденска селска община: Туден, Мургаш, Връбница и Ропот.

6. Комщичка селска община: Комщица, Вълковля, Долни Криводол, Горни Криводол, Смолча, Бърля и Гъбеш.

7. Смиловска селска община: Смиловци, Моинци, Гулеповци, Одоровци, Пепърлаш, Радейна и Протопопинци.

8. Станинска селска община: Станинци, Бребевница, Върдоловци, Мъзгош и Голеш.

9. Желюшка селска община: Желюша, Гоин дол, Лукавица, Държина, Сливница, Грапа и Власи.

10. Славинска селска община: Славина, Брайкьовци,

Изатовци, Сенокос, Каменица и Болев дол.

Тези селища същата година на изборите за V Обикновено Народно събрание излъчват двама народни представители: Гого Кръстев – търговец от Цариброд, избран с 569 гласа, и Стамен Митов – земеделец от Гоин дол, избран с 496 гласа.

Само за десет години от Освобождението, станало и околийски център, градчето се променя чувствително. В 1888 г. Цариброд има вече около 400 къщи, в които живеят от 500 до 600 семейства. Преброяването на населението в Княжество България на 31 декември 1905 г. показва в Цариброд 587 сгради и 3631 жители. В неговото землище се намират още манастирът „Св. Димитър" и гара Цариброд, която играе голяма роля за връзките на града с българската столица, от една страна, и с Белград, Виена и другите европейски градове, от друга. Много министри и държавници, включително и самият княз Александър Батенберг, а по късно и цар Фердинанд, винаги когато пътуват за Европа, на заминаване или на връщане, се срещат тук или най-малкото биват приветствани от царибродското гражданство, което пристига за целта с цветя, знамена и музика. Това не само повдига самочувствието на царибродчани, но създава у тях и чувство за съпричастност към българските дела и голямата българска политика.

Въпреки че в града вече има общинска администрация и значителен брой чиновници, занаятчии и търговци, преобладаващата част от населението му се занимава все още със земеделие. Като земеделци в 1888 г. се определят 300 от семействата му, които обработват около 8000 дюлюма земя, разпределени по култури, както следва: 6000 дюлюма ниви, 400 дюлюма лозя, 500 дюлюма ливади, 60 дюлюма градини и др. Освен това Цариброд разполага с около 1000 дюлюма гори. От нивите земеделците добиват годишно по 200 000 оки разни зърнени храни: жито, ечемик, овес, царевица, грах, фасул и др. Качеството на добиваното жито е под средното в страната, а чиста пшеница в царибродското землище почти не се ражда заради почвата. Тя е камениста и неплодородна с изключение на тясната долина на река Малка Нишава, която протича през средата на града. Слабо развито в Цариброд е и скотовъдството, нещо характерно за всички градове, където животновъдст-

вото е само допълнителен поминък за част от семействата. През 1888 г. в Цариброд са преброени 1720 овце, 206 кози, 300 вола, 100 крави, 70-80 телци, 80-90 коня, 100 кобили, 2 бивола и 150 свини, което е обичайното съотношение за този тип селища. Останалата част от населението му се препитава с търговия и занаяти. Броят на занаятчиите и търговците показва, че Цариброд действително е едно бързо развиващо се градче с перспектива да се превърне в динамично градско средище. Това се вижда и от статистиката за занаятчиите и търговците в Цариброд през същата 1888 г., съдържаща данни за занаятите и броя на упражняващите ги майстори, за техните работници (калфи и чираци) и работилници или дюкяни:

ЗАНАЯТИ И ЗАНАЯТЧИИ В ЦАРИБРОД ПРЗ 1888 ГОДИНА

Платнари	11	дюкяни	11	работници	40
Обущари	6	обущарници	6	работници	14
Бояджии	3	бояджийници	3	работници	3
Бъчвари	1				
Шивачи	16	шивачници	16	работници	30
Кожухари	10	кожухарници	10	работници	15
Златари	2	златарски работилници	2	работници	4
Тенекеджии	1				
Халваджии	2	работници	12		
Хлебари	6	хлебарници	6	работници	15
Готвачи	8	гостилници	8	работници	20
Кръчмари	43	кръчми	43	работници	50
Бакали	27	бакалници	22	работници	30
Манифактурджии	5	манифактури	5		
Бръснари	2	бръснарници	2	работници	2
Мутафчии	1	мутафчийници	1	работници	2
Надничари	10	(общи работници)			
Адвокати	2				
Ханджии	43	ханове 43, от които по-значими са три: хотел „Европа", хотел „София" и Джаджовият хан „Видин"			
Касапи	5	(зимно време) и	10 (лятно време)		
Ковачи	6	ковачници	6	работници	12
Налбанти	3	работници	4		
Абаджии	1	работници	2		

Воденичари	2			
Дюлгери	10	работници	260	Дюлгерите работят и земеделие. В града има само един постоянен дюлгер с двама работници.

По-значимите търговци в Цариброд са 16 на брой: Радойко Иванов, Стоян Иванов, Пейчо Стаменов, Димитър Стаменов, Тога Кръстев, Сима Кръстев, Анта Джаджов, Йосиф Христов, Димитър Тошов, Сотир Костов, Еленко Белчов, Камен Иванов, Алекси Стойков, Нако П. Даскалов, Дончо Игов, Иван П. Атанасов. От тях 7 души са бакали, 4 манифактураджии и бакали, 1 е само манифактураджия, 1 е комисионер и тютюнев фабрикант, 1 маслар и т.н.

Фабриките са само две: една за тютюни и една за спиртни питиета, като ракия и др.

По-значимите индустриални произведения в Цариброд по това време са: килимите, абите, кожите и маслата. Килимарството, което се развива под влиянието на пиротските килимари, е още в началото си, но то напредва и в Цариброд има вече създадено килимарско дружество.

Търговците в Цариброд набавят бакалските и манифактурните си стоки все още повече от Виена и Будапеща, отколкото от София. Търговията е в подем и се очаква в скоро време още по-голямо нейно развитие. След прокарването на железопътната линия много от търговците в Трън започват да се снабдяват със стоки от Цариброд. Полагат се усилия да се привлекат и търговците от Берковица и Брезник. Получава се една много жизнена общност – сплав от будна интелигенция, предприемчиви търговци и трудолюбиви занаятчии, дребни чиновници и земеделци.

Още в края на 80-те години на XIX век се забелязва разделяне на населението в Цариброд на две неформални партии: на „коренни граждани" и на „преселници". Към първата се числят всички коренни царибродски жители, които никак не са много, преселниците от околните села, бившите и настоящи чиновници, изпратени тук от други места, а към втората – всички пиротчани, първата вълна, от които идва и се установява тук след Берлинския конгрес, когато Пирот остава извън България, а втората – след Сръбско-българската война от 1885 г. Пиротската колония в Цариброд нараства постоянно и постепенно тя започва да доми-

нира в много отношения. Пиротчани съставляват по-голямата и активната част от занаятчийското и търговското съсловие и от интелигенцията в Цариброд и това е причината за скритата ревност и постоянно съперничество, което няма да изчезне в продължение на още едно-две десетилетия. В същото време постоянно увеличаващата се пиротска колония в Цариброд превръща града в своеобразен център за контакти и връзки на българското население в Пиротско с техните събратя от България.

За пиротската колония в Цариброд и за взаимоотношенията със старите жители на градчето, което в 1909 г. брои вече 4000 души, добра картина ни представя една дописка до вестник „Нишава": „Градът се насели с българи преселници от Пирот и околността му и в разстояние на 15–20 години той значително се увеличи и днес Цариброд е град с повече от 4000 жители. Местното население са хора повече стопани на недвижими имоти и се занимават изключително със земеделие и скотовъдство, а преселниците са занаятчии и търговци. Между старите местни и новозаселените доскоро съществуваше антагонизъм, тъй като пиротската колония стоеше на по-високо ниво и искаше да вземе първенство и да ръководи съдбата на града, а местните, като мнозинство, не отстъпваха така лесно правата си. С време старият антагонизъм изчезна..."[5]

Интересна е и оценката за ролята на пиротчани за развитието на Цариброд, която прави Ем. Манов в дописка до вестник „Радикал": „Историята на самия град с история на един плебисцит. Тук за първи път след Берлинския конгрес са се поселили ония българи от Пирот и Пиротско, които не са искали да останат под властта на новите поробители. Това са същите, за които Каниц пише: „Българо-християнската община в Пирот принадлежи от самото начало на българското църковно движение в първите редове на националната партия и води постоянна борба с епископите, натрапени от цариградския Фенер[6]".

Като малък, но гиздав град – го определя същата дописка – „застанал на двата бряга на Нишава, прерязан от железопътна линия, той привлича вниманието на всеки пътник, дошъл за първи път тук със своите нови и хубави постройки, с правите и чисти улици, отвсякъде обиколен с плодни градини и зеленеещи се ливади[7]".

Така несъзнателно Цариброд се оформя като едно динамично развиващо се градче, което догонва бързо много от градовете на княжеството с традиции, дали своя значим принос по време на възраждането. Немалка заслуга за това развитие на Цариброд имат и приютените в него преселници от Пирот и от другите селища на някогашната Нишавска епархия, някои от които след време се изселват към София и други големи градове на страната, за да отстъпят място на будното население от околните села на Царибродската околия. За родолюбивия дух на цариброднани по това време говори и градската топонимия – наименованията на улици, площади, заведения и др. В периода след 1878 в Цариброд много често се срещат наименования като тези на: хотелите: „България", „Сан Стефано", гостилница и бирария „България", кафене „България", училище „Христо Ботев", първоначално училище „Васил Левски", площадите: „Цар Фердинанд", „Княз Борис", улиците: „Бенковски", „Сливница", „Капитан Златев" и др.

Населението на селата в околията се препитава главно със земеделие и скотовъдство. Лозя извън града има само в Желюша и някои близки до него села. Правят опити да въведат отглеждането на цвекло покрай железопътната линия, но скоро изостават тази култура. Населението от селата в околията се занимава и с животновъдство, но за неговото интензивно развитие липсват необходимите условия. Селата не разполагат с обширни пасбища. Едър добитък като волове и крави тук отглеждат повече за впрягане, отколкото за месо и мляко. Сравнително по-добре е развито овцевъдството. Министерството на земеделието веднага след Освобождението разкрива курсове за модерно земеделие, където лектори между другото се опитват да убедят населението, че широко разпространеният обичай в цялата околия всеки да отглежда по един кон – бинек, само за езда, без да го използва за някаква работа, освен ведъж в годината, и то невинаги, за вършитба, не е икономически изгоден.

Царибродската околия според списъка на общините в Княжество България през 1890 г. има 11 общини с 62 селища с чисто българско население. Според изготвената тогава статистика в графата „небългари" на всички села в околията, включително и на града Цариброд, изрично е отбелязано, че няма такива.

СПИСЪК НА ОБЩИНИТЕ
НА ЦАРИБРОДСКА ОКОЛИЯ 1891 г.

Селище	Къщи	Жители	Народност
1. Цариброд	ска	община	
Цариброд	329	1785	българи
Паскашия	6	59	българи
2. Боровска		община	
Бански дол	181	70	българи
Борово	104	793	българи
Горна Невля	13	114	българи
Долна Невля	43	345	българи
Драговита	46	329	българи
Поганово	56	425	българи
Прача	17	138	българи
Скръвеница	29	231	българи
3. Буковска		община	
Берендс	34	233	българи
Букоровци	28	186	българи
Каленовци	38	278	българи
Летница	28	198	българи
Мургаш	75	486	българи
Прекръсте	42	303	българи
Разбоище	48	366	българи
4. Градинеиска		община	
Вишан	38	340	българи
Градине	86	653	българи
Мало Бельово	3	20	българи
Новосел чифлик	13	97	българи
5. Желюшка		община	
Власи	52	353	българи
Гоин дол	47	322	българи

Грана	19	105	българи
Държина	30	173	българи
Желюша	60	423	българи
Лукавица	33	265	българи
Сливница	29	158	българи

6. Калотинска община

Бачево	49	316	българи
Берсенде извор	29	215	българи
Драгоил	69	552	българи
Калотина	149	996	българи
Липинци	33	265	българи
Чепърлинци	31	255	българи

7. Комшича община

Бърля	48	350	българи
Вълковия	55	421	българи
Горни Криводол	49	387	българи
Губеш	43	291	българи
Долни Криводол	38	274	българи
Комшица	113	760	българи
Смолча	45	334	българи

8. Славинска община

Болев дол	61	219	българи
Брайковци	36	201	българи
Изатовци	47	340	българи
Каменица	37	388	българи
Славина	86	525	българи
Сенокос	86	560	българи

9. Смиловска община

Гуленовци	45	339	българи
Мошци	32	214	българи
Одоровци	95	672	българи
Петърлаш	59	477	българи
Протополинци	38	330	българи
Радейна	60	388	българи
Смиловци	93	631	българи

10. Станишка община

Бребевница	46	326	българи
Върдоловци	33	249	българи
Голеш	48	515	българи
Мъглош	63	395	българи
Станинци	34	252	българи

11. Туденска община

Връбница	6	59	българи
Ропот	38	220	българи
Туден	124	806	българи

Десет години по-късно, в 1901–1902 г., поради увеличаването на броя на населението и нарастването на някои селища Царибродската околия е организирана в 15 общини с 98 селища (един град, 85 села и 12 махали) както следва:

ЦАРИБРОДСКА ОКОЛИЯ 1901–1902

1. Боровска община – селата: Бански дол, Борово, Горна Невля, Долна Невля, Драговита, Поганово, Прача и Скръвеница.

2. Букуровска община – селата: Беренде, Букоровци и Каленовци, Летница, Мургаш, Прекръсте и Разбоище.

3. Габерска община – селата: Бахалин, Габер, Драготинци, Камбелевци, Табан, Цуцуровци, Чорул, Чуковезер, Ялботина и Ярловци.

4. Годечка община – село Лопушна и махалите: Глотница, Елечанова, Йовкина, Молак, Негулова, Равна, Старо село, Стокина, Трап, Вакарел, Раетска и Странска.

5. Големомаловска община – селата: Големо Малово, Мало Малово и Раяновци.

6. Градинеиска община – селата: Виплан, Градине, Мало Белово и Новосел чифлик.

7. Желюшка община – селата: Власи, Гоин дол, Грапа, Държина, Желюша Луковица, Планиница и Сливница.

8. Калотинска община – селата: Бачево, Берендс извор, Драгоил, Драгоман, Калотина, Липинци и Чепърлинци.

9. Комшичка община – селата: Бърля, Вълковия, Горни Криводол, Губеш, Долни Криводол, Комшица и Смолча.

10. Неделишка община – селата: Владиславци, Грълска падина, Круша, Махаф чифлик, Неделище, Несла, Ново село и Чеканец.

11. Славинска община – селата: Болев дол, Брайковци, Изатовци, Каменица, Славина и Сенокос.

12. Смиловска община – селата: Гуленовци, Моинци, Одоровци, Петърлаш, Протопопинци, Радейна и Смиловци.

13. Станинска община – селата: Бребевница, Върдоловци, Големи, Мъзгош и Станинци.

14. Туденска община – селата: Връбница, Ропот и Туден.

15. Царибродска община – град Цариброд и село Паскашия.

След няколко години Боровската и Желюшката община се разделят на пет самостоятелни общини и броят на общините в Царибродската околия достига 19, а именно: Царибродска, Боровска, Габерска, Годечка, Горно Маловска, Букуровска, Долно Левлянска, Желюшка, Калотинска, Комшичка, Каменичка, Лукавичка, Неделишка, Погановска, Славинска, Смиловска, Станянска, Туденска и Драгоманска.

Като граничен район Царибродска околия има да решава редица проблеми с транспортните връзки, производството и търговския обмен, които биват възпрепятствани от новата граница, прокарана не по естествените географски дадености и етнически реалности, а по стратегически съображения и с нескрити по-нататъшни амбиции. Самата граница има още неуредени пунктове, които се използват умишлено от сръбските погранични власти за предизвикване на инциденти, оттам и на междудържавни разговори и размени на ноти с искания за корекции. Най-благоприятна почва за такъв вид провокации стават т.нар. „двувластни имоти" на пограничното население, част от чиито земи са останали от другата страна на границата. То е принудено да преминава често границата, за да обработва своите имоти, за което трябва постоянно да преодолява умишлено създаваните пречки от пограничните власти. В резултат на това някои семейства изоставят имотите си и се изселват във вътрешността на страната да търсят там своя поминък. Някои, чиито имоти изцяло или в по-голямата си част са останали на сръбска територия, се принуждават именно заради постоянните спънки от страна на граничните власти да се преселят в Сърбия, което сръбската пропаганда не пропуска да експлоатира с пропагандна цел.

Всичко това много добре е показано в статия на Стоян Чилингиров за двувластните имоти между България и Сърбия в студията му за причините за Сръбско-българската война от 1885 г.: „Още когато турците бяха владетели на нашите земи, сърбите използваха всички несъвършенства на граничната линия, за да искат изправянето им винаги в тяхна полза. До тия несъвършенства прибягнаха те и когато се определяше границата между тяхната държава и нашата след Руско-турската война. Благодарение на подкупничество сред част от българското население, готово да свидетелства в тяхна полза, както и на недостатъчната осведоменост на международната разграничителна комисия, те успяват винаги да наредят нещата тъй, че в тяхна територия да останат повечето от двувластните имоти. Сполучат ли веднъж в това, оттам нататък е лесно. Няколко гранични стълкновения и чести, уж неволни затруднения за нашите двувластници, са достатъчни, за да сложат въпроса на дипломатическата маса. Най-малкото заставя се по този начин

населението, собственик на останалите в Сърбия имоти, да се прехвърли при тях, да приеме сръбско поданство и по този начин да даде възможност на великосръбската пропаганда още веднъж да разтръби „аргументирано" по всички краища, че западните покрайнини на България са населени с прави сърби, които не могат да живеят откъснато от Сърбия, че няма да има мир на Балканите, докато не се предадат на последната всички български земи до Искър, та дори и до Янтра[8]."

По този проблем е изготвен доклад на Административното отделение при Министерството на вътрешните работи до Министерския съвет с номер 9157 от 19 декември 1882 г., където по отношение на сръбско-българската граница и проблемите, които се създават чрез нея на българското население от Царибродска околия и на другите гранични околии, може да се прочете следното:

„Граничната линия, която дели България и Сърбия, е прекарана тъй, че не само ниви, ливади, гори и пасища, принадлежащи на наши селяни, са останали зад границата и обратно, но и цели села са разделени на две половини. Има семейства, къщите на които са от едната страна на границата, а земята от другата. При това положение на границата нашето правителство винаги е било отстъпчиво и снизходително.Така сръбските селяни минават свободно границата, обработват си земята и пасат добитъка си в княжеството, без да им искат пътни билети. Сръбското правителство обаче не се въодушевява от същото отношение към нашите поданици. Селяните от Царибродско и Трънско срещат невъзможни препятствия от сръбските погранични власти, когато минават границата, за да обработват земята си, която е останала отвън. От една година насам има безброй оплаквания и донесения за това. Освен пречките, правени на населението, не са редки и инцидентите, предизвикани от сръбските погранични власти..."

Такава е обстановката, в която трябва да се изгражда и развива новосъздадената Царибродска околия и същевременно да решава редица проблеми по административното устройство, образованието, здравеопазването, построяването на административни и други обществени сгради, благоустрояването на града и осигуряването на жилища на постоянния все още поток от Пирот, града, който в навечери-

сто на Руско-турската война наброява 12 000 души българско население и малко турци.

Постепенно пограничният Цариброд се оформя като околийски град, който не отстъпва на градовете от вътрешността на страната – град, на който не са чужди нито суетата на деня, нито модните увлечения. Така го е обрисувал през юни 1911 г. неподписал се царибродчанин: „От няколко години насам се забелязва в малкия ни градец голям стремеж към лукс, мода, развлечения, разходки и др. подобни. Те са погълнали за жалост цялата наша интелигентна младеж. Харчат се безсмислено много пари за суетни работи. Малкото градче почти всяка вечер има празничен вид. В градеца отскоро се всади комфортният живот на европейците... Искат да живеят луксозно и тези обществени съсловия, които в ежедневието са принудени да работят, за да изкарат оскъдната си прехрана и от нея искат да отделят за лукс[9]".

Тази атмосфера се запазва в Цариброд до Първата световна война, след която по силата на Ньойския мирен договор той заедно с по-голямата част от околията бива предаден на Сръбско-Хърватско-Словенското кралство. Въпреки това в България още известно време продължава да съществува Царибродска околия, макар и без града, дал името ѝ без 37 от нейните села, заети от югославската войска на 6 ноември 1920 г. Тази продължила да носи името Царибродска околия териториална единица в България включва десет общини: Букоровци, Габер, Годеч, Голямо Малово, Драгоман, Калотина, Комщица, Неделище, Станинци и Туден.

ПО СЛЕДИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ СТАРИНИ

Много скоро след Освобождението, и особено след Съединението и последвалата го Сръбско-българска война от 1885 г. Цариброд и неговите околности стават привлекателно място не само за любителите на красивата българска природа, възхищението си от които не скриват и писатели като Алеко Константинов и Иван Вазов, но и за историците и изследователите на българската древност. Причините са няколко: първо, че Цариброд е много близо до

София, второ, че дотогава районът почти не е бил проучван, и трето – разположената не много далеч на запад от Цариброд граница застави всички отправили се в тази посока изследователи или просто туристи, да остават в района на града и на неговите околности по-продължително време. Благодарение на това днес ние имаме няколко изключително ценни проучвания и документирания на български епиграфски, архитектурни и други паметници от Късното средновековие и възраждането. Може би поради това, че едни от първите дошли тук след Освобождението изследователи са славяни, чехи по произход, като братята Карел и Хенри Шкорпил и Константин Иречек, значително внимание е отделено на старобългарските паметници, за разлика от европейските пътешественици от предните векове, които минавайки многократно по пътя от Белград през Ниш, Пирот и Цариброд за Константинопол и обратно, се взират внимателно само за антични паметници, гръцки или латински надписи.

Карел и Хенри Шкорпил публикуват един славянски (старобългарски) надпис от манастира „Св. Йоан Предтеча" (Погановския манастир) край село Поганово до Ерма река, между двете села Одоровци и Власи, в общата си статия „Старовремски надписи из разни краища на България". Надписът е издълбан на един камък, който е зазидан в мазгерницата на манастира. На него със старобългарски (черковнославянски) букви е обозначена годината „7079 от сътворението на света," или 1571 от Рождество Христово[10].

Значително по-продължително изследва Погановския манастир Константин Иречек. Той не тръгва за там случайно. В 1880 г. живописецът от Трявна Цано Симеонов му говори дълго за Погановския манастир край Цариброд, за неговите красоти и български старини, които той ревниво е опазил през годините на робството, когато много български древности и ръкописи са били безвъзвратно унищожени или отнесени в чужди държави. Той му разказва за един стар поменик, в който разчел имената на много от българските царе. Скоро след този разговор, още в 1883 г. Константин Иречек отива в манастира край Поганово, намира поменика непокътнат и го преписва. Поменикът е написан върху една обикновена дървена дъсчица 45 см дълга и 20 см широка. Повърхността ѝ е разделена с отвесна черта на

две колони. В лявата, която е хоризонтални черти е разделена на три части, са изписани имената на български царе, а в дясната – имената на йеромонасите на манастира.

Този поменик е писан според формата на буквите, както сам Иречек преценява около XVII век. Сима Соколов от Трън му разказал, че преди години той лично занесъл в Белград един ръкопис с имената на българските царе, който взел от Погановския манастир. Този ръкопис той дал на българския писател Добри Войников, който бил там, а той от своя страна го предал на екзархията в Цариград. Иречек предполага, че надписът върху дъсчицата в Погановския манастир е препис именно от този ръкопис, направен преди много време от някой от монасите на манастира, за да стане достояние на българската наука веднага след Освобождението, т.е. цели два века по-късно. Той не може да открие по-нататъшни следи от ръкописа, но публикува имената на българските царе от поменика, който става известен като „Погановския поменик“ в реда, в който те са записани:

.....

Помени г(оспод)и царя
Костадина
Помени г(оспод)и Борила царя.
Симеона царя.
Петра царя. Романа.
Самуила царя.
Радомира царя. Асеня царя
Петра царя. Борила царя.
Александра царя
Костадина царя.
Симеона царя.

.....

Куман деспот царя
Терстиа царя.
Теодора царя.
Тертиа сина его царя
Александра царя
Асеня царя
Страцимира царя.

Деспота Владислава
брата его.
Стефан царя госпо-
дина его.
Страцимира царя
Костадина.
Асеня царя.[11]

Втората колона е поменик, споменаващ йеромонасите, благодарение на което могат да се узнаят имената на много от тези духовници, които в манастирските килии на този и съседните манастири са поддържали жива българската книжовност, създавали са писмени паметници и са разпространявали духовност сред българите.

Помени г(осподи)
душите раба своих.
Помени г(осподи) благо
честиваго царя
Костадина
и госпожа Елена,
и се еромонаси.
еромонаха Иакова
еромонаха Исидора
еромонаха Теодосиа
.....[12]

Иречек не се задоволява само с изследването на поменика на българските царе, той проучва обстойно Погановския манастир и ни оставя едно ценно описание на състоянието му в 1883 г. с намиращите се там български паметници, старинни фрески и надписи от 1500 г. и др., които по този начин са документирани и трайно за българската история, в състоянието в което се намират веднага след Освобождението, независимо от повратната съдба на региона и появилите се по-късни интерпретации:

„Погановският манастир лежи на прекрасно място, като Власи, в подобна, но по-миниатюрна гориста котловина между огромни скали. На пръв поглед даже се и не вижда, откъде може да се излезе от това скривалище вън на бял свят... В манастира живее само игуменът, добрият и разго-

ворлив отец Васил. В стопанството му помага неговият брат, който се е настанил тук с цялото си семейство. Покрай стопанските манастирски сгради, няколкото каменни свода с дървени тавани, се издига старинна църква. На пръв поглед тя живо ми напомня църквата на Станимашкото (Асеновградското) градище: живописна сграда от пласт тухли в три реда и пласт дялан камък, около 18 крачки дълга и 7 крачки широка, която над преддверието над църквата има също тъй четириъгълна куличка. Същинската църквичка е триконхална, като има освен олтарна абсида, още две полукръгли абсиди от страните с малки прозорчета. Над нея се издига едно кубе върху тамбур с осем прозорчета, през които се вмъква слаба светлина в тъмната вътрешност. На пода, постлан с тухли, съгледах няколко диска от печена глина с листови орнаменти. Към тази стара сграда в ново време е прибавен отпред отворен перистал на стълбове.

Интересни са грижливо изработените стенни живописи на тъмен фон, които се простират дори до кубето. Те са не само добре запазени, но узнаваме и кога са правени. Надписът над вратата на църквата ни съобщава, че зографията е била правена, не е казано от кого и за кого, през октомври 1500 г., а другият надпис на иконостаса споменава зографисването в 1512 г. (Между светиите Константин и Елена и Св. Иван Богослов тук са изобразени също и Св. Иван Рилски, Св. Йоаким Сарандапорски, Св. Симеон-Сръбски, Св. Сава и др.) Отвън в стената на фасадата са зазидани три каменни диска, на които се виждат издълбани имената на Св.Иван Богослов „Господин Константин" и „Госпожа Елена". Името на Св. Иван и Константин се повтаря и на средните стълбове на прозорците от страните. Няма съмнение, че под тия имена се разбират, самата плоча може да бъде по-нова или по-стара, основателите – някои южнославянски князе. Традицията ги е идентифицирала с император Константин Велики и неговата майка, която впрочем наистина е била родом от тукашния край, от близкия Ниш. От второстепенните сгради мегерницата напълно напомня кухните на нашите (т.е. европейските) замъци: свод от тухли и камък, който продължава във висок комин, под въздействието на стогодишен дим, като че напъстрен с емайл. В него се показва откъслек от надпис, който споменава

годината, месеца и кръга на слънцето, ако съм прочел добре, 7085 от сътворението на света – 1577 г. след Христа[13]."

Братя Шкорпил разчитат годината в надписа 1575 г., т.е. с две години по-ранна. Иречек описва и поменика, който е публикувал преди това, като добавя, че малката дъсчица, на която са изписани имената на българските царе, е принадлежала някога към двукрила икона и че имената на царете, изписани там, са взети от същия източник, от който е произлязал и Боянският поменик (от Боянската църква). И което е много важно, че при неговото посещение, т.е. в 1883 г. този поменик още се четял по време на служба пред богомолците от Царибродско, посещавайки това свято място и продължавайки да разказват предания за древната българска история:

„Поменикът и досега се чете на литургия през празници – продължава описанието Иречек. – Тук е имало много ръкописи, тъй като казват, че манастирът никога не е оставал пуст, но те в нашето столетие (XIX век) били разнесени от частни лица. Намерих само 9 книги на хартия, всички с църковно съдържание. (Всред тях имало ръкопис от XV век, а сърбите били отнесли пет ръкописа през окупацията в1877–1878 г.) Тукашната местност може би много отдавна е била населена. Отец игумен ми показа монети, намерени при копането в манастирската градина, от Юлий Цезар (със слон), Аврелиан, Константин, Юстиниан, византийски монети, български сребърни монети от Цар Асен и т.н.[14]"

Спрях се по-подробно на описанието на Погановския манастир, направено от Константин Иречек, защото то документира по безспорен и обективен начин състоянието на този средновековен български паметник и отношението към него на местното население много скоро след Освобождението, съпоставяйки неволно тогава видяното и чутото с преживяното, когато близо век по-късно, в 1999 г., когато посетих манастира и взирайки се да открия някои от надписите, за които само бях чел, видях залепена от външната страна на вратата на манастирската църква печатна листовка с надпис на сръбски език: „Сърбине, не псуй Бога". Добродушната игуменка не ме разбра, когато я попитах за смисъла на това предупреждение и дълго се чуди дали да вземе предложените й за свещите български пари.

Както става ясно от публикувания по-горе царски поменик, той съдържа имената само на български царе, макар и да са допуснати някои грешки и подредбата им да не следва винаги точната хронология на събитията, между тях не е споменат нито един сръбски владетел, а това показва, както отбелязват и проучвателите му, не само че поменикът е преписан от български оригинал, но и че тези, които са го чели и слушали, са били винаги българи. За това не е малък и броят на българските учени, които още в първите години на неговата популярност успяха да направят своите проучвания и по-късно да ги публикуват. Достатъчно е да спомена Кр. Миятев, който написа отделна книжка за Погановския манастир, издадена по-късно от царибродското дружество „Нишава" в София, Андрей Грабар, който в Известия на Българския археологически институт помества статията „Погановският монастир", в която могат да се видят репродукции на стенописите на манастира от проф. Богдан Филов, интерпретирал погановските стенописи в не един свой труд.[15]

Много са въпросите, на които българските историци се налага да отговорят по повод на „откритието" на Погановския манастир. Някои от тогавашните им отговори са претърпели развитие и са намерили потвърждение и в други паметници по българските земи, но има и такива като първите оценки на Иречек или като това на Миятев, които винаги ще бъдат цитирани: „В тази скромна постройка се крият истински стенописни шедьоври, които имат първостепенно значение за балканското изкуство. Наистина погановските стенописи не са първите, които са се освободили от византийските традиции и не първите са отразили в себе си натуралистичните тенденции на новото време, но затова пък те първи и най-решително са се отърсили от старите окови, за да отворят широко вратите си за новите форми на Ранния ренесанс. В тази област погановските стенописи са изпреварили атонските и са им отнели доскорошната слава в първостепен чинител през епохата на турското робство. По своята иконография и стил погановските стенописи стоят уединени вред съвременните им паметници в Сърбия, Македония и България. Те се явяват като истинско художествено произведение на едно сравнително индивидуално творчество, което за съжаление никъде дру-

гаде в българските земи не е намерило подражатели и продължители, за да можем днес да говорим и за български Ренесанс в изкуството[16]."

От времето, когато Миятев проучва стенописите и надписите в Погановския манастир, броят на българските паметници на средновековната и възрожденската архитектура и стенописи се е увеличил значително и обогатил с още паметници с голяма стойност, но това не намалява стойността на неговата оценка за стенописите в манастира „Св. Йоан Предтеча" и тяхното значение за българската култура и църковна живопис в прехода между средновековието и възраждането. За съжаление трябва да се каже, че този изключителен интерес на българските и чуждите историци към старините в Погановския манастир си остава повече тяхна грижа, защото, когато Миятев посещава отново манастира, само два-три месеца преди предаването му на Югославия заедно с Цариброд и прилежащите му села, той е пуст, безлюден и изглежда изоставен на съдбата, както и целият Цаибродски край. „Освобождението на България завари Погановския манастир беден и занемарен. Изпълнил вече своята историческа задача, той както и много други неща, е трябвало да изпита върху себе си безразличието на поколението. Този ветеран беше оставен, тъй да се каже, без надзор от страна на духовните власти... Когато през 1920 г. ние посетихме манастира, в него нямаше жива душа. Тихо и безмълвно беше в манастирския двор, а църквата пустееше като една прашна и жалка сграда[17]." Все пак някои от паметниците са били спасени и своевременно прибрани в Народния музей в София.

Не може да се пише за Цариброд, без обикновено да се стигне до увлечение към Погановския манастир, както постъпвам и сега, както са постъпили и всички, които са писали за този град. И мисля, че не греша с усещането си, че в годините след Освобождението на България Погановският манастир привлича много често вниманието на светилата на българската историческа мисъл, в много по-голяма степен, отколкото редица други, не по-малко ценни паметници на Българското средновековие. Въпреки своите скромни размери и малка известност, в българските очи той стои почти веднага след историческо-археологически обекти като Царевец във Велико Търново, Мадарския конник, манасти-

ра „Св. Наум“ или Плиска.

Но в 1883 г. Константин Иречек ни записва интересни сведения и за други манастири и български старини край Царибród. От Погановския манастир той се насочва към село Одоровци, над което, от десния бряг на реката и на една висока скала се намира градището Ясеново кале. Крепостна стена, дебела от един до два метра и изградена от дялани камъни, ограждала четиръгълно пространство с по 40 метра дължина на страните. Крепостта имала и щерна. Тя му била показана от отсрещния връх на Руй планина. Срещу крепостта, на левия бряг на реката, се намирали развалините на стар манастир – Одоровският манастир. Преданието, което разказали местните хора в Одоровци, твърдяло, че крепостта била превзета от турците на самия ден Великден, когато войнишите били отишли на църковна служба при манастира, каквато била тогава традицията в българската войска. Към тази военна хитрост турците били научени от „една баба“. Тук Иречек сигурно не е разбрал добре събеседника си. Вероятно е ставало дума не за „една баба“, а за „един баба“ (с ударение на втората сричка) – водач на мюсюлмански орден, на каквито обикновено се приписват организиране на насилия над заварения от османците местно население по време на големите християнски празници. Турците след това, пак според преданието, разрушили Одоровския манастир, където живеели 70 калугери, защото те нападнали и обрали турската хазна, която пътувала по тези места от Ниш за Самоков. Българските селяни показвали дори скалата, откъдето след грабежа били хвърлени хората и катърите.

Местните предания и легенди много често смесват събития и герои, така и тук преданието е приписало несвойствено поведение на боголюбивите калугери на Одоровския манастир, но затова пък то възпроизвежда точно, макар и да бърка хронологията, случки и събития от миналото, защото много от крепостите тук са действително разрушавани по време на османските завоевания, а пътищата до неотдавна са готвели изненади за всеки, който превозвал каквато и да е стока, камо ли „хазна“. Жителите на Одоровци и на околните села свързват крепостта Ясеново кале с българския цар Асен, тълкувайки го като „Асеново кале“. Иречек удачно забелязва, че името на крепостта произлиза най-

вероятно от разположеното недалеч село Ясенов дол, което на него му говорело по-скоро за дървото ясен, отколкото за Асеновци. Това едва ли е убедило местните българи, които биха му доказали, че и Ясенов дол произлиза от цар Асен, защото на поменика в Погановския манастир много ясно е изписано името му, което игуменът чете на всеки празник. Този епизод на неравностоен етимологически спор между учения и селяните от Одоровци и Поганово има и по-сериозна страна. Той показва както непромененото до този момент българско народностно съзнание на местното население, така и една завидна историческа памет, където се преплитат предания с легенди, но и действителни имена на българските владетели.

Край малък поток, идващ откъм село Звонци, му показват топъл минерален извор, откъдето, според преданието, са изнасяли нагоре камъни, от ръка на ръка, когато строяли крепостта, свързана в съзнанието на населението с цар Асен. Между селата Звонци и Искровци имало остатъци от стар мост, наречен Ковачев мост, калдаръм и някаква разрушена постройка. И над Рибни дол – горната долина на Погановския поток, имало останки от стара крепост. Преди време там намерили каменна плоча с изобразени на нея „три хляба". Няма много такива случаи в археологическата практика, да се намират каменни плочи с изображение на хлябове. По-скоро селяните са видели позаличени от времето изображения от антични надгробни плочи или слънчеви знаци. Съвременните антрополози веднага ще протръбят, че са установили следи на някакво много древно светилище, за открити жертвеници или соларни дискове на слънцепоклонници, но на измъчения и отруден български селянин от Царибродско и тогава първата му мисъл все с за хляба – мисъл много далеч от сензацията, но близко до оцеляването.

В Цариброд жителите на градчето през 80-те години на XIX век изговаряли името му по-скоро като Царев-брод, също спомен от царските времена. Там според разказваните от тях предания се плащала от всички преминаващи „царската броднина". Цариброд, както отбелязахме по-горе, често се споменава през последните няколко века на османското владичество като място, където пътуващите търговци и разни посланичества от Европа към Портата и обратно, често спират да почиват или да преноцуват, но самото село е било на височината и почти не се е виждало от пътя.

Тук, където те обикновено спирали, имало само един кладенец-чешма и постройки за отдих и подслон на пътниците, които можели да си набавят храна и продукти от слизащите при тях българи.

Може да се разсъждава дали името на Цариброд, Царевброд, както се изговаряло тогава, не е възникнало по аналогия с разпространената сред българите практика, да наричат главните пътища „царски" („царският път"= „главният път"). Защото то е било разположено действително на главния път от Белград за София – Одрин и Цариград, а също и на удобен за пресичане на река Нишава, споменавана тук в горното ѝ течение и като Малка Нишава.

Край Цариброд Иречек чул и едно много интересно за него название на кремъчните кристали, които местните българи наричали „божии стрели", и твърдели, че падали от небето със светкавиците. Връзката между кремъчните камъни и светкавиците се е сторила много озадачаваща на чеха, но той явно се е досетил, че по негово време българите още запалвали огън и припалвали цигарите си с помощта именно на такива кремъци. След това „откритие" той изказва дълбокото си съжаление, че не може да остане подълго време всред българите в Царибродско и да запише от тях и други редки и старинни названия на минерали и растения. Оставя ни обаче описанието на още един старинен храм в село Лукавица:

„Развалените Лукавички храм е съвършено особена сграда. Самата черква е незначителна, само 7 крачки дълга и 5 широка, с полукръгла абсида. Първоначалният тухлен свод, който отдавна се е съборил, селяните са заменили с дървен покрив. Над църковното преддверие се издига триетажна четириъгълна кула със страни 5 крачки широки. Нейните стени са грубо направени от обли речни и ломени камъни, между които хоризонтално са зазидани греди. Най-високият етаж е имал параклисче, по цялата му дължина сводообразни четириъгълни прозорчета и триъгълна абсида, по чиито стени още се познават фрески. Средният етаж – само стълба, има голи стени с два мазгала (бруствера) отстрани. Долният простор е постлан с камъни и по стените е бил украсен с по-малки ликове на светии, прилежно изработени на тъмен фон в два реда, един над друг; на свитъците, които светиите държат в ръцете си, се четат откъслеци от старославянски надписи. Лицата на светиите са избо-

дени от турците. Целият храм изглежда някога е бил засипан с пръст и отново изровен... Около развалините се забелязваха и купове дялани камъни и следи от ограда. Мястото между върха и потока е толкова тясно, че кулата едва ли е могла да служи за отбранителна цел. За миналото на тая сграда, която, като съчетание на кулата с целия храм, е голяма рядкост в източната архитектура, няма предания. Селянинът, който ни отвори църквата, каза, че и неговият дядо, който бил уж на 120 години, както обикновено в селата годините на старите хора много се надвишават, не знаел кога тази църква е служила. Селяните идвали тук на Митровден[18]."

От последните думи на селянина, грижещ се за църквата, може да се заключи, че тя е била посветена на Св. Димитър, щом Митровден (Димитровден) е нейният патронен празник, когато хората от селото и от околността идвали тук всяка година, за да почетат заедно с християнския светец и тези мълчаливи руини, свидетели на мрачни и страшни времена – времена на строеж на високи кули за оцеляване и на църкви, скрити в земята, опазили по чудо славянски букви и думи от старобългарски надписи.

Павел Делирадев и историкът Иван Велков също споменават свидетелства за няколко старинни манастира. Това е старата църква на Беренде в долината на Нишава, украсена с фрески от времето на цар Асен; манастирът в Разбоище, чиято църква е изградена „като пещера" в стръмни скали; манастирът „Св. Иван", който се търси над около 3 км южно от гара Драгоман; развалини на стара църква от XVI век в Драгоман със следи от стари фрески и др.[19]

Едва ли някога ще може да се възстанови цялата картина в Цариброд за състоянието на старините – мълчаливите свидетелства за българската древност по тези земи, такава, каквато е била тя по време на възстановяването на българската държава в 1878 г., и какво още е могло да бъде проучено и съхранено за вечни времена. Според официалната статистика, която се изготвя в края на 80-те години на XIX век в общините и селата в цялата страна, в Цариброд ска окодия са посочени, без това да е окончателен списък, 10 действащи манастира, което е достатъчно голямо число, за да определи района като едно от значимите християнски средища за духовен живот на Българското средновековие и Възраждане.

1. „Св. Иван“ в землището на с. Поганово, Брезовска община, известен повече като „Погановския манастир“.

2. „Св. Пресвета Богородица“ в землището на с. Разбойна, Букоровска община.

3. „Св. Никола“ в землището на с. Мало Малово, Голямомаловска община.

4. „Св. Пресвета“ в землището на село Грапа, Желюшка община.

5 „Св. Никола“ в землището на с. Държина, Желюшка околия.

6. „Св. Анастасия“ в землището на с. Неделище, Неделишка община.

7. „Св. Арахангел“ в землището на с. Изатовци, Славинска община.

8. „Св. Кирик“ в землището на Смиловци, Смиловска община.

9. „Св. Димитър“ в землището на с. Бребевница, Станянска община.

10. „Св. Димитър“ в землището на гр. Цариброд.

Съотношението между броя на манастирите и селата в Царибродска околия показва, че тук на около десетина селища се пада по един действащ манастир, който е поддържал живи християнската вяра и българското народностно съзнание сред населението и в годините преди Освобождението на България.

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА ОТ 1885 г.

Едва що извървели първите си стъпки по административното уреждане на новата община и още не преодолели съпътстващите този процес трудности, както и проблемите по настаняването на многобройните преселници от Пиротско, дошли да се заселят масово тук, след като се разбира, че родните им места остават извън пределите на българската държава съгласно разпоредбите на Берлинския мирен договор, царибродчани трябва да изживяват ново гор-

чиво разочарование от съседите – обявяването на Сръбско-българската война. Този път те се оказват в центъра на военните действия и на главния път за придвижване на войските в двете посоки.

Когато два месеца преди това се обявява тържествено Съединението между Княжество България и Източна Румелия, царибродчани заедно с всички пиротски българи, независимо къде се намират те, на запад или на изток от българо-сръбската политическа граница, ликуват, защото с този акт българският народ защити достойно пред великите сили своите права за самоопределение и създаде в техните очи предпоставка за ревизия на Берлинския договор, който остави повечето пиротци извън родината им.

Европейските политици не са доволни от този дързък акт на българите, извършен против тяхната воля. Не е доволен и руският цар Александър III. За назидание той изтегля от младата българска войска своите опитни офицери, което има за цел, по всяка вероятност, не толкова да сплаши българите, че сами няма да могат да се справят с тежките военни задачи, както това често се подчертава в коментарите на този акт, колкото, за да покаже, че е в синхрон с общия европейски концерт и същевременно да насърчи неприятелите на България да предявят своите претенции. Турция съсредоточава войски към южната българска граница, но накрая тя приема предложението за международен арбитраж. Сърбия и Гърция претендират за териториални компенсации. Австро-Унгария настоява на Сърбия да се отстъпят територии заради уголемяването на България след Съединението. Българското командване няма разработен план за война със Сърбия. Неговото внимание след 6 септември 1885 г. е насочено към границата с Турция, където съсредоточва и своите сили, сведени до два корпуса – Източен и Западен. На сръбско-българската граница не са оставени никакви български военни части. Едва в началото на октомври, когато сръбското командване започва да съсредоточва големи войскови части в районите по българската граница, българското командване изготвя план за водене на война със Сърбия, предвиждащ действия с прикриващи отряди, които да забавят придвижването на сръбските войски, докато българските главни сили достигнат Сливница. Под предлог, че осъщественото от българи-

те на 6 септември съединение на Източна Румелия с Княжество България нарушавало равновесието на Балканите, на 2 ноември Сърбия обявява война на България и сръбските войски преминават българо-сръбската граница, без да имат срещу себе си сериозни съединения. Сръбският крал Милан, освен главното командване, поема лично Нишавската армия, задачата на която е да завладее София, преди българските войски да пристигнат от турската граница. Той настъпва с тази армия към София, като насочва Моравската дивизия от Власина и Кална през Колуница и Трън, Шумадийската дивизия от Пирот през Врабча и Сливница, Дунавската дивизия по шосето Цариброд–Сливница–София. Разчита на численото превъзходство на сръбската войска, която с бързи действия трябва да разгроми българските сили в района на Цариброд, да отблъсне идващите от Южна България български войски и да превземе София. В първите два дни на войната само малочислени прикриващи български отряди дават отпор на многократно превъзхождащите ги сръбски сили и се оттеглят с бой към Сливница.

Още на 2 ноември българските войски при Цариброд влизат в бой с Дунавската дивизия, командвана от генерал Йованович, която има задача да излезе на линията Вишан – Калотина. Съотношението в числеността е седем към едно в полза на сръбските части. Царибродският отряд, който трябва да спре мощното сръбско настъпление в този район, се състои само от една дружина, три опълченски чети и един ескадрон, под командата на капитан Хр. Попов. С тези сили той устоява на силния сръбски натиск докъм 17 часа. Пред опасността да бъдат обградени той заповядва на защитниците да се оттеглят на Драгоманската позиция. Дунавската дивизия не може да достигне набелязаните в плана за настъплението позиции и остава да нощува в района на Цариброд. Така вместо планираното мащабно и бързо настъпление, Шумадийската дивизия замръква пред позицията на Врабча, а Дунавската дивизия едва изтласква с бой от Цариброд неголемия ариергард на българския Сливнишки отряд и замръква при западния вход на Драгоманската теснина. Шумадийската дивизия, командвана от полковник Бинички, трябвало да напредне по пътя Пирот -Трън и заедно с Моравската дивизия да превземат Трън и Брезник.

По пътя си Шумадийската дивизия се натъква на отряда на капитан Букурещлиев, който оказва упорита съпротива, поради което до вечерта тази дивизия успява да проникне само три-четири километра в българска територия. Моравската дивизия, водена от полковник Топалович, също не успява да достигне до Трън. Крал Милан се установява вечерта в Цариброд недоволен от нерешителните действия на сръбските войски при настъплението към Драгоман[20].

Междувременно българското главно командване усилва Западния корпус и организира прехвърлянето на Източния корпус към Сливница. Разраства се и голямо доброволческо движение всред българите. За много кратко време броят на доброволците надминава 10 000 души, стекли се като лавина от всички български земи. Доброволците от Царибродско първи срещат сръбските войски поради близостта им до границата. Много слабо е проучен в българската историография въпросът с българските доброволци от Пиротско и Нишко във войната от 1885 г., проливали кръвта си, а някои дали и живота си в защита на Българското княжество.

Доброволчески отряди и чети се формират във всички български градове. Създават се студентски и дори ученически легион. Цяла Европа е впечатлена и всички европейски вестници широко отразяват шумните доброволчески групи от българи студенти, които потеглят с влаковете от всичките европейски столици, за да се бият за отечеството си. Сигнала дават двадесет студенти от Женева, сред тях е и Петър Зъбов от Пирот, които след бурно съвещание в любимата им бирария, събират всичките си пари в общ фонд за пътуването, отправят чрез вестниците призив до всички българи студенти в Европа, да последват примера им и потеглят.

Пристигнали в София, те биват настанени в пехотинските казарми, където е разположен Студентският легион, съставен от четири взвода. Когато д-р М. Панчов, почетен взводен командир и летописец на Студентския легион, разказва за порядките там, той добавя: „В казармата докараха от Пирот и ученически легион[21].“ Това малко вмятане пресъздава много добре общия подем по всички български краища и открива още една почти непрочетена страница за родолюбивите прояви на българите от Пирот и Пиротско по

време на Сръбско-българската война от 1885 г.

С голяма морална стойност е помощта, която оказват на българската войска италианските работници по строежа на железопътната линия Цариброд – Вакарел. Първоначално те помагат като санитари, но в най-решителния момент взимат оръжие и се бият наравно с българските войници.

По време на сръбското настъпление българското правителство прави редица усилия да спре с дипломатически средства агресията, но не получава никаква подкрепа на тази си инициатива. Между 5 и 7 ноември по-малочислените български сили, командвани от съвсем млади офицери, нанасят голямо поражение на сръбските войски и принуждават Нишавската армия да се оттегли. След поражението при Драгоман крал Милан се завръща в Цариброд и написва писмо до кралицата Наталия, в което се оплаква, че е невъзможно, не само каквото и да е настъпление, но дори и самата отбрана и упреква пехотата си в страхливост. Вечерта на същия ден той свиква в Цариброд военен съвет, на който присъства министър-председателят, началник-щабът на армията и всички началници на дивизиите. Началник-щабът настоява сръбските войски да се задържат колкото се може по-дълго на българска територия, защото идела помощ. След съвещанието крал Милан заминава заедно с министър-председателя за Пирот и веднага щом пристига там, изпраща на кралицата телеграма, да иска интервенция на великите сили, завършвайки с думите: „Положението е още по-лошо. Военният съвет реши отстъпление.“ Амбициозната кралица отговаря също с телеграма: „Убийте се всички, но спасете честта!“, но предава на граф Кевенхюлер посланието на краля, с което крал Милан моли великите сили да се намесят за прекратяването на войната.

Във връзка с предстоящото тежко сражение при Цариброд крал Милан издава заповед, чието съдържание и аргументи се различават съществено от тези на манифеста при обявяването на войната. Докато в манифеста той се аргументира с нарушаването на Берлинския мирен договор от страна на България и разклатеното равновесие на Балканите, сега се позовава на същите несъстоятелни „исторически права“, с които след Руско-турската война 1877–1878 г. нишавските българи от Ниш и Пирот не бяха включени в пределите на възстановената българска държава.

„Войници, Нашето отечество е в тежко положение... Вашите стъпки бяха осеяни с победни цветя и успехи след успехи увенчаваха вашите юнашки напори. Пред Тимок, дивният град Кула, на Нишава угледният съкровник Цариброд, на Ерма питомникът Трън, където някога беше Зелениград на смедеревеца Георги, по-нататък Брезник, близо до Немановия Перник и най-после чутовният Драгомански проход – всичко това за кратко време в три дни беше във вашите ръце. Но вие отведнъж спряхте... Аз не мога да помисля, че в гърдите ви угасна любовта към вашата родина, аз не мога да вярвам, че вашите сърца са изстинали към родители и братя, които оставихте в дома, чакайки ви да се върнете не победени, не унижени, не опозорени... Юнаци, стегнете юнашките си сърца, разпалете пак вашата рицарска сръчност и не допускайте, щото вашият досегашен венец на славата да смъкват и разпокъсват ония, които като чужди роби свободата си получиха даром, а не извоюваха юнашки, както ние и нашите бащи своята...[22]“

До 10 ноември силите на Западния корпус достигат 40 000 души. На същата дата българската войска настъпва под командването на подполковник Д. Николаев и в района на Драгоман разбива Дринската и Шумадийската дивизия. Сръбското главно командване изтегля Нишавската армия към района на границата.

Европейската преса не скрива удивлението си от българските успехи. Още при обявяването на войната всички наблюдатели са убедени в успеха и лесната победа на крал Милан, повлияни от сръбската пропаганда и от австрийските внушения. След победата на българите при Сливница изненадата им прераства в нескрит възторг от себеотрицанието, с което наскоро освободилият се малък народ брани свободата и правата си. Кореспондентът на немския вестник „Кьолнише Цайтунг“ фон Хун пише буквално, че „Европа се наелектризирва от българските победи“[23].

На 11 ноември българският авангард, подсилен с конните колони и отряди на ротмистър Ан. Бендерев, продължава енергично настъплението със задачата да пресече пътя на отстъпващия противник. Северно от Драгоман българските подразделения се натъкват на изостанали части от Дринската дивизия и ги изтласкват на запад. Настъплението продължава в пет направления и неприятелските войски са

изтласкани на линията Планиница Цариброд–Радейна. Бендерев разбива Дринската дивизия и стига района на Цариброд. Българското главно командване узнало, че срещу Бендерев стои не ариергардът, а главните сили на Нишавската армия спира за кратко настъплението му, за да го подсилят. В ранния следобед, преди да започнат решителните боеве за Цариброд, срещу цялата Нишавска армия, българите се изправят с 16 дружини, 4 батареи и 6 ескадрона, а сърбите имат разположени срещу тях 32 батальона, 4 пионерни и 4 санитарни роти, 16 батареи, 1 крепостна рота и 12 ескадрона, което показва, че в пехота и конница сърбите са два пъти повече, а с артилерията – четири пъти, при това несравнимо по-добре организирани в дивизии. Някои наблюдатели не без основание отбелязват тогава, че българите в тези боеве с голямата си дързост компенсирали и маскирали малката си численост.

Настъплението към Цариброд започва с атаката на върха Бабина глава. 16-а Плевенска рота се насочва към горящия мост, а 14-а и 15-а рота преминават през Цариброд и под залповия огън на сърбите настъпват по източните склонове на върха. До вечерта четирите дружини от Плевенския полк и обходната колона на капитан Радко Димитриев заемат с атака върха Бабина глава. В същото време българите атакуват и овладяват и Остри връх, северно от Цариброд, където сърбите оказват отчаяна съпротива, но не устояват на постоянните български атаки.

Решаващото и най-тежкото сражение става на 12 ноември. В Цариброд, където се установява щабът на Западния корпус и лично българският княз Александър Батенберг, се взима решение да се настъпи веднага щом от Сливница пристигне колоната на подполковник Филов, която се очаква към ранния следобед.

Войниците получават заповед да се приведат в ред и да се окопаят на заетите позиции. Разположението на войските остава почти такова, каквото е било предната вечер. Само някои малки части от левия фланг са оттеглени към града. След няколко размествания на поделенията от тактически съображения към 14 часа на 12 ноември, непосредствено преди решаващото сражение, българските части в района на Цариброд имат следното разположение и състав:

Десен фланг (Остри връх) – капитан Сарафов с I и IV дружина от 5-и Дунавски полк; II дружина от 6-и Търновски полк; I и IV дружина от 8-и Приморски полк.

Център (Бабина глава) – капитан Делов с II и III дружина от 8-и Приморски полк. Между десния фланг и центъра в долината е изпратена IV дружина от 4-и Плевенски полк.

Ляв фланг – капитан Р. Димитриев с I дружина от 6-и Плевенски полк; II Пловдивска дружина и Харманлийската дружина. Тези дружини трябва да заемат позиция на левия бряг на река Нишава при устието на река Луковица и да охраняват фланга, докато пристигне отрядът на капитан Попов.

Резерв до града – капитан Никифоров с III и IV дружина от 2-ри артилерийски полк. Освен тези части тук са изпратени още 2-ра батарея от I артилерийски полк на Остри връх и 5-а батарея на същия полк – в ловята на север от града.

След подадения сигнал българите настъпват поротно към връх Нишава, като се поддържат взаимно с огън. Тук сърбите оказват упорита съпротива, за което им помага и силно пресечената местност. В подножието на връх Нишава пада убит дружинният командир на III дружина от VIII полк капитан Златев. Сраженисто завършва при пристигането на XIII Търновска рота. Нейният командир ранен повежда войниците в атака. На мръкване върхът е овладян, а с това целият Царибродски край е освободен и пътят на българската войска към Пирот открит.

Битката за връх Нишава над Цариброд е една от най-грозните драми на тази братоубийствена война. Без да има таланта на Вазов, който възпява героизма при Сливница с поклон към новото гробище, не по-малко вълнуващ е разказът за кървавата битка на този връх, изпълнен с преклонение пред саможертвата на българските войници и уважение към синовете на сръбския народ, проляли кръвта си по вина на своя крал, на един от командирите в това сражение – капитан Паков: „Тук на върха Нишава за първи път в тази война се срещнали гърди с гърди българи и сърби ... със щикове, револвери, ножове и юмруци. Сръбското знаме по няколко пъти преминавало от ръце на ръце, между сърби и

българи. Капитан Катанич лично с гърдите си прикрива своето знаме и го хвърля в редиците на пристигащите му на помощ сръбски войници и пада на земята тежко ранен от револверен куршум на подпоручик Матров и пронизан на няколко места от щикове... Благодарение на настъпващата тъмнина сръбското знаме е било спасено, отхвърляно от ръце на ръце назад към приждащите други сръбски войници, (които) с труповете си преграждали пътя на нашите войници към тази сръбска светиня... Гледката на победата е била много ужасна... Горе на върха двата противника са си измервали силите с щикове и ножове, имало е даже случаи на душене с ръце... една малка полянка, около 150–200 квадратни метра цялата е била обагрена с кръвта на храбрите защитници от сръбския батальон, където и немалко храбри търновци също така юначно сложиха кости за славата на своето оръжие. Тук, на това място, убитите и ранените сръбски войници, около 300 души, са били поразени повече от удари на щикове и приклади, отколкото с огнестрелно оръжие, което свидетелства колко упорито водена е била борбата от двете страни..."[24]

Загубите на българите в тази битка не се знаят точно. Изчисляват ги на 250 души, от които 58 убити, като тези жертви са дадени само в продължение на два часа. На следващия ден фон Хун и сърбинът Гончевич посещават полесражението и намират още непогребани 83 сръбски и 14 български убити войници, по-голямата част от които убити са загинали от хладно оръжие. Това сражение, което изтласква чуждите нашественици, остава паметно за цариброднани и за населението от околията.

След като българските войски заемат в ожесточени боеве с Дунавската и Моравската дивизия целия район на Цариброд и върха Нишава – ключовата позиция за отбраната на Пирот, на следващия ден, 13 ноември, сръбската армия започва да се оттегля към Ниш. Великите сили се активизират и настояват за прекратяване на военните действия, същото иска и руският император, а сръбското правителство изпраща парламентьори с такава задача. Българското правителство отхвърля всички тези предложения. Главното командване започва подготовка за овладяване на Пирот. Западният корпус изготвя план за настъпателна операция към Пирот. Издадена е заповед за при-

движване на частите на капитан Попов и на резервите от Сливнишката позиция към фронта при Цариброд. Тук трябва да отбележим, че в този общонароден подем в защита на отечеството в Цариброд пристига като доброволец и народният поет Петко Рачев Славейков. Като инспектор към Червения кръст той заминава на фронта заедно с белгиеца д-р Шарл Роа, с когото организират превързочни пунктове в Сливница, Драгоман, Цариброд и на др. места, където се водят боевете[25].

На 14 ноември сутринта Западният корпус преминава в настъпление. Военните колони и отрядите разбиват сръбските сили в граничния район и устремно се насочват към града, седалище на някогашната българска Нишавска епархия. Към 14 часа те достигат височините, източно от село Извор и източно от селата Ръжана и Смърдан, средно по на 8–10 км от Пирот. В 15 часа те са вече пред самия Пирот. Колоната на майор Гуджев настъпва към височините, източно от с. Извор, и се разполага североизточно от с. Бориловци.

Вечерта българите атакуват изненадващо най-важния стратегически пункт – височината Черни връх. Колоната на подполковник Муткуров настъпва към с. Ръжана под силен пехотински и артилерийски огън. Българската артилерия обстрелва успешно и поразява сръбските батареи. Сръбските войски са принудени да отстъпят. Боят се пренася по улиците на Пирот. Полковник Муткуров издава заповед българските войски да излязат от града, за да не бъдат обсадени. Късно вечерта те обсаждат града откъм южната страна. Част от българските войски излизат в обход на двата фланга на сръбската отбрана и с атака заемат южния им фланг. Колоните на капитан Никифоров и майор Стоянов настъпват срещу десния фланг на противниковите позиции. Командирът на корпуса възлага на няколко дружини под командването на капитан Бахчеванов операцията по овладяването на Черни връх, който повежда войниците в полунощ. Сръбските войски забелязват навреме настъплението и организират силна съпротива. Тук в часовете след полунощ се развива един от най-кръвопролитните боеве в тази война. С цената на много жертви българските войски изтласкват сърбите и заемат височината. Рано сутринта на 15 ноември, много преди разсъмване, боевете за овладява-

нето на Пирот се подновяват. Колоната на майор Гуджев настъпва срещу цялата Шумадийска дивизия на север от града. След успешно проведената атака сръбските защитници отстъпват и цялата дивизия се изтегля зад река Темска, преследвана от войниците на майор Гуджев. В 4 часа сутринта колоната на подполковник Муткуров започва да заема Пирот. Той овладява първо хребета Хисарлъка, западно от града. По улиците на Пирот се завързва жестока битка. Сърбите постигат моментен успех, но войниците на Приморския полк успяват да сломят Дунавската армия, която започва да отстъпва в безпорядък към Княжевац. Българските войски се врязват дълбоко и разделят на две сръбската Нишавска армия. По този начин пътят на българските войски към Ниш става открит.

В продължилите два дни сражения за Пирот и двете воюващи страни дават много жертви. Българското население в Пирот и околните села посреща възторжено българските войници и ги приветства като освободители, вярвайки, че обединената българска държава ще съумее със своята млада, но дръзка войска да поправи несправедливостта от Берлинския договор през 1878 г., който ги остави извън родината и ги раздели от близките им в Царибродско, Трънско и Босилеградско.

Същата вечер, когато пиротчани със „силно пламтящо българско чувство" посрещали българските войски и празнували заедно с тях, небето над Пирот, според очевидци, „ознаменувало (събитието) с феерична гледка от грамадно множество падащи звезди"[26].

Още преди завземането на Пирот Русия изпраща съгласувано с Австро-Унгария нота до София да се сключи примирие. Нотата веднага бива препратена до княз Александър, който забавя отговора ѝ, докато българските войски навлязат в сръбска територия. С това си действие той отстоява позицията си, изразена още на 10 ноември на предложението на Великия везир, който също настоява за такова примирие, с благосклонността и на Англия. Отговорът на българския княз тогава е категоричен: „Свещеният ми дълг към падналите на бойното поле и воената ми чест ме задължават, да не предлагам и да не приемам никакво примирие преди съвършеното очистване на България от сръбски войски и да сключа мира, само след като се намеря на

неприятелска земя[27]."

Намесата на великите сили се ускорява от безпомощното поведение на крал Милан, който не само се оплаква на кралицата, но още на 13 ноември просълзен писмено се отказва от престола пред Гарашанин. Министърът запазва хладнокръвие и заставя своя крал да отиде при войската, като не му спестява унижаващите войското достойнство думи: „Никаква абдикация! Ние разстрелваме войниците пръсташи (които си наранява нарочно пръстите), а Вие искате да бъдете династичен пръсташ!"

След превземането на Пирот българските войски веднага започват подготовка за настъпление към Ниш. Още вечерта на 15 ноември в Пирот пристига по нареждане на своето правителство австро-унгарският пълномощен министър в Белград граф Кевенхюлер с ултиматум от името на великите сили и по-конкретно – на Австро-Унгария, Германия и Русия, българите да прекратят военните действия. Съобщават за това посещение на Княз Александър, който нощува в Ръжана. Срещата между двамата се осъществява на другата сутрин – 16 ноември, в Пирот. Главното командване и българското правителство не са съгласни с това предложение, но Князът, без да ги пита, преценявайки реално международната обстановка, изолацията и настроенията срещу българите, и заплахата от Кевенхюлер, че България в противен случай ще бъде окупирана от Русия, издава заповед настъплението да спре.

Разговорът между двамата се интерпретира в различни нюанси, като този например с каква окупация е била заплашвана България – с руска или с австрийска или и с двете заедно, но същността на заплахата и унижението остават. За последното най-добре говори самодоволството на граф Кевенхюлер, когато докладва на крал Милан в Бяла Паланка за резултатите от разговора си с младия български княз: „Величество, г-н Батенберг в началото не искаше и да чуе за примирие, за което, той каза, че можело да се говори само когато влезе с войската си в Ниш. Но когато аз го заплаших, че тогава вече ще бъде късно, защото, ако напредне само още една крачка, ще срещне не само сръбска, но и една много по-силна войска, той клюмна като цвят попарен с вряла вода и веднага прие, каквото исках от него[28]."

След заповедта на Александър Батенберг за прекратяване на военните действия външният министър Цанов съобщава още същия ден с нота на великите сили и на великия везир, че в отговор на тяхната колективна постъпка България е преустановила военните действия и приема да преговаря за примирие[29].

Сръбското командване настоява войските да останат на позициите си от 16 ноември, да не се извършват разместванията на частите, да се пристъпи към взаимно опразване на заетите територии и примирието да трае до 1 януари 1886 г. Българската страна възразява, че сръбското предложение не се съобразява с българската победа и предлага друг вариант: сръбските войски да се изтеглят от заетата българска територия, българските войски да останат на застите позиции и веднага след подписването на примирието да се пристъпи към преговори за мир. Сръбското правителство, чувствайки зад гърба си подкрепата на великите сили, отхвърля българското предложение и започва демонстративно военни приготовления. Великите сили и този път остават глухи към българските апели. По предложение на Австро-Унгария се създава международна военна комисия от военните аташета на Русия, Германия, Англия, Франция и Италия във Виена и по един представител на Турция и Австро-Унгария. На 6 декември комисията се събира в Пирот. За няколко дни тя изготвя проект за договор, който не се съобразява с исканията на българското правителство.

Актът на примирието се подписва на 9 декември. Според договора сръбските и българските войски трябва да се изтеглят на старите граници, като се образува временна неутрална зона. Българските войски опразват Пирот на 13 декември, а сърбите се оттеглят откъм Видин. Руският делегат в международната военна комисия по примирието Каулбарс убеждава Княз Александър I да направи стъпки за сближаване с руския цар. В резултат на това князът издава заповед към българската войска, с която се отдава дължимото признание на руския цар и на руските офицери за успеха на българското оръжие. Освен това, когато в София посрещат на 14 декември победоносната българска войска, над военното министерство се издига и руското знаме и военната музика изсвирва руския химн „Боже, Царя пази".

Преговорите за мир продължават в Букурещ до 19 фев-

руари 1886 г., когато се подписва и Букурещкият мирен договор. Под натиск на великите сили България се отказва от исканите от нея 20 милиона обезщетение. България запазва Съединението и земите до старата западна граница заедно с Цариброд, но трябва да се откаже в полза на Турция от Кърджали, който град преди войната бе в Източна Румелия.

Младата българска държава плаща скъпа цена за тази победа: 700 убити, 4000 ранени, големи материални щети и огромни разходи. С нея тя спасява Съединението, опазва своята територия от чужди посегателства и променя представите на Европа за силата на българската армия и войнските добродетели на българите. Българите от Пиротско и Нишко са угнетени. Цариброднани и жителите на цялата Цариброднска околия обаче отдъхват спокойни след края на войната, че отново остават в пределите на българската държава.

Макар и краткотрайни, военните действия, в центъра на които попада и самият Цариброд, донасят много разрушения и опустошения. От освободителната Руско-турска война 1877–1878 г. бяха изминали едва седем години и всичко изградено с много труд и надежди стихията на войната бе почти помела и то трябва да се гради отначало.

Към Цариброд се устремява нов поток от българи бежанци от Пиротско и Нишко, чието положение след войната става много по-тежко поради сръбските репресии. Те започват веднага след изтеглянето на българските войски съгласно сключеното примирие. На площада в Пирот публично бива разстрелян от сръбските войници Константин Даскалов. Насилия над българи се извършват в целия окръг. Дошлите в Цариброд много бежанци от Пирот с големи трудности биват настанявани и осигурявани с подслон и прехрана в неголямото по това време градче.

След войната цариброднани показват признателността си към жертвите, паднали за тяхната свобода във войната през 1885 г., като въвеждат свой местен празник „12-и ноември – Празникът на Цариброд", денят на освобождението на Цариброд", който празнуват най-тържествено всяка година на тази дата, отбелязваща и битката за връх Нишава. За значението, което цариброднани отдават на този празник,

говори и грандиозността, с която те го празнуват. За това свидетелстват и изготвяните всяка година за целта от кметството програми на честването, като тази за 1901 г. например:

Програма

За тържественото отпразнуване историческата дата 12 ноември 1885 г. – ден, в който храбрите български войски прогониха неприятеля от град Цариброд.

Сборен пункт на участващите в тържеството – училищният двор. Шествието тръгва към гроба на падналите офицери и войници в 10 часа сутринта по следния ред:

1. Ликът на падналия герой капитан Златев, с венци поднесени от разните съсловия.
2. Духовенството.
3. Офицерите от Царибродския гарнизон.
4. Чиновничеството.
5. Общинските власти.
6. Учителското тяло.
7. Гражданите и дошлите представители от околията.
8. Учениците.

Пред гроба на падналите офицери и войници ще се отслужи тържествена панихида, след което ще се държат подобаващи речи. След свършването на панихидата процесията тръгва в същия ред към двора на училището, където ще се отслужи благодарствен молебен по случай победата на българското оръжие. След молебена кметът приема поздравленията в салона на основното училище, откогато започва увеселението. През целия ден всички заведения ще са затворени, които, както и частните къщи ще са окичени с народен флаг, а вечерта градът ще бъде осветен.

Град Цариброд, 11 ноември 1901 г. От Кметството.

Тези тържества се повтарят всяка година, обогатени с нови прояви. За някои от тях пристигат и близки на загинали офицери и войни в битката за освобождаването на Цариброд. За това говори и репортажът за честването на празника на града девет години по-късно, на 12 ноември 1909 г.:

„Сутрината в 9,30 часа в църковния двор бяха събрани духовенството, гражданството, учителите с учениците, офицерите с войниците. Отслужи се панихида и се отиде на гроба на храбро падналия капитан Златев. Двама подофицери носеха лика на капитан Златев, след тях вървяха и останалите в същия ред..."[58] Следва слово от кмета и подписване на венци. След обяда се устройва общоградско тържество с маршове и хора. От името на царибродчани кметът Връдловски изпраща благодарствена телеграма до командира на 8-и Приморски полк във Варна полковник Нерезов за славната победа на приморци през 1885 г. при Цариброд. Телеграма той изпраща и до госпожа Златева – съпругата на убития при атаката на връх Нишава капитан със следното съдържание: „Днес царибродските граждани отдават заслужена почит на геройски падналия Ваш незабравим съпруг капитан Златев на 12 ноември 1885 г., по който случай съм натоварен да Ви поднеса техните и моите съболезнования. Кмет Връдловски". Още същия ден царибродчани получават отговори на телеграмите и поздравления от министъра на войната генерал Николаев.

На следващата година в Цариброд се отбелязва 25-годишнината от освобождението на града, за което тържество пристига и синът на убития капитан Златев – младият подпоручик Златев, който се е родил три месеца след гибелта на баща си. Четвъртвековният юбилей събужда повече размисли, надхвърлящи чисто протоколните прояви на почит и признателност. В местния вестник „Нишава" по този повод е обнародвана статия, вероятно от редактора, която освен признанието за героите отправя остри и хапливи стрели към онези обществени среди, които предпочитат да се отчитат само с пищни програми или са превърнали някогашните си рани в златни кръстове, носещи облаги: „На 2 ноември 1885 г. ние бяхме изненадани от тогавашния сръбски крал Милан..., който (искаше) да пие „белу кафу и слави свою славу" на именния си ден 8 ноември в София... На 12 ноември ние, българите, показахме на света, че и ние сме достойни да пазим свото... Днес, 12 ноември 1910, четвърт век от тая смутна епоха царибродчани си спомнят своето минало, гордеят се с настоящето и празнуват тоя светъл за тях ден – освобождението... Гражданите са създали свой местен празник и всяка година го отпраз-

нуват с подобаваща церемония... Освен програми за отпразнувания, издадени от общинското управление, ние виждаме още в общите гробища един счупен дървен кръст, обърнат надолу, който казват, че стърчал на гроба на звездата, паднала от неприятелския куршум – покойния капитан Иван Златев, убит и загинал за отечеството в момент на най-ожесточената атака, когато е превземал от сърбите тяхното знаме. Капитан Златев повел своята III дружина, застанал няколко крачки пред нея, командвайки настъпления, когато 4–5 неприятелски куршума го пронизали, извиквайки само „Напред момчета!" Къде е вашият комитет за въздигане паметници за тази честна победа? Где бяхте днес и покажете със своя пример отплата към наследството на капитан Златев..."[31]

Упрекът на автора е насочен главно към създадения преди години в Цариброд комитет за въздигане на паметник за падналите в битките за освобождението на града. Този критичен материал, както ще видим по-късно, не остава без последствие, защото още на следващата година става освещаването на съградения паметник. На тази година цариброднани отбелязват тържествено още една бележита дата, също четвъртвековен юбилей – „15 ноември – Празника на победата" – 25 години от победата на 15 ноември 1885 г. над сръбските войски и навлизането в Пирот. На този ден преди обяд в църквата се отслужва панихида за падналите във войната офицери и войници, след което се отслужва и благодарствен молебен в присъствието на много военни, ученици и граждани. През целия ден градът е окичен със знамена, придаващи му празничен вид.

В началото на януари 1911 г. по инициатива на председателя на Върховния комитет на Доброволческата организация „Сливница", наброяваща в страната 32 дружества и 3600 редовни членове, А. Петров, се провежда сбирка на живеещите в Цариброда околия доброволци от Сръбско-българската война за съставяне на местно дружество. Целта на дружество „Сливница" е да въздигне паметник-музей на падналите на бойното поле доброволци и да поддържа бедни членове и др. В устава има и такава разпоредба, след смъртта на някой доброволец останалите живи да внесат, всеки по 50 стотинки, на наследниците му. Във връзка с подготовката за учредителното събрание на това дружест-

во отново се повдига въпросът за създадения още преди десет години комитет „Сливница" в Цариброд: „Хубаво би било, ако на това събрание се повдигне въпросът: Каква е дейността на комитета „Сливница", конституиран през 1900 г. в Цариброд със задача да въздигне паметник на падналите офицери, войници и доброволци в сръбската война и чийто устав беше утвърден от министъра на вътрешните работи с номер 905 от 29 февруари 1900 г. Да му поиска отчет, като го покани за нов живот или да се присъедини към общата доброволческа организация, която гони същата цел."[32] От това изявление става ясно, че цариброднани, макар и не изпълнили докрай поставената си цел, са изпреварили много свои съпародници в инициативата да въздигнат паметник на героите и да създадат своя доброволческа организация, която по неофициални сведения, вече била набрала за тази цел в Цариброд една немалка сума – повече от 2000 лева.

Половин година по-късно, на 2 август 1911 г., когато в цялата страна в градове и села провеждат благодарствен молебен по случай възшествието на Н.В. цар Фердинанд на българския престол преди 24 години, в Цариброд отбелязването на тази годишнина се слива с освещаването на паметника, въздигнат в чест на проелите преди 26 години кръвта си български войни в битката за прогонването на нашественика от града.

По инициатива на полковник Пачев – командир на 25 Драгомански полк, и със съдействието на доброволците от Цариброд, гражданството и войската за кратко време се изгражда един паметник на върха Бабина глава – там, където на 12 ноември 1885 г. става последната кървава битка със сръбската войска, след което тя бива прогонена от българска територия. За изпълнението на тази задача предварително се създава един комитет за въздигане на паметника и една комисия за организиране на тържествата, които развиват трескава дейност. Благодарение усилията и труда на войниците, на членовете на Цариброднската доброволческа дружина „Сливница" и на много граждани паметникът е изграден само за няколко дни във вид на пирамида с костница под нея. В костницата трябва да се пренесат костите от братските могили на падналите на 12 ноември български войници, погребани на върха Бабина глава и на другите съседни

върхове: Нешков връх, Острец и др. Едно подразделение войници работи по самия строеж и по прокарването на пътищата до върха. Помагат му доброволци от Цариброд, които пренасят вода и пясък. Друго подразделение войници през това време разкопава всички братски войнишки гробове наоколо, изважда костите, премива ги и ги полага в четири големи сандъка.

На 1 юли в София заседава II редовен конгрес на доброволческата организация „Сливница", който взима единодушно решение, да се отзове на отправената му покана да присъства на тържеството по освещаването на паметника край Цариброд. На другия ден сутринта от софийската гара с влак в два специални вагона към Цариброд потеглят 60 конгресисти и няколко доброволци в униформи от Софийското дружество „Сливница", които носят дружинното знаме, общо около стотина души. В 10 ч и 30 м влакът пристига на гара Цариброд, където ги посрещат полковник Пачев, кметът Връдловски, околийският началник Антов, около 85 души от Царибродското доброволческо дружество, много граждани, чиновници и военни под звуците на полковата музика. Кметът ги приветства с „Добре дошли" от името на цялото гражданство. От името на доброволческата организация говори председателят на конгреса К. х. Калчев, който благодари на всички, които са съдействали за направата на паметника.

Самата церемония по откриването и осветяването на паметника се извършва много тържествено и в строг порядък. Още сутринта мястото около оградения паметник се изпълва с множество граждани от всякаква възраст и различни съсловия, чакащи започването на церемония. Пристигналите на гарата от София гости и доброволци след тържественото им посрещане и разменените кратки слова, веднага се отправят към казармата, начело с военна музика, следвани от посрещачите. След като гостите разглеждат казармата, за да се запознаят с безупречния ред и чистота в спалните и в другите помещения, те са поканени от кмета на другарски обяд. След обяда колоната от гостите и войската се отправя към мястото на паметника – височината Бабина глава по току-що прокараните нови пътища.

На върха край паметника всички се нареждат по предва-

рително определен ред: войската, доброволците-конгресисти, доброволците от Цариброд, гражданите и представителите на всички учреждения и организации в града. Паметникът е съграден на самия връх, откъдето се открива великолепна гледка във всички посоки. Сутрин при ясно време оттам се вижда град Пирот и околните села, където са родени и много от жителите на Цариброд. Задава се шествието с костите на героите, носени от войници в четири големи сандъка с почетна рота, начело с духовенството. Отслужва се панихида и войниците полагат святите кости, покрити с българското знаме, в костницата под паметника „на съхранение за вечни времена".

След молебена церемонията завършва с няколко вълнуващи слова, които връщат участниците към драматичните събития, разиграли се преди 26 години на 12 ноември по този сега така тих и смълчан връх.

Пръв говори К. х. Калчев, който описва положението на България през 1885 г. и подканва младежите да следват примера на тогавашните герои, извършили Съединението и защитили достойно родината си от нашественика. Слово произнася и мировият съдия в Цариброд Г. А. Петров, завършвайки с цитат от Ботев, а след него – архиерейският наместник свещеник Стаменов, който изтъква връзката между патриотизма и вярата.

Най-голям интерес произвежда речта на главния инициатор за построяването на паметника полковник Пачев, който много точно и разбираемо разказа за битката на този връх преди 26 години: „Крал-Миановата армия след неуспешна тридневна атака на Сливнишката позиция и отблъскването ѝ от Драгоманските и Драгоилските височини, решава да даде последен отпор на българска земя, като се разполага вечерта на 11 септември така: Дунавската дивизия на Патарлашките височини, Шумадийската дивизия – на тая височина, на която е построен паметникът, Дринската и Моравската дивизия – на левия бряг на река Нишава и Лъкавица към селата Желюша, Бански дол и Гоин дол, където се укрепва здраво... На 12 ноември, след пладне, нашите млади герои повеждат дружна атака, като по този висок и стръмен връх срещу Шумадийската дивизия настъпват: една дружина от 4-и полк, една дружина от 6-и полк и две дружини от 8-и полк и със своята безмерна храб-

рост успяват да прогонят цялата сръбска дивизия на сръбска територия. В тоя бой нашите дружини само на тази височина дават жертви капитан Златев и 34 войници от 8-и Приморски полк, а сърбите оставят на нея 318 души мъртви... Боят на 12 ноември по своята ожесточеност е бил единичък през тая война. Никъде другаде атаката не е била така жестока, както тук... имало е схватки с ръце за гуша. Костите на тия саможертвени борци, паднали тук, се прибират за вечни времена в този скромен, но величествен паметник, изграден с помощта на живеещите в Цариброд. Бог да прости лежащите тук герои и всички ония, на които петленните останки лежат там нейде в незнайни гробове".[33]

Накрая това двойно за Цариброд тържество завършва с военен парад в града и с общото задоволство на гражданите и на военните от гарнизона, че е изпълнен един дълг и че е намерено достойно място за вечен покой на героите от 1885 г.

След тържеството в Цариброд се съставя и разпространява за печата следното кратко „комюнике": „Във височините около града ни българската армия загуби 34 войници, достойно изпълнили отечествения си дълг... Плитката гробница, направена още тогава набързо, пазеше останките на тези герои загинали за свободата, като сегиз-тогиз атмосферните явления очистваха земята над тях и откриваха светите кости, заривани от проходящи или намиращи се там на учение войници. 26 години минаха от тази светла дата..., докато днес, с общи усилия, благодарение на граждани, военни и чинове се изгради паметникът, виновник за днешното двойно тържество, в което на вечни времена се поставиха на съхранение светите кости на падналите герои."[34]

Но както се случва и на други места у нас, и за това родолюбиво дело се намират недоволни. В местния вестник се появява критична статия „Паметникът на върха Нишава". Става дума за същия връх Бабина глава, който някои наричат и Нишава. Авторът ѝ, подписал се със странен псевдоним „Огаје", след като отдава заслуженото на историческия факт, че „две сръбски дивизии са прогонени с щик само от един български полк", и за оставилите там костите си повече от 58 души българи, той негодува, че паметникът бил „просто пирамида", а трябвало „нещо гран-

диозно", че паметникът бил много набързо направен, и на каменисти чукари, „само и само Пачев да получи лаврите", че войниците били измъчвани да носят вода и пясък. Накрая той препоръчва на общинските съветници да не отпускат обещаната от бившия кмет Връдловски помощ за изплащане на взетия на кредит цимент за паметника.[35]

С изграждането на войнишкия паметник на върха Нишава (Бабина глава) и тържественото му освещаване на 2 август 1911 г. цариброднани отдават своя достоен принос в увековечаването паметта на героите от 1885 г. На 22 май 1911 г. в околийския център се събират 55 оцелели от Сръбско-българската война доброволци от град Цариброд и околните села и учредяват Цариброднско Доброволческо дружество „Сливница", за председател на което избират адвокатът Д. Сестримски, подпредседател – Ст. Симов, секретар – В. Андонов, касиер – Камен Колев, и съветници: Йордан Г. Цариброднски, С. Паунов и Ж. Виденов, а за контролна комисия: Д. Каралеев и Кр. Станков Байдин.

УЧЕБНО ДЕЛО

До Освобождението учебното дело в Цариброд и Цариброднско следва пътя на българското просвещение през възраждането и се осъществява благодарение волята, усилията и финансовото осигуряване чрез местното население, а след 1871 г. – и с подкрепата на Българската екзархия. След 1878 г, особено след като Цариброд се издига за административен център на създадената Цариброднска община, появява се необходимостта за създаването на учебно заведение с по-висока степен на образование – прогимназия и гимназия, каквито преди това нишавските българи поддържат само в Пирот и Ниш.

В 1879 г. Софийският окръжен училищен съвет назначава за училищен инспектор в Цариброднска околия Димо Петричев. Под негово ръководство в Цариброднско се откриват основни училища и в селата на околията. През есента на 1880 г. по инициатива на свещеник Петър Шишков и Симеон Христов от Пирот Белоградчишката смесена семинария се премества в Цариброд. Учениците от тази

семинария, 80 души на брой, начело с пейния директор С. Христов, преминават през Пирот като войнишка рота с маршировка и песни. Както отбелязват съвременниците, тази манифестация ентусиазира много пиротчани, „да се дигнат и заселят в Цариброд“[36]. За директор на премествената в Цариброд педагогическа семинария с двегодишен курс на обучение, предназначена да подготвя педагогически кадри за нуждата на страната, е назначен Симсон Христов. Кметът Кольо Стоянов и жителите на Цариброд приемат с радост семинарията, в която се обучават по 80 ученици годишно и им оказват гостоприемство при настаняването по квартири.

Свещеникът Тодор Попанастасов предоставя целия си дом на учениците, а всички царибродчани се мобилизират за изграждането на училищния пансион. Сградата има пет учебни стаи и две по-малки, едната за учителска стая с кабинетните сбирки в нея и дирекция. Като първи учители в пансиона работят Стоян Иванов, Георги Деманчев, Георги Чолаков, Гр. Грегоров, чех по народност, Пундел и директорът С. Христов, който в края на 1884 г. напуска пансиона и града поради „неразбирателство с персонала“. Неговото място се заема от Иван Филипов. Тогава идват и учителите Л. Деянов и П. Зъбев. След учебната 1883–1884 г. педагогическата семинария бива закрита, защото в Княжество България се откриват педагогически училища с четиригодишен курс на обучение.

В Цариброд се открива и класно училище – прогимназия. Когато на 25 август 1883 г. Константин Иречек посещава Цариброд, той отбелязва, че там има държавно трикласно училище[37]. Според летописците на учебното дело в Цариброд трети клас на тамошната прогимназия се открива доста по-късно – в 1900 г.[38] Иречек посещава Цариброд по време на лятната ваканция на учениците и учителите. Възможно е разкриването на трети клас да е било само подготвено и да е предстояло, ако не и вече станало. Последвалите драматични събития като Сръбско-българската война през есента на 1885 безспорно забавят и отлагат тази желана от населението на околията придобивка. Защото, както узнаваме, и през 1900 г. откриването на трети клас е било проблемно без решителната намеса и твърдата ръка на директора Дончо Паунин. Случката доста развеселява, особено когато се възпроизведе по разказа на съвременниците.

Задължителното обучение тогава в България е било до четвърто отделение и за откриването на по-горни класове имало определен норматив за минималния брой на учениците. За да се открие трети клас в Царибродската прогимназия през учебната 1900–1901 г, не достигал по този норматив един ученик. Паунин научил по-някакъв начин, че един ученик от Цариброд, свещенически син, се е записал да учи в Берковица и написал запалително писмо до баща му със следното съдържание: „Дядо Попе, момчето си ще изпратиш тук, за да открием трети клас или иначе да не се вестяваш из Цариброд. С нашата стока не желаем да се гордее Берковица!“[39] Така се стига до откриване на трети глас в Царибродската прогимназия, която след това започва да носи името Царибродско тетокласно народно училище, а по-късно и – прогимназия, която просъществува в този си вид до 1914 г.

Населението от целия град, особено по-първите му граждани, като Петър Симов, Георги Минов, Дончо Игов и Тодор Минов Бързак, оказват голяма материална помощ на училището. С лични дарения от много граждани в Цариброд се построява училищна сграда, която се запазва до 1947 г.[40]

Учебната програма на Царибродската прогимназия в 1900 г. включва предметите – закон божи, български език, френски език, руски език, аритметика, геометрия, педагогика, всеобща история, българска история, география, химия, естествена история, домашна икономика, рисуване, краснопис, нотно пеене, гимнастика и ръкоделие – всичко 20 предмети, от които 12 в основния курс. Прогимназията привлича много ученици от околните села и ги задържа в околията.

Царибродското основно училище „Христо Ботев“ от своя страна подпомага дейността на основните училища в цялата околия. Така например в първите дни на септември 1909 г. за началото на новата учебна година то раздава изпратените от Софийската окръжна училищна инспекция учебни помагала за училищата в селата: Борово, Долна Невля, Драгоман, Поганово, Кръвеница, Годеч, Шума, Голямо Малово, Власи, Гоин дол, Държина, Луковица, Качотина, Чепърлинци, Въяковия, Губеш, Долни Криводол, Комщица, Вишан, Владиславци, Изатовци, Неделище,

Чеканец, Славина, Сенокос, Одоровци, Петърлаш, Радейна, Смиловци, Туден, Каменица, Врабча, Милковци и Филиповци.[41] Този дълъг списък на села показва всъщност и броят на основните селски училища в околията през тази година. При откриването на тази учебна година (1909–1910) главният учител докладва, че за разлика от други години, когато записванията на учениците са започвали не по-рано от 20 септември и училищата се отваряли по Димитровден, сега записванията навсякъде в селата са започнали 20 дни по-рано и учебните занятия ще започнат от 1 септември. Училищните сгради са ремонтирани и всички учителски места заети, т.е. създадени са навреме необходимите условия за нормална и успешна учебна работа[42]. Дейността на учителите в Цариброд и околията е постоянно на вниманието на обществеността и тяхното поведение и личен живот се следи, коментира и обсъжда по местната преса и кафенета със същата страст и хапливост, както тази на най-изявените публични личности в българската столица.

Когато при акта на завършилата по Петровден учебна година на основните училища в Цариброд главният учител прочита обичайния отчетен доклад пред събранието на родителите и гражданството, последван от много песни и декламирания на стихове, ето какъв е отзивът на един от присъстващите: „Отчета, който даде главният учител г-н Дурганчев, се състоя в четене на някои цифри за постъпилите в училищата ученици, за напусналите, за преместените, останалите и за тези, които ще държат поправителен изпит. След този отчет чухме урок за възпитанието и за темперамента на децата. Ние, родителите, искаме да знаем защо процентът на пропадналите в едно отделение е по-голям от този в друго, а не за „темперамента" и други такива думи от учебниците по педагогика. Нито за „флегматика", нито за „меланхолика" и т.н. искаме да слушаме. Не фрази и думи, а дела, г-не учителю!" Особено остър става тонът на несъобщилия името си родител, когато критикува изнесеното детско представление, където преобладавали тъжните песни: „Характерно за детското забавление бе тъгата в някои от детските песни. Изпя се песента за „Вдовицата", за „Работника" и пр. Чудно защо още отсега учителите насаждат у децата меланхолични и тъжни чувства. Не безпокойте се, господа учители, до ще време, когато животът ще

сложи и у тия бъдещи граждани печата на меланхолията и тъгата!" Родителят или представителят се за такъв автор на дописката не споделя явно някои от популярните по това време и сред младите учители в Царибród левичарски идеи, още повече, че в града широко се коментира царибродско присъствие чрез Васил Сливков на състоялия се в София през 1909 г. IV учителски конгрес на учителите-социалдемократи. В града е създадено и учителско социалдемократическо дружество, което развива активна дейност, става съинициатор за свикване на учителска социалдемократическа конференция, организира събрания, изпраща възвания с искания да се подобри материалното положение на учителите и др. А броят на учителите в околията вече не е малък и те представляват една сериозна и добре организирана социална група. В 1909 г. на територията на Царибродска околия има 78 училища с 64 учители и 51 учителки (общо 115 учители), които обучават 4349 ученици (3153 момчета и 1196 момичета)[43].

Прави впечатление малкият брой момичета ученички, два пъти по-малък от този на момчетата. Явно в околията през отчетната 1909 г. половината от момичетата в училищна възраст не посещават училищата. От 78 училищни сгради в околията само 18 са нови и отговарят на изискванията, а останалите се помещават в стари сгради, наподобяващи на някогашните килийни училища. Упрекът за това им състояние обществеността отправя към общината, която е задължена по тогава действащия закон и едно решение на Народното събрание от 1906 г., което гласува сума от 8 милиона лева заем на общините за построяване на училищни здания. Но не са малко и постиженията в този пограничен край. През същата година от 1-ви септември в Царибród се открива и частно училище на ул. „Милин камък" 1 под ръководството на г-ца М. Г. Антонова. Записалите се в това училище ученички, както гласи съобщението, ще изработват дамски и детски дрехи срещу скромно възнаграждение[44]. По това време стават и някои промени в църковните дела на епархията. Дотогавашният архиерейски наместник свещеник Кирил е отзован и на негово място е назначен за такъв царибродският свещеник Архангел поп Рангелов[45].

В 1910 г. Окръжният съвет взима решение да се сключи

един заем от милион и половина лева, за да се построят нови училища в окръга или да се поправят стари. Околийският училищен инспектор Тодоров и директорът на Царибродската прогимназия Лесков настояват пред Окръжния съвет в Цариброд като крайно необходимо да се построи поне едно ново основно училище и едно ново помещение за прогимназията[46].

Поради увеличаване броя на учениците в прогимназията през същата година се назначават 8 учители, заедно с директора и 3 учителки. От тях директорът Д. Лесков ще преподава история и география, Г. Алексов – български език и история, Евстати Попов – аритметика, Матеев – естествена история, Илиев – български език, Безлов – пеене, М. Георгиев – гимнастика, Васев – геометрия, г-ца Георгиева – френски език, г-ца Априлова – история, вероучение, ръкоделие и краснопис, и Ел. Георгиева – география и вероучение.

В началото на 1911 г. в учителските среди се налага идеята и се взима решение Царибродското трикласно училище да се нарече „Евстатий Пелагонийски", който като изпратен от Екзархията митрополит в Пирот има много големи заслуги за развитието на българското просвещение и на българската църква в земите на нишавските българи и по-конкретно в Нишавската епархия. Той написва писмото на пиротчани до Главната квартира в Сан Стефано с молбата да останат в пределите на българската държава, след което е прогонен от сръбските власти. Скоро след взимането на това решение вестник „Нишава" отпечатва статия на автор, подписал се само с инициалите М.В., който, без да отрича заслугите на пиротския български владика Евстатий Пелагонийски, предлага Царибродското трикласно училище да носи името на не по-малко заслужилия, според него, български учител – Христо Пасарев (Даскал Ристо), поставил основите на класното училище в Пирот, което до 1878 г. работи по програмата на Пловдивското класно училище. Мотивите към това предложение са забележителни не толкова с изброените заслуги на Даскал Ристо, колкото с чувството за общност със съдбата на пиротските българи от предосвобожденската епоха. Царибродчани, независимо дали те, или родителите им са дошли, или са родени в Цариброд, продължават да търсят знаковите имена на сво-

сто родолюбие в някогашното си духовно и просветно средище – Пирот. „Според нас – казва се в тези мотиви – лицето, което трябва да се удостои с тази чест и на когото трябва да се увековечи името, който е бил Отец Паисий за Пирот, и на когото плодовете са висши чиновници из цялото ни царство, е Даскал Ристо. Но нека не бъдем голословни. Кой изхвърли „аз, буки веди" и пр., които се усвояваха само с фалангата? Кой създаде основните училища, едно мъжко, едно девическо и едно четирикласно училище? Кой създаде читалище, за което ний само можем да говорим и с тъга да си спомняме? Кой създаде по онова време вечерни курсове за еснафите, да се учат на завързачко писмо? Кой възкреси празника Св. св. Кирил и Методий? Кой създаде онова черковно песне, което караше старо и младо да лети в черква и разбере от истинското религиозно възпитание? Кой песше, във вид на любовни, патриотични песни? Кой въведе играта на Роби с риск да бъде обесен, казвайки на играчите, че лицето, поставено за роб, е България. – Да видим кой ще я освободи? Нещо повече, знаят ли почитаемите граждани за идването на Васил Левски в Пирот и с кого е писал писмо до Централния комитет във воденицата на Хаджи Видена и пр., и пр...

От наша страна казваме: „Това е Даскал Ристо." Името на Даскал Ристо стопляше българското сърце на пиротчани, па даже и сега, то още стопля това на пиротчани и царибродчани. Той водеше и ръководеше българския град Пирот... Само ще кажем, че историята на българския град Пирот (трябва) да запише със златни букви името на Даскал Ристо. След изгонването му из Пирот от сърбите всичката интелигентна маса се пресели в България, а средната ръка хора създадоха цветущия днес наш град Цариброд. Като казвам това, искам да чуя какво ще кажат ония, които са взели решение да се нарече нашето трикласно училище „Евстатий Пелагонийски[47]?"

Месец по-късно същият въпрос отново се повдига във вестниците „Народен глас" и „Дневник", напомняйки за хубавата идея на царибродските граждани да се именува прогимназията „Евстатий Пелагонийски" – бивш пиротски владика през турско време, а след войната заточен и гонен от сърбите. Това предложение царибродските граждани приеми по настоятелното искане на сподвижника му Иконом

поп Петър Шишков. „Що се отнася до заслугите на владиката в борбата против сърбите – продължава авторът на втория вестник, – то заслугите на Аврамача са по-големи. Владиката умря в епархията си пак като владика и „Евстатий Пелагонийски", а Аврамача умря немил и недраг по софийските улици, изгонен от сърбите от бащиното му огнище[48]." Действително такава е била съдбата след Освобождението на не един и двама от старите поборници, независимо откъде са били прогонени, от Пирот или от Брапла.

Скоро идва краят на учебната година и тази дискусия заглъхва. На 26 юни 1911 г. в театралния салон се прави отчетът за дейността на двете основни училища в Цариброд. Отчетния доклад изнася главният учител Христо Гр. Ахчийски. На 29 юни става и годишният отчет на Царибродската прогимназия. Прогимназиалният салон, където директорът Д. Леков изнася своя годишен доклад, е препълнен с ученици и граждани, там са и 23 от класните учители. След тържеството се раздават 24 свидетелства за завършен прогимназиален курс, от които 4 с много добър успех, 3 със среден и останалите с добър[49].

Много скоро след приключването на учебната година млад цариброднанин – студент по това време, повдига по страниците на цариброднския вестник важния за града въпрос за откриването на гимназия, ако не пълна, то поне петокласна. Като много сериозен аргумент той изтъква факта, че в съседство – в Пирот, има образцова във всяко отношение пълна гимназия и задава естествения въпрос: „Защо да нямаме и ние такава?" Той призовава чрез вестника двамата народни представители от Цариброднско, единият от които по това време бил и министър, да докажат на дело, че „не само дават обещания, но ги и изпълняват", завършвайки с ползата, която ще имат всички цариброднани от едно такова учебно заведение:

„Съществуването на една петокласна гимназия в нашия град, който се явява център на една доста голяма околност, ще му даде възможност да направи по-голяма крачка към културен напредък[50]".

Като блед отзвук на този призив може да се приеме известието, че от есента на новата учебна година в Цариброднска околия се откриват три нови училища в селата:

Прача, Манаф чифлик и Върдоловци[51]. На 2 октомври в Цариброд се провежда околийско учителско събрание, в което се дава отчет от старото настоятелство и се избира ново настоятелство с председател Кочо Иванов, подпредседател – Хр. Ахчийски, секретар – А. Горанова, и библиотекар – Ел. Виденов.

Трябва да минат още една-две години, докато идеята за увеличаването на броя на класовете в царибродската прогимназия формира един авторитетен обществен комитет, който излъчва комисия до Министерството на просвещението, която да настоява за откриването на първи гимназиален клас. В състава на тази комисия влизат много влиятелни хора на града: народният представител Михаил Каралеев, архиерейският наместник свещеник Архангел Попстаменов, градският кмет Константин Попов, председателят на училищното настоятелство А. А. Върдловски, директорът на училището Георги Попниколов, учителите Хр. З. Кираджиев и Камен Колев. Тази комисия добива особена тежест, когато предявява своите искания, не само с аргументи, но и с материалната гаранция по издръжката на училището, дадена от гражданите: Петър Симов, Георги Минов, Дончо Игов и Тодор Манов. В проведените разговори тя успява да убеди министерството да предприеме съответните стъпки.

Така се стига до приемането от XVII Обикновено Народно събрание в заседанието му от 12 юли 1914 г. на „Закон за откриване на гимназиални класове при някои непълни гимназии и при някои пълни прогимназии, както и за развитието на средните и на другите в пълни средни училища". Член I от този с такова дълго заглавие закон разрешава да се открие I гимназиален клас при Царибродската смесена прогимназия. И на 1 септември 1914 г., т.е. за новата учебна 1914 –1915 г. в Цариброд се открива първи гимназиален клас с две паралелки с общо 69 ученици (50 момчета и 19 момичета), а общият брой на учениците в училището през тази година е 407 ученици, от които 293 момчета и 114 момичета. Преподават им 5 учители, 9 учителки и 8 хонорувани учители. От същата дата 1 септември 1914 г. училището се преименува в Царибродска непълна смесена гимназия.[52]

До откриването на първи гимназиален клас в учебната

1914–1915 училището в Цариброд има 12 директори, всеки от който дава своя принос за развитието на учебното дело в града в следната последователност:

1. Симеон Христов
2. Иван Филипов
3. Йордан Наумов
4. Дончо Паунин
5. Христо Стоянов
6. Зосим Атанасов
7. Димитър Екимов
8. Ефтим Енфанджиев
9. Петър Димитров
10. Панайот Манов
11. Д. Леков
12. Георги П. Николов

Още същата учебна година първият директор на Царибродската непълна смесена гимназия прави предложение до Министерството на просвещението за разкриване и на втори гимназиален клас и превръщането на Царибродската непълна в – пълна смесена гимназия. „Оглеждайки се в миналото – се казва в отправеното към присмниците му и към по-първите граждани послание, – да не се спират пред нищо, подпомогнати, разбира се, и от държавата, за да осъществят един ден идеята за издигане и основаване на пълна гимназия и в този пограничен край, под което просветно-културно звено да се обедини наистина и целият този чисто български край – Пиротско, Нишко и Враньско[53]."

По покана на директора Георги п. Николов в училището се събират родителите на III прогимназиален и I гимназиален клас, за да обмислят въпроса за II гимназиален клас, което ще рече укрепването и на разкрития I гимназиален клас. Неизяснен остава само въпросът за помещенията. Те изчисляват, че за следващата година в I и II гимназиален клас ще има общо 130 ученици (70 + 60), които ако се обложат (родителите им) с по 150 лева всеки, ще се получи сумата 19 500 лева за заплата на 6 души учители... Остава да се намерят четири учебни стаи, от решението на който въпрос зависи единствено и откриването на II гимназиален

клас. С тази задача отново натоварват по-първите граждани и действително няма кой друг извън държавата да се натовари с това. А държавата едва що е излязла от кошмара на първата национална катастрофа след двете балкански войни и навлиза постепенно в следващата още по-голяма, вече европейска, която по-късно ще наречем и световна, война.

Въпреки това и през двете учебни години 1916–1917 и 1917–1918, съвпадащи с бушуващата война, в която България е активен участник на много фронтове, учебната дейност продължава. Това се вижда и от статистиката за действащите паралелки в Царибродската непълна гимназия[54].

БРОЙ НА УЧЕНИЦИТЕ В УЧЕБНАТА 1916–1917 ГОДИНА

I А клас	34 ученици
I Б клас	36 ученици
I В клас	45 ученици
I Г клас	41 ученици
II А клас	41 ученици
II Б клас	48 ученици
III А клас	40 ученици
III Б клас	51 ученици
IV А клас	34 ученици
IV Б клас	28 ученици
V А клас	30 ученици
V Б клас	32 ученици

Общо 460 ученици в 12 паралелки.

БРОЙ НА УЧЕНИЦИТЕ В УЧЕБНАТА 1917–1918 ГОДИНА

I А клас	39 ученици
I Б клас	40 ученици
I В клас	42 ученици
I Г клас	50 ученици
II А клас	41 ученици
II В клас	40 ученици

III А клас	38 ученици
III Б клас	38 ученици
I гимназиален клас	52 ученици
II гимназиален клас	39 ученици

Общо 429 ученици в 11 паралелки, към които трябва да се прибавят и 30 частни ученици.

Годините на Първата световна война 1915–1918 нарушават нормалните условия за живот и затрудняват работата в училищата не само в Царибродско, но и в цялата страна. Липсват продукти, горива, част от учителите и по-големите ученици от горните класове са мобилизирани, някои отиват и сами като доброволци, както в Балканската война, защото и в тази война България влиза отново заради преследване на национални идеали, натоварвайки се с непосилни задачи, да изправи несправди в наложени ѝ мирни договори, зад които са застанали велики сили.

Поради войната през учебната 1917–1918 г. в Царибродската гимназия не са застъпени предметите руски и естествена история и някои технически дисциплини. През същата година директор е Хр. Караджов и секретар М. Р. Михайлова, а много от преподавателите са мобилизирани по фронтовете. На фронта има и ученици от горните класове, вероятно като доброволци. Илия Боровски от Царибród например подава молба до директора, да бъде отложен изпитът на сина му Крум Илиев, понеже бил ранен на фронта и отец се намирал в болница[55]. На 22 септември учителският съвет разглежда допълнително молби на ученици, закъснели за записване, тъй като бащите им били на фронта и те сами вършели полските работи, поради което и не успели да се запишат до определения срок. На 15 септември учителският съвет разглежда положението на учениците сираци от войната и изготвя списъци на учениците, пострадали от войната, за да се приемат без учебна такса за 1918 г., съгласно Окръжно на Министерството на просвещението. За подпомагане на сираците от войната училището организира на 19 февруари 1918 вечерника, чийто приход се отнася към фонд „бедни ученици". Училището организира и частни изпити за учениците, завърнали се от фронта.

За директор на Царибродската гимназия през учебната 1918–1919 г. е назначен А. Н. Вълкадинов, а учителите И. Димитров, Х. Лозев, Н. Баиров, и К. Михайлов са мобилизирани и заминават за фронта. Учителският съвет взима решение и през декември 1918 г. приема за ученици в Царибродската непълна гимназия всички младежи и девойки, които са дошли от Моравско и са подали заявления за записване.

Новата учебна година 1918–1919 започва при големи ограничения на материалните разходи, някои от учебните стаи през тази зима са без печки, а занятията се водят вече на две смени. Много от учениците нямат зимно облекло и обувки. Учителският съвет се обръща с молба до Комитета за социални грижи в града, за отпускане помощи на бедните ученици.

След края на войната и присъединяването на Цариброд заедно с една територия от 2430 кв. километра и 91 888 жители към Сръбско-Хърватско-Словенското кралство, съгласно Ньойския мирен договор от 1919 г., Царибродската гимназия се закрива и една година по-късно се открива отново от югославските власти под названието Шестокласна непълна гимназия.

КУЛТУРНИ ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЙНОСТИ

В Цариброд в периода между Освобождението и края на Първата световна война няма други институти, освен училището и читалището, които да осъществяват културна дейност. Към тях обаче трябва да се прибавят редица дружества, които възникват в различни времена по инициативата на представителите на различни съсловия, занаяти и групи и с проявите си формират до голяма степен културния календар на града.

ДРУЖЕСТВА:

АКТЬОРСКО ДРУЖЕСТВО – Учредява се през месец август 1888 г. Целта на това дружество според учредителите му е, чрез театрални представления пред гражданството, да се съберат средства за съставянето на един фонд и с набрания

капитал да се открият библиотека и читалище в Цариброд. Жителите на града приветстват тази инициатива, която има само един недостатък. Учредителите на актьорското дружество не са поканили в него представители на т. нар. „преселниците". Съзнавайки, че без тяхно участие едно подобно начинание трудно ще успее, настоятелството приема предложението да се направят промени в устава и да се привлекат по-широк кръг членове и сътрудници за постигането на благородните цели. Списанието „Домашен учител" от своя страна също уверява гражданите на Цариброд, че целта на Актьорското дружество „не е партизанска и че действително това дружество е съставено, с цел да се посъберат средства за отваряне на библиотека в града" и призовава царибродските граждани „да се притекат и да се записват за членове на дружеството, ако желаят доброто на градеца си."[56]

Актьорското дружество прави първите си успешни стъпки и в края на първата година от основаването си, т.е. до средата на 1889 г., то изпася пет представления, както следва: в първото представление – драмата „Руска" и комедията „Зла жена"; във второто – трагедията „Стефан Караджа" и комедията „Чорбаджийката"; в третото – трагедията „Геновева" и комедията „Червените панталони"; в четвъртото – драмата „Иванко убиецът на Цар Асеня I-вий"; в петото – същата драма „Иванко убиецът на Цар Асеня" и една комедия. В края на сезона Актьорското дружество в Цариброд има вече набрани 1000 лева в имущество: книги, актьорски дрехи и реквизит. На следващата година след основаването си Актьорското дружество се преименува на „Културно-просветна група „Христо Ботев".

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ГРУПА „ХРИСТО БОТЕВ" – Самодеен театър в Цариброд от 1889 г., приемник на основаното в 1888 г. Актьорско дружество. През 1901 г. групата подготвя и представя пред града три премиери: пиесите „Ильо войвода", „Караджата" и комедията „Тлъстото кокалче". На следващата година е представена и още една комедия „Недоразумение". Ръководител на самодейната театрална група по това време е учителят Якимов. Вестник „Нишава": в броя си от 5 март 1911 г. съобщава, че на следващата вечер новият Модерен театър ще представи „Златното ру-

но" – драма в три действия от Ст. Пшибишевски.

Малко преди Балканската война в 1912 г. дружеството взима решение да започне агитация за построяване на театрален салон. За тази цел дотогава то ползва едно помещение, което е било някога училищна стая, стопанисвано от читалището, но вече се оказва недостатъчно. Настоятелството взима решение да се избере един инициативен комитет от авторитетни граждани, който да се нарече „Комитет за постройка на театрален салон и читалище в Цариброд"[57].

ГАРНИЗОНЕН САМОДЕЕН ТЕАТЪР – Офицерите, подофицерите и войниците от гарнизона също развиват самодейна театрална дейност в Цароброд. В края на декември 1910 г. подофицерите от гарнизона представят в театралния салон на казармата пиесата „Иванко" пред много голяма публика. Както се узнава от предварителната обява, в тази постановка участва и артист от София, г-н Фратев. Отзивите за нея са много добри и гражданите предлагат на подофицерите да повторят тази пиеса в читалищния театър.[58] По инициатива на офицерите на 5 февруари се устройва вечеринка с програма и представления за събиране средства за въздигане паметник на Николай Николаевич, брат на Царя Освободител, заслужил много за нашето освобождение. След представлението публиката се възпламенява много от словото на капитан Кузманов за Санстефанска България. На 6 януари 1911 г. запасните офицери от гарнизона представят в театралния салон с успех пиесата „Ильо войвода".

ЦАРИБРОДСКО ГИМНАСТИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО „НИШАВСКИ ЮНАК" – Основава се в 1898 г. и води редовен дружествен живот в продължение на 7 години без прекъсване. Има 80 членове, с чиито доброволни средства набавя всички необходими уреди и канцеларски материали. Дружеството, освен спортна, развива и културна дейност, включително и театрална. На 27 декември 1901 г. Цариброднското гимнастическо дружество „Нишавски юнак" дава пред гражданството свое представление. Препълненият със зрители салон насърчава много младите юнаци, които представят пиесата „Ильо войвода". Актьори в тази героическа пиеса са: В.

Киров в ролята на Илъо войвода, А. Антонов – Пашата, Т. Манов – Софта, и Ц. Димитров – Дервиш баба, всичките членове на дружеството.

След преместването на главатаря на дружеството, Г. Азов, то запада и в 1904 г. преустановява дейността си, като уредите и книжата му се пръскат.

Когато в София се провежда Всеславянският събор, в Цариброд се сформира една Юнашка чета от членове на разтуреното юнашко дружество. На 21 март 1910 д-р Янчулев изнася лекция в читалищния театрален салон за ползата от образуването на едно Гимнастическо юнашко дружество. На 7 март 1911 г. 25 души с ново учредително събрание възстановяват Цариброд ското гимнастическо дружество „Нишавски юнак". Избира се настоятелство с председател полковник Пачев, подпредседател – Леков, касиер – М. Хаджиев, секретар-домакин – Н. Матеев, главатар – М. Георгиев, подглаватар – Хр. Ахчийски, и съветници: А. А. Връдловски и Вл. п.Тодоров. На 23 април цариброд ското дружество „Нишавски юнак" е прието за редовен член на Българския гимнастически съюз. Първите му прояви след възстановяването са организирането на разходки и екскурзии.

Разходките започват от края на месец април. Те се правят обикновено в неделен ден до близките села, начело с военната музика, която се отпуска за случая безплатно. Проектират и две екскурзии; едната до Трън, а другата до Пирот, но и двете се провалят – първата поради неотпускане на военната музика, без която екскурзията „си губела ефекта", а втората – поради отказа на сръбските власти да ги пуснат през границата, въпреки многократните предварителни разговори и обещания.

С големи усилия и със средства, набрани само от членски внос и пожертвования, дружеството успява за няколко месеца да подготви и представи публични игри на 22 май с.г. Впечатляващо е разнообразието на изиграните упражнения, разделени на две групи: а/ свободни (Балет, Чешки бокс, Упражнения с байраци, Упражнения с тояжки, Упражнения с пушки, Упражнения с копия, Пирамиди) и б/ състезателни (Надбягвания на къси и дълги разстояния със и без прегради, Надскачане на една и на три крачки (троен скок), Скачане с въже, Хвърляне и вдигане на тежести.

Обтягане на мускул, Френска борба). Игрите завършват с раздаване на наградите и накрая с общо хоро.

С писмо от 19 април ръководството му бе помолило градския съвет за една сума от 300 лева, необходима за изграждане на игрище, но до игрите през май то не получава нито сумата, нито отговор. Като приход от проведените игри дружеството отчита сумата от 172,2 лева. До края на годината „Нишавски юнак" присъства и участва активно във всички културни и други общоградски прояви в Цариброд, на които членовете му се явяват с пълна юнашка униформа: в училищния празник Св. св. Кирил и Методий, на патронния празник на местното младежко дружество „Св. Дух", в раздаването на свидетелствата на учениците и др. Организира и една екскурзия до Загреб, където на 25 август се провежда Всесоколският конгрес.

Патронният празник на дружеството е на 19 май, който ден се отбелязва от членовете му най-тържествено с игри и общи трапези. В края на 1911 г. царибродското дружество „Нишавски юнак" наброява 132 членове. Когато неговият председател и подпредседател полковник Пачев и Д. Леков биват преместени на служба в София, избират за временен председател на дружеството най-възрастния му член.

За успеха в дейността и популярността сред населението на дружество „Нишавски юнак" допринася и широката разгласа на високите цели, които то си поставя, близки до душевността на цариброднани и споделяни от тях. Ето как представят своята дейност в листовка през 1911 г.: „Нашата дълбока вяра е, че ще оправдаем надеждите и докажем, че Цариброд може да бъде център на култура... Нека видят хилядите българи в Пирот, Ниш и Враня, че България цъфти и се развива по своя нормален път, че нейните граждани не се ръководят от никакви завоевателни стремежи. При все че у нас държавата не поддържа подобни дружества, а Сърбия ги финансира, те живеят и се развиват свободно[59]."

ПРОСВЕТИТЕЛСКО ДРУЖЕСТВО „ЦАРИБРОДСКА МЛАДЕЖ" - Учредява се на 17 април 1911 г. в салона на Цариброднската прогимназия. На 23 април те се събират отново, за да обсъдят и приемат проектоустава, изработен от петчленна комисия, и да изберат настоятелство, което да ръководи и управлява дружеството. Избира се настоятелство в състав:

Илия Г. Славински – председател, Н. Пейчев – касиер, Георги Царибродски, Ал. Джаджов, Георги Сливнишки, Димитър Атанасов и Саво Илиев – членове. За патронен празник на дружеството е определен „Св.Дух". Той се отпразнува още същата година на 30 май, съвместно с дружество „Нишавски юнак", с излет до село Лукавица, където устройват игри и хора и накрая правят обща снимка за спомен. „Царибродска младеж" издава покана за образуване на хор, отзовалите се на която се събират на 8 юни в салона на прогимназията, определят дните и часовете за репетиции и още на следващия ден, 9 юни, започват редовни спевки. Образуваният хор се ръководи от Х. Христов – секретар на архиерейския наместник в Цариброд. Но намират се и критици и недоволни от дейността на младежкото дружество и не е трудно да се досетим от кои среди и към коя социална група принадлежат такива гласове, като този, който тук ще цитирам буквално: „В нашия град от няколко времe се породиха много дружества. Последното е „Царибродска младеж", което празнува патронния си празник на „Св. Троица"... По-добре щеше да е, ако царибродската младеж основе някое просвестителско дружество, било за нравственокултурно повдигане на младежта, било против лукса, против упадъка на морала и пр., каквито има вече в София и Пловдив[60].

На 24 август с.г. членовете на дружеството се събират отново на общо събрание, за да приемат нов устав, който поставя за цел „културно-просветителски задачи". С вечеринка на 1 октомври просветителското дружество и „Царибродска младеж" откриват увеселителния зимен сезон в Цариброд, изпълнен с театрални представления и вечеринки. На първата вечеринка хорът на дружеството изпълнява „Шуми Марица", следват: дует в акомпанимент на китара, сказка, монолог и комедията „Еню Планински", главната роля в която играе известният в града като добър комик Г. Антонов.

Младежите получават обаче и критики заради избора на тази комедия, която била на мода в турско време, когато нашият народ имал нужда от драматични произведения, „които да го разсмиват или да събуждат патриотизма му". Критикарските среди смятат, че сега на обществото са потребни произведения, които да са израз на „днешния социален живот".

ОБЕДИНЕНО УЧИТЕЛСКО ДРУЖЕСТВО – На 4 октомври 1909 г. на свикано общо събрание на учителите от цялата околия се взима решение съществуващите две учителски дружества в Цариброд: Учителски съюз и Синдикатът на основните учители да се обединят. Обединеното дружество си избира ръководство в състав: за председател – Ангел Гогов, учител в Цариброд; секретар-касиер – Васил Попов, учител в Калотина; подпредседател – Кочо Иванов, учител във Власи, и библиотекар – Еленко Виденов, учител в Цариброд.

Двете дружества запазват, независимо от обединението, своя самостоятелен живот. На 18 март 1912 г. те представят съвместно в читалищния салон подготвена от тях пиеса от съвременния немски драматург Зудерман „Чест". Представителите постановката са доволни, че са показали на гражданството за първи път сцена от европейския живот, нещо „по-различно" от досегашните комедии, фарсове или патриотични теми, с което се преследвало само по-голяма посещаемост и съответно – по-големи постъпления от билети. Но явно не всички мислят като тях, защото друга група учители от същото дружество се готвели в скоро време да покажат „безцветната" комедия „Лудегина", в която нямало „ни комизъм, ни някаква тенденция". Учителите организират различни дружества, вечерни и неделни училища, откриват полезни за населението практически курсове.

УЧИТЕЛСКИ СЪЮЗ – Дружество на класните учители в Цариброд, което в 1909 г. се обединява със Синдиката на основните учители.

СИНДИКАТ НА ОСНОВНИТЕ УЧИТЕЛИ – Дружество на учителите от основните училища в Царибродска околия, което в 1909 г. се обединява с Учителския съюз в Цариброд.

ВЪЗДЪРЖАТЕЛСКО ДРУЖЕСТВО – На 25 май се появява обявление-покана, подписано само с инициалите С.Н.В. за основаване Въздържателско дружество в Цариброд. Записванията за въздържателското дружество, с което дружествата в Цариброд ще станат вече 19, ще се правят според обявата в редакцията на вестник „Пишава". Не разполагаме със сведения, дали се е учредило и дали е прос-

шествувало дълго въздържателското дружество в Цариброд, където статистиката сочи, че има няколко десетки кръчми още в началото на века. Знаем обаче текста на призива за записване, който завършва доста наивно, за да бъде убедителен: „Напред другари, съмишленици! Нека чуят англичаните, че и българинът е способен да се въздържа, а другите да видят и в Цариброд развяващото се синьо знаме!“ Създаването на въздържателски дружества по това време е модерна тенденция из цяла България, идваща от Европа. Нерядко тези въздържателски дружества у нас, за които няма вътрешна нагласа, нито необходимите битови условия, стават прикритие за политическа дейност.

КОЛОЕЗДАЧНО ДРУЖЕСТВО „ЦАРИБРОД“ – Основава се в началото на 1912 г. На втория ден на Възкресение, който тази година се пада на 26 март, членовете на новооснованото Колоездачно дружество в Цариброд се събират още в 8 часа сутринта пред клуба на дружеството, всички облечени в униформа и всеки с колелото си и потеглят под строй, но без езда, към църквата, а след свършването на службата отиват на площата „Княз Борис“, където пак се нареждат в строй и застават мирно. Трима от тях донасят от черквата красиво изработеното знаме на дружеството от червен плат. По форма е като знамената по кавалерийските стандарти, със сърмена бродерия и надпис „Съюзно колоездачно дружество 1912 гр. Цариброд“, а от другата му страна в средата има изобразен сокол, над него изписано „Здраве“ и „Сила“, а долу в полето „Отечество“. Колоездачът Ангел Иванов бе държал знамето развято през цялото време на молебена и присъстващите цариброднани го запомнят добре. След края на молебена колоездачът М. Хаджиев излиза със строева стъпка четири крачки напред и държи прочувствена реч, в която се опитва доста непохватно да свърже спортната дейност на дружеството с войнските задачи: „Днешният век е век на сдруженията... Предвид, че всеки българин, който милее за своята родина и величието на отечеството си, е добър войник, то и членовете на това дружество и колоездачите имат мисията, във военно време да бъдат най-верните помощници на своите братя войници и другари на бойното поле.“

На 16 юни 1912 г. от Цариброд за Пирот потеглят 22 членове на дружеството с пълна колоездачна униформа. На поста при Желюша ги посрещат 9 души колоездачи от Пирот. В Пирот те правят импровизирана манифестация по главната улица и спират пред салона на певческото дружество „Момчило". Хорът на дружеството е от 40 души. По време на закуската Неда Протич от певческото дружество държи реч за обединението на славяните. Правят си обща снимка и гостите си тръгват обратно към Цариброд. Пиротските домакини ги изпращат с няколко файтона на 3-4 км от града.

ПИРОТСКО ДРУЖЕСТВО – В 1907 г. група граждани в Цариброд, преселени от гр. Пирот, се събират и образуват Пиротско дружество. През октомври 1909 г., те се записват за членове на Софийското Пиротско Българско благотворително дружество, целта на което според устава му е: сближаване и подпомагане на членовете, основаване фонд за стипендии на учениците от Пиротско и събиране на материали за историята и етнографията на Пиротски окръг.

ЦАРИБРОДСКО ГРАДСКО ЧИТАЛИЩЕ – Следосвобожденското читалище в Цариброд е рожба на Актьорското дружество. Целта на това читалище според неговия устав, влязъл в сила от 1 януари 1898 г., с да издържа библиотека и читалня, да дава театрални представления, литературни вечеринки и др., да изнася публични сказки и да издава и разпространява книжки с полезно съдържание. Има свой печат с надпис: „Цариброд-ско градско читалище". Читалищното настоятелство е в състав: председател – Хр. Кираджиев, подпредседател – Т. Манов, секретар – Ст. А. Джаджов, касиер – Г. Златанов, и библиотекар – Ел. Виденов[61].

В началото на 1910 г. Цариброд-ското читалище има ново настоятелство с председател – Ал. Врълдолски, който е общински кмет; подпредседател и домакин – П. Димитров; секретар – Н. Христов; библиотекар – Н. Праматаров, и касиер – М. Иванов[62]. Избирането лично на кмета в ръководството на читалището ангажира в по-голяма степен общината с читалищните проблеми. Новото ръководство в заседание на 26 март приема специален правилник за рабо-

тата на читалнята, който и сега може да послужи за образец на много нашн библиотеки. Читалната зала е достъпна за всеки и не се отваря само 6 дни в годината: на 1 януари, на Велики петък и събота, на Великден, на 24 и 25 декември (Коледа). На специално табло на видно място се поставя списък на вестниците и списанията, които се получават през годината по решение на настоятелството. На читателите се забранява: „да се събират на групи и да говорят или четат на висок глас, да пушат тютюн, да правят каквито и да е прегъвания, драскания или бележки по книгите и вестниците, изнасянето на книги или списания и внасянето на питиста". За строгото спазване на този ред постоянно следи някой от членовете на настоятелството. След заемането на Цариброд от сръбската администрация част от българските книги се прехвърлят в България[63].

КИНЕМАТОГРАФ – В театралния салон на дружество „Христо Ботев" на 6 декември 1910 г. се организира вечеринка с прожектиране на „живи картини", след което кинематографът навлиза вече трайно в културния календар на цариброднани.

МУЗИКАЛНИ ИЗЯВИ. В 1901 г. в Цариброд е създаден хор, за който научаваме от местния вестник „Нишава", който насърчава това похвално дело: „Група интелигентни младежи от града ни са взели похвална инициатива и са устроили певчески хор, който всеки празничен ден ще пее и взема участие в черковното служене"[64]. Тези младежи, според същия вестник толкова много напреднали за кратко време, че можели вече да съперничат на най-добрите наши певчески хорове. От края на месец септември в прогимназията репетира един смесен граждански хор, твърдо вещо ръководен от учителя по музика Безлов. Такъв смесен хор са образували в същото време и учениците и ученичките от прогимназията, ръководен също от Безлов. Двата хора се подготвят, за да дадат няколко матинета в театралния салон, след което те ще направят една екскурзия до Пирот, където ще изнесат една вечеринка. Планира се самият излет да бъде общоградски и екскурзиантите да отидат и да се върнат от Пирот със специален влак. Музикалните изяви стават

най-вече по време на често организираните вечерници. Това може да се види и от самата програма, която се изготвя предварително и разгласява – „Програма за тая вечер (5 февруари 1911) : 1. Хор, 2. Биографически очерк на Н.В. Николай Николаевич старши, 3. Декламация, 4. Марш, 5. Хор, 6. Концертно рисуване, 7. Канон, 8. Хор, 9. Лотария, 10. Хора и ръченици." Друго съобщение от средата на януари 1912 г. уведомява царибродските граждани, че г-жа Горанова открива детски мандолинен оркестър, в който ще се обучават безплатно 10–15 деца от основното училище. Поръчани били вече и необходимите музикални инструменти.

ЧЕСТВАНИЯ НА ГОДИШНИНИ И ОФИЦИАЛНИТЕ ПРАЗНИЦИ

Честването на общонародни и местни празници и годишнини е част не само от официалния календар, но и елемент от културния живот на града, който не разполага с голям брой културни институти извън сдруженията, създадени от гражданите и издържани с тях, било с волни пожертвования, било с билетите, които закупуват при всяко представление, спортна или някоя друга проява. Тържественото отбелязване на официалните празници е повод и за демонстриране на творческите възможности и талант на различните самодейни групи и сдружения в града. За това проследявайки какво и как празнуват царибродчани, човек се впечатлява от ентусиазма на гражданите и организаторите, от богатството на идеите и масовото участие. Но най-много впечатлява искреността на радостта и родолюбието, които излъчват тогава речите, песните и лицата им.

ОБЯВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ. На 22 септември 1909 г., т.е. още на следващата година от този знаменателен за България акт на отхвърляне на васалитета и ставането ѝ на независима и равноправна с всички свободни и независими държави страна – на въздигането ѝ от княжество в царство, с което княз Фердинанд се титулува вече Цар, равен на руския император, в Цариброд се отпразнува особено тържествено. В 9,30 часа сутринта на площад „Княз Борис" се нареждат учениците от прогимназията и основ-

ните училища, войската, началниците и служителите в различните учреждения и много граждани. Точно в 10 часа царибродското духовенство в съслужение със свещеници от селата започват молебен. На ектенията отговаря царибродският черковен хор. След възгласа „Многая лета" главният учител Праматаров произнася реч. Той описва унизителното положение на България след Берлинския конгрес, акт, срещу който е и обявяването на независимостта на България на 22 септември миналата година, и завършва с думите: „Да живее българският народ, да живее съединеното Българско царство, да е жив Н.В. цар Фердинанд!" След последните му слова засвирва военната музика и започва хоро с гърмежи. То продължава до 12 часа. След обяд на площада отново се завъртява голямо хоро до 18,30 часа. Вечерта градът е осветен празнично с фенери, бенгалски огньове и озвучен с бомби. В 17 часа голямо множество народ, начело с музиката се отправя към гарата. Музиката изсвирва няколко хора, посрещат и изпращат преминаващия влак от София за Белград и отново се завръщат на площада, където подновяват хорото до 23 часа. Същата вечер читалищното настоятелство дава представление в полза на читалището.

ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ – На 14 февруари (3 март) всяка година духовенството на града с черковния хор, ръководен от г-н Христов, отслужва молебен за освобождението на България. Особено вълнуващ е големият брой на гражданите, събрани за тържеството през 1911 г., годината преди обявяването на Балканската война, когато българският народ прави пореден опит да отхвърли и другите последици на Берлинския конгрес. „Никога нашето гражданство не се е стичало така масово на празника на освобождението ни" – коментира тържеството и местният вестник. След молебена младият цариброднчанин Иван Николов, студент в София, произнася патриотична реч, а вечерта градът е осветен с илюминации.

ОСВОБОЖДАВАНЕТО НА ЦАРИБРОД – На 12 ноември се чества освобождаването на Цариброд след сръбската окупация през войната от 1885 г.(Описан е в раздела за Сръбско-българската война 1885 г.).

ПРАЗНИК НА ПРОСВЕТАТА – Празникът на славянските просветители, братята Св. св. Кирил и Методий, се отбелязва на 11 май (24 май) всяка година, както е било и преди Освобождението. След свършване на празничната църковна служба през 1910 г. свещениците, гражданите, всичките офицери, начело с бригадния командир полковник Пачев се отправят към павилиона, където са събрани учениците от всички училища в града. Те присъстват на молебена, след който следва слово от Ив. Праматаров за значението на празника и рецитали от ученици. Накрая засвирва военната музика, без която рядко става тържество в Цариброд. След обяд гимнастическото дружество „Нишавски юнак" показва упражнения и след тях образуват общо шествие с музиката и портретите на Св. св. Кирил и Методий. По подобен начин е отбелязан 11 май и следващата година: „Сутринта, след черковния отпуск, пред прогимназията пред окиченото с цветя павилионче се отслужи благодарствен молебен, на който присъстваха всички ученици в града, няколко роти войници и множество граждани и офицери. След свършването на молебена се изнесе програма: слово от директора на прогимназията; речи, песни и делкламации от учениците с исторически тенденции. След речите юношите и юнашките изиграха няколко упражнения. Към 12 часа гостите са почерпени с по чаша вино, а учениците с бонбони и симит. След обяда – шествие до гарата. До вечерта хора, музика и песни. Учениците вдигат на ръце учителите и кмета."[65]

ПЪРВИ МАЙ – На 1-ви май всички цариброднани празнуват с повсеместни излети всред природата. В 1912 г. учениците и войниците от Цариброд правят излет до село Луковица, а гражданите излизат по раззеленилите се ливади и горички около града. Много цариброднани отиват този ден при манастирчето, където до късно се люлеят на люлки.

ПРАЗНИКЪТ НА РОЗИТЕ – На 29 юни (Петровден) 1911 г. в Цариброд за първи път се отбелязва празник на розите, въведен тази година по инициатива на цариброднския Комитет за борба с туберкулозата. Целта е да се съберат средства за здравеопазването и други социални нужди. През целия

ден се продават рози от представителите на комитета. За целта е устроено увеселение в градина „България“ със свободен вход, приходът от което е сумата 139 лева.

Подобна инициатива има в много от околните селища, което подсказва утвърждаването на нова традиция в празничния календар. Оригинално е хрумването за празника в Трън: „От рано от канцеларията на лекаря започнаха да излизат една след друга дами със засмени и напруфени лица и с рози в ръце и кого где срещнаха с любезното „Добро утро“, казват му: „Заповядайте от моите рози, десет стотинки едната.“

ЮБИЛЕЙНИ ЧЕСТВАНИЯ

1100-ГОДИШНИНАТА НА ЦАР КРУМ. На 24 юли 1911 г. в Цариброд се чества 1100- годишнината на цар Крум. След молебена пред събралото се гражданство мировият съдия Г. Петров произнася слово за възхода на България при царуването на Крум и за победата му над Никифор.

ПАНИХИДА ЗА ПАДНАЛИТЕ В БАЛКАНСКАТА ВОЙНА ЦАРИБРОДЧАНИ – На 14 декември 1913 г. в Цариброд се отслужва панихида за упокоение душите на падналите в Балканската война около 20 души цариброднани.

150 ГОДИНИ НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“ – На 11 май 1912 г. в Цариброд се чества тържествено 150- годишнината от появата на „История славянобългарска“ на Паисий. Юбилейното честване на Паисий Хилендарски съвпадна с празника на славянските просветители. Директорът на прогимназията произнася реч за заслугата на Отец Паисий и на неговата История за възраждането на българския народ.

ПОЧИТАНЕ ПАМЕТТА НА ЕКЗАРХ ЙОСИФ – Още в зори на 25 юни 1915 г. всички дюкяни в Цариброд са затворени и със спуснати траурни знамена. Отслужва се заупокойна литургия, а след това съгласно изготвената програма се провежда общоградско траурно събрание с панихида. Целият град, заедно с учениците и местният гарнизон взи-

мат участие в отдаването на почит на Екзарх Йосиф I. От черквата до градския павилион ученици, легионери и войници с пушки в ръце, строени в две редици, образуват шпалир, през който минава църковното шествие, за да отиде на мястото, където се отслужи панихидата. След това архиерейският наместник Архангел п. Стаменов произнася дълго и прочувствено слово за дейността на великия български Архипастир Екзарх Йосиф.

ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ

В Цариброд от Освобождението до Първата световна война излизат през различни периоди и с различна продължителност четири издания: „Домашен учител" (1889), „Цариброд" (1901–1902), „Нишава"(1909–1915) и „Клопатар" (1914).

„ДОМАШЕН УЧИТЕЛ" е „научно-литературно списание", първата книжка от което излиза през януари 1889 г. Негов редактор е Д. Д. Бъчваров. То се издава в Цариброд, но се печата в София. В обширно и патетично обръщение към читателите редакцията излага в духа на тогавашното време целите, задачите и програмата на списанието, като се позовава на добрите български просветителски традиции от Възраждането: „Преди 11–12 години нашето единствено желание, нашата най-голяма задача беше да се освободим. За постигането на тази цел ние виждахме и намирахме единствената сила в читалищата и книжовността и действително чрез тях най-лесно пробудихме народа. Откакто се основаха читалищата и разните книжовни дружества за разпространяване полезни знания, не се изминаха много години и ние се освободихме. Нашето желание се изпълни. Наистина ние не се освободихме всички. Поголямата част от отечеството ни остана под робство, но ние си създадохме поне един свободен кът в бащиното ни огнище за по-нататъшни действия, а това за нас беше достатъчно, защото всичко в света става постепенно... Създадохме и потребната възможност, за да можем да работим по-свободно не само за освобождението и на останалата част от отечеството ни, но за постигането посте-

пенно и на други народни цели..." От последните думи на обръщението се вижда, че целите на изданието не се ограничават само в националните идеали за освобождаването и обединяването на всички българи в една държава. То си поставя още социални и образователни задачи, което става ясно от сентенции, като: „свободата без добър поминък е половин робство" и от призивите, да се подновяват читалищата и обогатяват библиотеките. Обект на критиките му ще бъдат недъзите на новосъздадената администрация и угодничащото корумпирано чиновничество, на което трябва да се противопостави ценностната система на свободния индивид и неговата инициативност. „Не е ли срам за нас – завършва тази щекотлива тема авторът на програмното обръщение – да очакваме препитанието си само от едни служби и за служби да ставаме лакеи, когато в нашето богато и хубаво отечество човек може да се прехранва богато и без служби!" Изходът от тази болест, нападнала част от свободните вече българи, той вижда в просветителска дейност сред народа и запознаването му с истинския смисъл и значение на конституцията и законите, с правата му и с държавното устройство. Списанието обещава да поддържа няколко постоянни рубрики и отдели: Юридически, Поминъчно-икономически, Книжовно-литературен, Библиографски, Народни умотворения, Археологическо-исторически, Духовен и Разни.

Редакторът уверява читателите на списанието, че издаването му е осигурено за две години напред при обем от 2 до 3 коли всяка месечна книжка. Но в края на третата му книжка (мартенската), която се оказва и последна, той се оплаква, че в редакцията пристигат много писма със заявки за списанието, без обаче да се внася предплатата от „нищожната сума от три лева". Това са предимно читалищата от страната, които искат царибродския „Домашен учител" да им се изпраща даром. За читалищата редакторът е съгласен, но се чуди за останалите: „що за безобразие и срам с това у нас, да искаме книги, вестници и списания на версия!" Зарича се да издава списанието и без абонаментна предплата, но явно не успява да го направи, защото списанието повече не се появява. В книжка първа научаваме и за творбата на неизвестен царибродски автор. Тя рекламира политическа брошура, която можела да се намери само в

Цариброд и в книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив или „Промишление“ София.

„ЦАРИБРОД“ започва да излиза от 26 септември 1901 г. като местен седмичен вестник на Народно-либералната партия в Цариброд, точно две седмици преди предстоящите парламентарни избори. Това дава своя отпечатък и върху програмната му статия, в която между другото се казва и това: „Цариброд, името на който си позволяваме да носим, със своите граждани и селяни, е вече достатъчно изпаднал икономически, за да заслужи вниманието и на правителството, и на българските граждани... Да популяризираме неговите нужди и потребности, това ще бъде нашата първа длъжност...“ Неговите редактори К. Тотев и Хр. Илиев вероятно са автори и на първата статия, озаглавена „Пазете се“, написана пак в този дух. Тя призовава царибродчани да дадат гласа си за човек „честен, неопетнен в свойто минало, високонравствен“ и никак не е трудно да се досетим от коя партия ще е кандидатът, който отговаря на тези изисквания. Вестникът не спира след изборите, какъвто често е случаят с подобни издания, а продължава да излиза още половин година, до 24 март 1902 г. в общо 17 броя.

„ПИШАВА“, първият брой на който излиза на 6 септември 1909 г., е също седмичник, но като вестникарско издание – една голяма крачка напред. Негов редактор е М. Хаджиев, който печата вестника в печатницата Минов–Хаджиев в Цариброд. В програмата „Нашата цел“, обнародвана в първия му брой, редакцията уверява царибродчани, че вестникът ще служи само на техните интереси, няма да се обвързва с никоя партия и ще бъде коректив на всяка власт: „Ниша̀ва“ няма да принадлежи на никоя партия, а ще бъде свободен и независим вестник. Доброто ще възхвалява, а нечестното и лошото ще бичува, без разлика кой го върши... Ще съобщава навреме новини из града и околията и колоните на вестника ще бъдат свободни за всеки, който иска да принесе полза на съгражданите си...“

Редакцията на „Пишава“ се стреми да спази обещанията и да отговори според своите възможности на най-модерните за времето изисквания за свобода и независи-

мост на печата. Подражавайки на големите вестници, „Нишава“ се опитва дори да жили остро и публични личности, оповестявайки техни тайни или нелицеприятни деяния. Но публичните личности, върху които вестникът пробва своя хаплив език и зорък поглед, дори в личен план, много често са местните учители и учителки, някой банков чиновник или служител в общината.

„Нишава“ излиза без прекъсване всяка седмица до 12 септември 1912 г., когато спира временно, за една година и три месеца, заради Балканската и Междусъюзническата война. Започва да излиза отново на 22 ноември 1913 г. Първите му редове след възобновяването на „Нишава“ подсказват, че издателите, съпреживели заедно с целия народ двете тежки войни и огорчението от главозамайването и проявената недалновидност от управляващите, са решили да бъдат безпощадни към всички недъзи в обществения живот и призовават читателите да им съдействат: „Ние апелираме всички онеправдани да ни донасят в редакцията сведения, за да приковаваме с факти на позорния стълб всички алчни за слава и за незаконно обогатяване, дезертьори и противоотечественици...“ Последният брой на вестника излиза на 5 септември 1915 г. в разгара на друга също многообещаваща, но донесла огромно разочарование и страдания на българите война – Първата световна война, след края на която и нишавските българи от Цариброд ще останат извън границите на България.

„КЛОПАТАР“ е седмично списание за „хумор, сатира и обществен живот“, редактирано от Милчо Каролев, което започва да се печата в печатницата на Братя Хаджиеви в Цариброд. Първият му брой излиза на 1 юни 1919 г., когато войната с нейните илюзии е вече отшумяла. Останали са разрухата, отчаянието, черните забрадки на жените и неизвестността за бъдещето. Не е ясна и съдбата на Царибродския край. Слуховете, че победителите били склонни да го предадат на сръбското кралство, което много настоятелно го искало като стратегическа гаранция срещу „постоянната българска заплаха“, свиват сърцата на царибродчани. В този именно тревожен момент, когато всяка друга вестникарска и културна дейност в Цариброд е замряла тревожно в изчакване, се появява илюстрованото хумористично

издание „Клопатар“, за да покаже може би, че инстинктът за живот побеждава насилията на войните и всичките несправедливости в назарлъците по мирните договори. Списанието помества хумористични стихове и разкази, епиграми, фейлетони, анекдоти, карикатури (рисувани от главния редактор) и разни злободневки, но има и няколко постоянни рубрики, като „Ситнежи“, „Шопска логика“, „Сериозен отдел“ и „Царибродска антология“. Изданието е неутрално и политически неангажирано, но помества и политическа сатира, понякога сполучлива, като гатанката например „Какво е политически потурнак?“ с отговор: „Хранеше се обилно с теорията на Маркса, Бебела, Енгелса, Каутцки и прочие, а сега от всичко се отрича“, или карикатурата на събуждащ се от сън кандидат за народен представител, който сам си говори, разглеждайки листата: „Първи д-р Данев, втори Ходжов, трети не знам кой си, а аз – дванадесети.“ Последният брой на списанието, осмият, излиза на 27 юли 1919 г. В него е поместено и следното, звучащо днес като черен хумор, иронично „Съобщение“, оказало се наистина последно и за изданието, и за надеждите на царибродчани, че може да се размине надвисналата опасност, да бъдат откъснати от България след предстоящото подписване в Париж на Ньойския мирен договор: „Г-н и г-жа Мирна Конференция канят г-н Стамболийски за кум, а господата: Тодоров, Сакъзов, Ганев – за гости при кръщаването на младото им отроче от мъжки пол на име Мир, което ще се извърши на 25 т.м. 10 часа в катедралата Сен Пиер на гр. Версаил.“

ПЕЧАТНИЦИ – По немногото на брой печатни и други издания в Цариброд в периода от Освобождението до края на Първата световна война могат да се прочетат и имената на печатниците: „Минов-Хаджиев“ и „Братя Хаджиеви“. Георги Минов е търговец в Цариброд, който към 1910 г. купува печатарска машина, доставена от Америка, и открива печатница в града. Той открива същевременно и книжарница, в която продава освен книги и канцеларски материали, учебни пособия и картини. Печатницата съществува докъм края на Първата световна война.

ИЗМЕНЕНИЕ НА БЪЛГАРО-СРЪБСКАТА ГРАНИЦА В РАЙОНА НА ЦАРИБРОДСКО СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Благополучният за България изход от Сръбско-българската война не удовлетвори напълно надеждите на пиротчани, напуснали родните си места след Берлинския конгрес, но той запази в пределите на българската държава превърналия се за много от тях във втори роден дом Цариброд. След победния ход на Балканската война, където в паметните битки за Лозенград, Бунархисар, Одрин и Чаталджа десетки хиляди българи проливат геройски кръвта си, над Цариброд надвисва нова опасност. Още незатихнала болката от вестта за гибелта на много негови достойни синове по бойните полета в Тракия, идва и новината, че довчерашните съюзници на България във войната срещу Турция са започнали да струпват войски по българските граници. Веднага след падането на Одрин Сърбия съсредоточва големи войскови части в Пирот, Крива Паланка и Зайчар. Гърция прави същото към Солун. Само два дни след сключването на Лондонския мирен договор от 1913 г. сръбското и гръцкото правителство подписват договор за съюз, насочен срещу България. Сръбското правителство е окупирало и иска да задържи не само спорната, но и голяма част от безспорната зона на отвоюваните от Турция земи в Македония с оправданието, че уж Сърбия била оказала по-голяма помощ във войната, отколкото се предвиждало по подписания договор, а създаването на независимата албанска държава я лишавало от излаз на море. Претенции повдига и Гърция, а след нея и Румъния, която не се задоволява с окупацията на Силистра и настоява и за цяла Южна Добруджа. Турция също не скрива стремежа си да ревизира Лондонския договор и да си върне Източна Тракия и разполага войски по българската граница. За да предотврати опасността, българското командване разгръща нег български армии с обща численост 500 490 войници и офицери на широк фронт от устието на река Тимок до устието на река Места. На 16 юни Фердинанд дава заповед на 2-ра и 4-та армия да атакуват на изток и да изтласкат сръбските и гръцките части от оспорваните зони, повечето от които те са окупирали, още когато българските войски воюваха за

Одрин и Чаталджа пред Цариград. На 28 юни, непредизвикана с нищо, румънската армия навлиза в българска територия от север, а на 1 юли от юг настъпва и турската армия, която преминава линията Мидия–Енос. Така след блестящите победи в Балканската война България преживява първата си национална катастрофа след Освобождението. Румъния завзема Южна Добруджа, Сърбия – Вардарския дял на Македония, Гърция – Южна Македония и Беломорска Тракия между реките Марица и Места, а Турция – Източна Тракия. Границата при Цариброд остава непроменена, но само след две години България ще влезе в нова война, която ще свърши с нова национална катастрофа, този път с много тежки последици и за Цаибродския край.

Много често се задава въпросът: Можела ли е България да избегне тази катастрофа? По същия начин звучи и другият въпрос: Можела ли е тогава България да приеме предложението на Съглашението за участие във войната на негова страна срещу обещанието, че едва след войната Сърбия и Гърция ще задоволят доброволно справедливите български териториални претенции? На 24 август 1915 г. България и Германия подписват договор и тайна спогодба, допълнена с военна конвенция между Германия, Австро-Унгария и България. Съгласно тези документи на България се гарантира възвръщането на спорната и безспорната зона в Македония, както и Поморавието, което ще рече и поречието на река Нишава с градовете Пирот и Ниш. Австро-Унгария и Германия се съгласяват също така на България да бъдат върнати земите, отнети ѝ от Румъния и Гърция с Букурещкия мирен договор от 1913 г. Конвенция с Турция по същото време урежда в полза на България някои териториални спорове по долното течение на река Марица. Така за кратко време е извършена цялостна подготовка за нова война под лозунга за решаването на българските национални идеали и за ревизирането на несправедливия Букурещки договор от 1913 г., и на 10 септември българското правителство обявява обща мобилизация на въоръжените си сили. Първа българска армия се съсредоточава в районите на Брегово–Кула–Белоградчик–Цариброд–Трън с цел да атакува и достигне Парачин–Алексинац–Ниш. Българската армия скоро достига и подминава далеч зад тези цели. Войната за национални идеали я въвлича в световния пожар и я из-

правя не само срещу съседи, но и срещу англичани, французи, африканци и мн. др. След продължителни кръвопролитни битки, след блестящи атаки на нож и години гниене в окопите, след пролятата кръв на десетки и стотици хиляди убити и ранени български войници идва пробивът на Добро поле. Самият пробив не е нещо непоправимо с оглед на военните ресурси на България и тези на съюзниците ѝ, от които тя би могла да поиска подкрепа, съгласно сключените военни договори. Но вътрешното състояние на страната, политическата обстановка, партийните съперничества и външнополитическите влияния принуждават правителството да сключи на 29 септември едностранно Солунското примирие. С него България излиза от състояние на война. Армията бива демобилизирана и съглашенските войски окупират някои стратегически райони в страната. Надвисва втора национална катастрофа. Предстоят тежки преговори за мир. На масата за преговори България остава сама срещу довчерашните си противници и без подкрепата от страна на бившите си, също победени, но значима европейска сила съюзници, поради едностранно сключеното от нея примирие.

Цената, която България трябва да плати за участието си в тази война, е огромна. Тук ще се спра само на някои аспекти от тези преговори, които имат отношение към изменението на сръбско-българската граница, довели до откъсването и на Цариброд – последната крепост на нишавските българи, останала дотогава на българска територия.

Когато на 23 август 1919 г. българската делегация по преговорите потегля за Париж, сведенията, които идват от конференцията за мир, са много обезпокоителни за България, но делегатите таят още някакви надежди за справедливост, осланяйки се главно на изявленията на американския президент Уилсън с прокламираните от него 14 точки за правата на народите. Върхът на тяхната изненада идва, както споделя Константин Муравиев, когато се получава меморандумът на сръбската делегация с искания за земи, повечето от които са части от старата територия. Тези претенции обхващат една линия от Дунав до Беласица в права линия с дължина 320 км и дълбочина 21,7 км, която предполага откъсване на 13 000 кв. км с 500 000 жители, в която територия попадат градовете: Видин, Кула, Белоградчик,

Цариброд, Трън, Босилеград, Кюстендил, Струмица и Петрич.[66] За тези свои претенции сръбската страна изтъква два мотива. Единият е стратегически и се състои в това, че съобщенията по реките Морава, Вардар и Тимок били много близки до българската територия и тяхната сигурност не била гарантирана при едно нападение от страна на България. Вторият им мотив е от етнографски характер. Населението от исканите територии, според тях, било сръбско, което се доказвало от езика и обичаите.[67] Българската делегация изготвя свой отговор на сръбския меморандум, в който се отхвърлят тези твърдения като абсурдни: „Българското по своя език население шопи е познато под своето народностно име българи през целите средни векове, през дългото робство под турците и чак до ден днешен. То само се нарича така. Така се зове от всички чужденци, от турците, които бяха негови господари; така го зоват и самите сърби, с изключение на мемоара на тяхното правителство..."[68] На много места в България се организират протести, осъждащи тези сръбски претенции. На митинги, събрания и по страниците на българските вестници се припомня, че разширяването на сръбската държава на изток винаги е ставало за сметка на българите: През 1833 г. княз Милош Обренович успява да присъедини част от Видинския пашалък с градовете Неготин, Кладово, Зайчар, Алексинац и др. (Тимошката област); през 1878 г. Берлинският конгрес дава на Сърбия Поморавието с градовете Ниш, Пирот, Лесковац и Враня, а Букурещкият мирен договор в 1913 г. – и цялата Вардарска Македония. Най-силни са протестите в засегнатите градове и села.

След решението на посланическата конференция в Париж от 10 септември 1919 г., на 27 ноември с.г. в парижкото предградие Ньой се подписва и унизителният и осъден от цялата общественост като крайно несправедлив за България Ньойски мирен договор. Освен другите несправедливости, откъсването на чисто български територии, лишаването на България от излаз на Бяло море, свръхтежки репарации, разоръжаване и ограничаване до минимум на българската армия и др., този договор нанесе и поредния тежък удар на пиринските българи, отнемайки им и последното убежище – Цариброд. Освен другите територии, той отнема от старите земи на България по западната ѝ граница една площ от

1545 кв. км, 107 селища с общо 61 925 жители: Цариброд с 37 околни села, 18 села от Трънско и Знеполско, 8 села от Кулско и 1 село от Видинско, което създава новото политико-географско понятие „Западни покрайнини". От Царибродска околия се откъсват и предават на Сръбско-Хърватско-Словенското кралство освен града Цариброд, административния център на околията, още и селата: Бански дол, Бачево, Болев дол, Борово, Брайковци, Бребевница, Власи, Вълковня, Гоин дол, Горна Невля, Горни Криводол, Градине, Грапа, Гуленовци, Долна Невля, Долни Криводол, Драговита, Държина с манастира „Св. Никола", Желюша, Изатовци, с манастира „Св. Архангел", Каменица, Луковица, Моинци, Мъзгош, Одоровци, Паскашия, Петърлаш, Планиница, Поганово с манастира „Св. Иван Богослов", Прача, Протопопинци, Скръвеница, Славина, Сливинца, Смиловци с манастира „Св. Кирик" и Сенокос[69]. Така прокарана граница разделя не само имоти, но и някои селища: Стрезимировци, напр. е прерязано на две, махалата „Долна Невля" е отделена от селото Долна Невля и т.н.

От текста на член 27, който третира границите на България, включително и тези със Сръбско-Хърват-Словенската държава, става ясно, че изместената на изток от Цариброд граница върви по следнато очертание: „като мине през котите 1602 и 1344, и на изток от Горни Криводол и пресича река Комщица на около 1 километър и 500 метра над Долни Криводол. От там до една точка на шосето Цариброд – София, непосредствено на запад от разклонението на шосето за Калотина, една линия, която ще се определи на самото място, като се прекара на изток от Мъзгош, на запад от Станинци, на изток от Бребевница и на североизток от Липинци през кота 738..."[70]

Новата граница със Сръбско-Хърватско-Словенската държава откъсва от България нови четири области, разположени върху 1600 кв. км с около 120 000 чисто българско население. Тази граница огорчава не само българите, тя озадачава и непредубедените външни наблюдатели. При очертаването на границите по международните договори обикновено се спазват няколко принципа, ако не всичките, то поне повечето от тях, а именно: границата да е географски определена; да се движи по етнографската разграничителна линия; условията, които тя създава, да не пречат на сто-

панския живот на местното население; да създава жизнените страни условия за отбрана и др.

При прокарването на новата граница не е спазено нито едно от изброените условия. Границата по Берлинския договор, която откъсна от България Нишкия и Пиротския окръг, също не зачете етнографския принцип, но тя поне, както се отбелязва, бе географски възможна и не унищожаваше поминъка и стопанския живот на местното българско население. От Кулската височина тя чак до върха Патерица тя се движеше непрекъснато по височините на планинските вериги и оставаше свободни естествените изходи към България и към Морава, необходими за осъществяването на всяка стопанска дейност. Басейните на Драговищица, Ерма и Нишава, които се спускат от високите планински вериги, са насочени към България. Архитектите на Ньойския мирен договор свалят границата между България и Сърбия от високите от 1560 до 1950 м над морското равнище планински вериги и я изпасят далеч на изток в низините, където прерязва безогледно, жестоко и безсмислено: гори, долини, пътища, села, махали; отделя къщи, водоизточници, ниви, градини и дори гробища от селата.

Откъм изток и откъм север Царибродско се затваря изцяло от границата, а от запад и от юг се издигат високи и мъчнопроходими планини, преминаването на които и през лятото е било много трудно, а през зимата – невъзможно. Така прокарана, границата освен друго обрича населението в Царибродско на изолация и бедност, лишавайки го от естествените му пътища за стопански живот и търговски обмен. Всички съществуващи от векове пътища са отсечени и затворени. Населението е поставено в безизходица и е изправено пред тежък избор. То или трябва да се примири с новите условия и да се мъчи да преодолее труднопроходимите планини на запад, за да достигне Морава, или да се изселва.

Разпорежданията на член 37 от договора за мир са категорични: България се отказва в полза на Сръбско-Хърватско-Словенската държава от всички права и титри върху територията на българската монархия, разположени отвъд границите на България, така, както те са описани в член 27 и признати от настоящия договор".[1]

Междувременно редица европейски общественици, сред които и англичанинът Надуард, отправят до сърбите призиви да не откъсват от България този „фунт живо месо" (Царибродско, С.Р.) само по стратегически съображения. За това пледират и кръгове в самата Югославия, които ратуват за едно бъдещо сближаване на южните славяни. Белградският вестник „Прогрес" в уводна статия от 27 юни 1920 г. пише дословно: „Несъмнено е, че нашата бъдеща политика ще бъде славянска... В този свят има две петна. Те са Полша и България. Тези два народа се отричат от славянството и плуват в антиславянски води... Стратегически и всякакви други съображения не трябва да ни карат да вземаме от българите каквито и да са техни стари територии. Това не ни е нужно. В това лежи зародишът на разложението... Нека дадем пример за пробив и нека се откажем от това, което не е наше и което не ни трябва! Нека чуем гласа на разума, понеже днешните българи не са в състояние да го чуят. Славянската политика на мир и труд изисква това от нас, изисква го и нашият собствен интерес."

Белградското правителство обаче е на друго мнение. Излизащият в Белград вестник на 27 юни 1920 г., като се позовава на правителствен източник, бърза да разсее появилите се в българския и в европейския печат слухове, според които югославското правителство нямало да настоява вече върху по-ранните си искания да окупира Царибród и неговите околности.

Сръбското правителство, напротив, настоява всички спорове по прокарването на границата да се решават направо с българското правителство, което демократичната общност окачествява като насилие над България.

С член 38 Ньойският договор предвижда трасето на граничната линия, описано в чл. 27, да се определи на самото място в срок от 15 дни от влизането на договора в сила от една международна комисия от седем членове. Пет от членовете ѝ се назначават от Главните съюзни и сдружени сили, един от Сръбско-Хърватско-Словенската държава и един от България. Тази комисия има големи правомощия. Тя трябва на място да очертае трасето, да прецени конкретните условия и да се съобрази с тях, тя е следователно неотменим етап от процедурата за прилагането на договора в

частта му за определянето на границата. На много места в чл. 27 на договора се посочва, че граничната линия ще се определя „на самото място", което ще рече – именно от тази международна комисия. Спирам се повече върху този момент, защото, както ще видим, сръбската страна не се съобразява с мнението на комисията и прокарва граничната линия по своя преценка в нарушение на процедурата, а оттам – и на договора.

Международната Разграничителна комисия, която се явява изпълнителен орган на Посланическата и на Мирната конференция, трябва съгласно член 29 от договора да определи на самото място линията на границата през месеците октомври–ноември 1920 г.

Председател на комисията е полковник Ордиони, а български делегат – полковник Кисьов, бъдещият министър на войната. Комисията отива своевременно, съгласно указанията и сроковете по договора, на място, изучава подробно терена от двете страни на границата и единодушно изразява изненадата си от така прокарания граница. На 3 ноември председателят на комисията се среща с насъбралото се хилядно множество от отчаяното население, дошло да чуе съдбата си, и заявява на всеослушание: „Бъдете спокойни, вашите села и това градче (Трън) няма и не могат да бъдат анексирани. Ще останете, както и сега в България." Радостта е неописуема. Правят се общи снимки, извиват се хора, на които според свидетелите са играли и сръбските делегати. С протокол номер 20-и от 1920 г. комисията потвърждава своето решение, да не се откъсва секторът в горната долина на Ерма, като се добавя: „Да се оставят още водениците в Брегово и Ракитница – I сектор, ново регулиране на Врабчанската община, Долна Провалия и пр. – II сектор. Ново групиране на Трънската община (Петачинци) – II сектор. Ново групиране на Зеленогорската община (Вучи дял) – II сектор. Да се допусне митнишка гара при Градинс, Царибродско. Да се поправи границата и да се разделят селата в IV сектор..."[72]

Тук ще припомним големите правомощия на комисията и силата на нейните решения, посочени в член 29 на договора за мир: „пълната власт не само да определя частите, означени като „линия, която ще се определи на самото място", но още, ако една от заинтересованите страни предяви

искане и комисията го намери за уместно, да ревизират части, определени от административните граници... Решенията на комисията ще се взимат с болшинство на гласовете и ще бъдат задължителни за заинтересованите страни..."[23] Комисията изпраща така взетите свои решения в Париж за одобрение от Посланическата конференция. На българския пълномощен министър там казват, че няма причина бележките на комисията да не бъдат утвърдени. Българското правителство и българският делегат в комисията чакат с нетърпение утвърждаването, за да повдигнат въпроса за поправка на границата и в долината на Драговищица. Но става нещо, което никой не очаква. На 6 ноември сръбските войски окупират българските земи, които ще бъдат вече наричани „Западни покрайнини", но не правят това по линията, определена от международната комисия, а както те си искат. В резултат на пристигащи сведения за сръбските намерения Международната комисия бе предупредила няколко пъти сръбското правителство да не изпраща никакви войски за окупация, преди тя да е определила точно граничното трасе и да е получила становището на Посланическата конференция по нейните решения. Сръбският делегат генерал Стефанович до последния момент уверява комисията, че Сърбия няма да прибегне до насилствена окупация и че ще чака окончателното решение на комисията. Сръбското правителство обаче, което съзнава, че при нормална процедура тази несправедлива и неестествена граница поне отчасти ще бъде поправена, пристъпва към бърза окупация, с цел да постави великите сили и българската държава при свършен факт. Така протоколите на единодушните решения на Разграничителната международна комисия относно поправката на границата остават неизпълнени. Не е изпълнена и предвидената в договора процедура, не е дадена също предвидената в договора възможност на България чрез международната комисия да изрази своята позиция и да извърши една допустима от договора поправка на граничната линия. Неизчакването и неизпълнението решенията на Разделителната международна комисия са не само драстични нарушения на мирния договор, но те го и обезсилват, каквито са и тогавашните коментари, в частта му за границата между България и Сръбско-Хърватско-Словенската държава, най-малко като

неизпълнена или незавършена процедура.

Сръбското комюнике при навлизането на сръбската войска и администрация в Цариброд признава, че правителството възнамерявало да предприема окупацията на териториите едновременно с излизане на решението на международната комисия по определянето на границата, но това решение било променено, поради „опита на българското правителството да измени решението на комисията по всеки пункт от границата". Прибързаната окупация според комюникето се наложила, за да се спазел договорът и в съгласие с решенията от Ньой[74]. Светът знае, че българското правителство не е в състояние да диктува нито на конференцията, нито на международната комисия по определянето на граничната линия. Пред тях то може само да аргументира възраженията, както и постъпва, а не да ги прокарва или пък налага.

Ако някои български възражения тогава се вземат под внимание, то това става, защото са били намерени за основателни и справедливи от независими международни органи. С тези действия югославското правителство в стремежа си да предотврати по-нататъшни изправяния на фрапиращи грешки и несправедливости по новата българо-сръбска граница поставя всички пред свършените факти – право, допустимо само за победителите от тази война.

Договорът за мир съдържа клаузи, които изискват от населението в Царибродско и в другите български земи, които се анексират, то да се определи за поданството си и съответно за мястото, където ще живее в бъдеще. Българските поданици, съгласно чл. 34, живеещи на територията, която се предава на Сръбско-Хърватско-Словенската държава, добиват по право сръбско поданство, като загубват българското. В срок от две години след влизането в сила на договора българските поданици от анексираната територия имат право да „оптират" – да си изберат поданството. Упражнилите това си право ще трябва в срок от 12 месеца след това да се изселят в държавата, за която са оптирали. Тенденцията е да се улесни и насърчи изселването, защото на изселващите се дава право да вземат със себе си всичкото си движимо имущество, от всяко естество, без да се налага да заплащат за това вносни или износни мита. Те запазват недвижимите си имоти, което при тогавашните обс-

тоятелства и условия с равносилно на изоставяне. Опцията на съпруга – изборът на поданството, влече със себе си и съпругата, а тази на родителите – и децата. Според договора българските поданици, установили се в тази територия след 1 януари 1913 г., могат да добият сърбо-хърватско-словенско поданство само с разрешение на Сръбско-Хърватско-Словенската държава, което е почти равносилно на принудително изселване. Както е известно, в Царибродско и след Балканските войни, пък и след Първата световна война, продължават да се заселват българи не само от вътрешността на страната, но и такива, които са дошли от Пиротско и Нишко, и преди това са били установени на други места в страната.

В югославския печат се разпространяват „съобщения", че откакто е започнала да работи международната комисия по определянето на границата, много чиновнически семейства се изселвали вече от Цариброд и от другите места на околията, а българските шовинисти, за да засилели протестите на местното население и да го тласнат към по-масови демонстрации против решенията на мирния договор, разпространявали слухове, че след идването на сръбската администрация то щяло да бъде подложено на терор. Обстановката в Царибродско се усложнява наистина много и заплашва да излезе изпод контрола на властите. Това създава грижи на заплашеното да бъде обвинено в подстрекателство правителство на Стамболийски, ратуващо винаги за сближаване между Българи и Югославия, да изпрати в Цариброд в последните дни на месец септември, както ни уведомява съобщение от Загреб с дата 4 октомври 1920 г., един свой министър, който обикалял селата и държал там няколко речи, уверявайки населението, че всички слухове за терор от страна на сръбските войски и граждански власти са неверни. Той казвал още, че сръбският и българският народ са еднакви по вяра и кръв и че скоро щели да влязат в един голям съюз, който ще спре веднъж завинаги проливането на кръв между тях. Идеята за бъдещото обединение на южните славяни не е в състояние да успокои българите от Цариброд и Царибродско, особено някогашните преселници от Пиротско, изправени пред неизвестността и трудния избор, да останат по родните си места, или наново да се изселват към умалена България.

На 31 октомври белградският вестник „Епоха" помества съобщението, че окупирането на предадените по Ньойския договор области щяло да започне от 1-ви ноември, представяйки това като „решение" на Международната комисия и обвинява българите, че се мъчели да попречат на изпълнението на вече взети решения. Самият вестник „Зора" по това време също е много внимателен по отношение на югославските претенции. Вниманието му е насочено главно към Беломорска Тракия и отказа на Гърция да осигури на България предвидения в Ньойския договор стопански излаз на Бяло море. На 24 юни дори той помества кратко съобщение от Пирот, според което „от известно време насам неприязненото отношение към България е доста намаляло", а по въпроса за Цариброд общественото мнение там било „против засмането на този чисто български град"[75]. Умерената позиция на най-авторитетния тогава български вестник проличава най-добре в отзвука му при ратифицирането на договора за мир на 9 август в Париж:

„Ратификацията на договора с последният акт от националната ни трагедия... Ратифицирането на договора има това преимущество за нас, че премахва всички илюзии, които досега пълнеха главите ни. Ние имаме вече базата, на която ще стане ликвидирането на последствията от войните. Ратифицираният договор ще ни даде възможност да се приберем в новия си дом, да се заловим здраво с преустройството на живота си и най-съществения, той ще ни тури в нормални отношения с всички (сили) победителки".[76] Това е позицията и на българското правителство, което успокоява българите с дадения им шанс отново да се преустройват. Преустройството обаче за българите, чиито земи с домовете и имотите им се предават на Югославия, означава нещо по-различно от това, което имат предвид правителствените среди.

Много от цариброднани не чакат да изтекат определените срокове. Някои тръгват да се изселват още в деня на навлизането на сръбските войски – 6 ноември. Рано сутринта на цариброднската гара пристига набързо комплектована дълга влакова композиция, дошла да прибере ония, които се готвят да напуснат града преди засмането му от сърбите. Ето как описва тази тъжна дата в спомените си очевидецът Асен Стаменов: „Днес се извърши окупацията

на Цариброд. Ето последния влак, композиран от товарни вагони. Той е много, много дълъг и с три машини. В него се качиха мнозина от жителите на града и околията, които не можеха да гледат как навлизат сърбите ... Каква трогателна картина при тръгването на влака и раздялата на тия, които оставаха в свободна България, и оние, които оставаха... Постовият войник подаде знак, че сърбите навлизат вече в българска територия по пътя от село Желюша. Настана страшно смущение всред населението – лицата на всички са мъртво бледи. Нашите граничари се прибират от старата граница и пристигат в града преди сърбите. Всичко е така тихо и мъртво, като че ли става нещо тайнствено. „Ето ги" – промълви някой от групата, която се беше наредила на тротоара. Откъм гарата се показаха, движейки се бавно, бавно, седем конници, които като стигнаха началото на града, се разделиха на три групи: трима продължиха да се движат по главната улица, а другите по двойки завиха в страничните улици. За учудване на всички, които стояха на главната улица, тримата конници ни поздравиха с „Добро утро, бугари!". Това добро утро ни озадачи и скоро разбрахме, че това не са сърби, а хървати..."[7] Кметът на града Ас. Атанасов и поп Никола, изпълнявайки протоколно задължение по посрещането на нежданите гости, поканват малцината граждани да тръгнат с тях, но никой не помръдва от мястото си. След разузнавачите пристига и авангардът, също конници, начело с един майор. След тях се задават пехотинците и артилерията. Общото впечатление е, че войниците са притеснени и навлизат с известен страх. Войската се източва през града от 9–10 часа сутринта до 14 часа след обяда и първата й грижа е да заеме гарата и пощата. След като сръбската войска се настанява в казармата, към 15 часа на площада военната музика засвирва хоро, посрещнато с едно страшно мълчание.

На следващия ден в Цариброд пристига окръжният управител от Пирот, който нарежда да свикат гражданството в двора на общината, за да представи своите сътрудници. Той държи реч, в която рисува пламенно стремежа за „освобождението на братята", което досега не се отдавало поради ред обстоятелства и причини, но „светлият ден" най-сетне дошъл. Окръжният управител завършва речта си с възгласа „Да живее нашият крал освободител!", повторен

само от неговото обкръжение. За да изглади конфузното положение, дошлият за тържеството от Пирот сръбски свещеник също произнася слово, в което накрая призовава Св. Сава да прости на царибродчани, които били забравили да празнуват заради 40-те години прекарани под българска власт.

„Свърши се вече – е реакцията на вестник „Радикал". – От 6 ноември, събота, изживяваме един от най-трагичните моменти на нашата нова политическа история"[78]. В цяла България е обявен траур. „Зора", но доста по-късно ще заяви, че българите „не ще могат да забравят Цариброд, както забравиха Пирот и Ниш", и разсъждава, че ако съдниците от Версайл биха позволили да се чуе гласът на Цариброд чрез плебисцит, както това бе направено на други места по света, той щял да избегне тази горчива участ[79].

Италианските вестници са едни от първите, които поместват критични материали във връзка със заемането на Цариброд след разпространеното от Белград съобщение, че е издадена заповед за окупирането на Цариброд, Босилеград и Струмица, предадени на Сърбия, съобразно мирния договор. „Ил темпо" в броя от 10 ноември осъжда заемането на българските територии, преди да се е произнесла международната комисия за границите, заключавайки, че „тази окупация не е неблагоприятна за Италия, защото прави невъзможен сръбско-българския съюз". На следващия ден, 11 ноември, същият вестник добавя: „Заеманите села не само отварят Струмишката долина за сърбите, но етнически и географски принадлежат на България, която не очакваше да ѝ се отнеме тази област."

Излизащият в Цариград турски вестник „Икдам" няколко дни по-късно, на 15 ноември, изтъква, че сърбите са пристъпили към окупация на Царибродско, без да чакат решението на международната комисия. В същия си брой вестникът подчертава още, че това посегателство върху чисто български земи ще забави сръбско-българското сближаване, но се надява на едно бъдещо сътрудничество между двете страни, политическата основа за което е поетото от Сърбия задължение чрез договора да зачита правата и свободите на малцинствата.

Излизащият в Прага руски емигрантски вестник „Рус-

ское слово“ в броя от 11 ноември обнародва дълга уводна статия от Олег Николаев, озаглавена „Новата славянска скръб“, посветена изцяло на окупирането на Цариброд:

„Постановлението на договора за мир за заемането на Цариброд ско дълго не се изпълняваше от Югославия и ние, русите, виждахме в това горд отказ от насилието, самоотвержен, пълен с красота и с истински славянски чувства жест. Ние бяхме готови ниско да се поклоним на Белград – победителя, за запазване на здравите основи на славянската солидарност... И в тежката атмосфера на славянската криза, в дните на остри междуславянски разпри, в дните, когато на славянството се нанасяха съдбоносни удари, ние имахме един хубав момент: българският Цариброд – даден по правото на силата и отмъщението на Югославия и незает от нея... Това бе за нас, русите, успехът и за Българската Тракия, откъсната от Гърция, и за неотдавнашния Каринтийски позор за славянството. Днес пред нас погасна последният – царибродският лъч светлина. Цариброд, съгласно буквата на договора, е зает от войските на Югославия... Защо направихте това? Вашите ръце причиниха нова славянска скръб. Нова широка рана е нанесена на славянското тяло. Ние честно и открито ви казваме това, защото бихме се считали недостойни синове на велика и благородна Русия, ако сега бихме се побояли да ви го кажем...“

Друг руски емигрантски вестник „Воля Росіи“ от 17 ноември също пише с голяма болка за заемането на Цариброд от сръбските войски в статия „България и Югославия“, посветена на отношенията между двете държави: „Сърбите завзеха тази област с чисто българско население, основавайки се на Ньойския договор, на „стратегически“, а не на исторически и етнографски доводи. България, обезоръжена по силата на същия договор, не е в състояние да застрашава превърналата се изведнъж почти във велика сила своя съседка, и при все това Югославия има неблагоразумието, две години след прекратяването на войната, да завземе открай време българска земя. С тази лекомислена и непремислена стъпка Югославия нанася тежък удар на самата себе си. Без съмнение България, провинена през войната, днес върви по пътя на демократично и мирно развитие и ръката, която тя протегна за споразумение, не трябваше да се отблъсне по такъв груб начин. България се лиши от зе-

мите си в Македония и Тракия, а сега тя трябва да понесе нови изпитания. Но да се надяваме, че хладнокръвието и силата на волята на българите ще надвият и не ще попречат на ръководителите на България да продължат своята политика на помирение, а не на разединение. И ние вярваме, че в завземането на Цариброд се е проявила волята не на югославския народ, а само на националистическото югославско правителство и че Югославия скоро ще се откаже от създадената от нея български Елзас-Лотарингия."

Скоро след това пожелание на славянофилите из средите на руската емиграция от революцията в 1917 г. се появява като отделна книжка и статията на граф Бегуен „Ако искаме да има мир на Балканите", печатана преди това в „Europe Nouvelle" с някои поправки, в която се коментира заемането на Цариброд и Струмица и осъжда проявената от Парижката конференция несправедливост спрямо сърбите, станала причина за ново недоверие между тях и българите: „Конференцията за мир извърши голяма несправедливост по отношение на сърбите. Тя отне от Югославия Истрия, населена главно със славяни и я даде на Италия по стратегически съображения. Да не говорим за Фиуме, което и по етнографическо и по икономическо положение трябва да се даде на Югославия. Когато беше въпрос за Истрия, възприе се стратегическият принцип и сега, когато сърбите искат по стратегически съображения Цариброд и Струмица – два безспорно български града, не е ли логично да се възприеме и по отношение на България същият принцип? Ако не бяха отнели Истрия от Югославия, сърбите сигурно нямаше да искат да вземат земи, върху които те нямат естествено право. Те сега оскърбяват българите и по такъв начин пречат на сближаването с тях."[80] Въпреки това Бегуен вярва, че няма да мине много време и българите и сърбите ще се споразумеят не само защото ги свързвала кръвна връзка, но и защото имали общи интереси и условията, според него, за да има мир на Балканите, е, да се поправят, докато е още време, „сторените по отношение на балканските славяни грешки"[81].

В книгата на френския адвокат при Парижкия апелативен съд Жорж Дезбон „България след Ньойския договор", в която по повод откъсването на Цариброд от България се казва прозорливо, че той е „един от най-опасните" градове

в Европа (предвид последиците в бъдещото политическо развитие на Балканите) и го определя като „един от символите на българския патриотизъм", какъвто някога е бил Страсбург за французите. И вероятно тъкмо за това българският му колега по правните науки, роденият в Пирот и завършилият в Женева д-р по право, и доброволец в Сръбско-българската война от 1885 г., Петър Зъбов, мечтае да дочака времето, когато българинът и сърбинът ще живеят заедно, уважавайки и зачитайки взаимно културата, книгите и езика си, както това са правили още тогава швейцарският немец и швейцарският французин в мирната и добре подредената и географски не много далеч от Балканите Швейцария.

[1] Иречек, К. Пътуванс по България, С., 1974, с. 547.

[2] Пак там, с. 549.

[3] Иречек, К. Княжество България, част I, Пловдив,1889, с. 312.

[4] „Държавен вестник", III, бр. 58, 14 август 1881.

[5] „Нишава", I, бр.1, 6 септември 1909.

[6] „Радикал", XVI, бр. 251, С., 12 ноември 1920.

[7] Пак там.

[8] „Западни покрайнини",VII, бр. 217, 15 септември 1929.

[9] „Нишава", II, 87, 26 юни 1911.

[10] Шкорпил, Х. и К. „Старовремски надписи из разни краища на България" – СбНУ, VII, 1892, с. 98.

[11] Иречек, К. „Погановский поменик". – Периодическо списание, С., 1884, кн.7, с. 72.

[12] Пак там.

[13] Иречек, К. Пътувания по България, С., 1974, с. 554-556.

[14] Пак там, с. 556.

[15] Филов, Б. Старобългарското изкуство, С., 1924, с.78–80; Fulof, B. Geschichte der bulgarischen Kunst, 1933, s. 22-24.

[16] Миятев, Кр. Погановският монастир, С., 1936, с. 6.

[17] Миятев, Кр. Пос. съч. с. 29.

[18] Иречек, К. Пътуване по България, С., 1974, с. 551.

[19] Делиралев, П. и Ив.Велков, Из България, С., 1946, с.79.

[20] Венедиков, Й. История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 година, С.,1985, с. 90.

[21] „Сливница", IV, бр 79–80, С., 22 май 1928.

[22] История на Сръбско-българската война 1855, С., 1925, с. 557.

[23] Хун, А. Борбата на българите за съединението им, Русе, 1890, с. 171.

[24] Венедиков, Й. История на Сръбско-българската война 1885 година, С., 1910, с. 264- 265.

[25] Стателова, Е. и А. Пантев. Съединението на Княжество България и

Източна Румелия 1885 година,С., 1985, с.143.

[26] Пешев, П. Исторически събития и деятели, С., 1993, с. 206.

[27] Пак там

[28] Маркович, М. Moje uspomene, с. 355.

[29] Външната политика на България, Т. I, с. 656.

[30] „Нишава", Цариброд, бр. 11, 14 ноември 1909.

[31] „Нишава", II, бр 59 и 60, 20 и 27 ноември 1910.

[32] „Нишава", II, бр. 67, 29 януари 1911.

[33] „Сливница", I, бр. 8–9, 25 февруари 1912.

[34] „Нишава", бр. 42, 6 август 1911.

[35] „Сливница", I,бр.24,С. 1 април 1912.

[36] Малка историйка на Царибродската непълна смесена гимназия, „Нишава" IV, бр. 1, 4 юли 1915.

[37] Иречек, К. Пътуване по България, С., 1974, с. 547.

[38] Николов, Б. В:„Сто години Царибродска Димитровска гимназия 1891–1991" Ниш, 1991, с. 17.

[39] „Нишава", IV, бр.1, 4 юли 1915.

[40] Николов, Б. Цариброски културно-просветен летопис, С., 1994, с. 8.

[41] „Нишава", бр. 1, 6 септември 1909 г.

[42] „Нишава", бр. 8, 24 октомври 1909 г.

[43] „Нишава", бр. 2, 13 септември 1909 г.

[44] „Нишава", бр. 5. 4 септември 1909.

[45] „Нишава", бр. 1, 6 септември 1909.

[46] „Нишава", II,бр.55,23 октомври 1910.

[47] „Нишава", бр 77, 9 април 1911.

[48] „Нишава", бр. 85, 11 май 1911.

[49] „Нишава", II, бр. 84, 9 юли 1911.

[50] „Нишава", бр. 40, 16 юли 1911.

[51] „Нишава", притурка към брой 100, 5 октомври 1911.

[52] „Държавен вестник", бр. 167, 26 юли 1914.

[53] „Нишава", IV, бр. 1, 4 юли, 1915.

[54] Николов, Б. В: Сто години Царибродска Димитровска гимназия 1891–1991, Ниш, 1991, с. 25–27.

[55] Пак там, с. 28.

[56] „Домашен учител", I, кн. 2, Цариброд, 1889 г., с. 24.

[57] „Нишава", IV, бр.17, 14 април 1912.

[58] „Нишава", II, бр. 62, 25 декември 1910.

[59] "Нишава", II, бр.74, Цариброд,19 март 1911.

[60] „Нишава", II, 87 юни 1911.

[61] Николов, Б. Цариброски културно-просветен летопис, С., 1994, с. 29.

[62] „Нишава", бр. 26, 27 февруари 1910.

[63] „Западни покрайнини", VIII, бр. 268, 26 октомври 1931.

[64] „Нишава", I, бр. 6, 4 ноември 1901.

[65] „Нишава", II, бр. 81, 14 май 1911.

[66] Муравиев, К. Договорът за мир в Ньой, С., 1992, с. 154.

[67] Пак там, с.156.

[68] Пак там.

[69] Списък на населените места в Царство България според преброяването на 31 декември 1920 г., С., 1924, с. 60.

[70] Ньойският договор с обяснителни бележки, Мартилен, 1999, с. 13.

[71] Кесяков, Б. и Д. Николов, Ньойският договор с обяснителни бележки, Мертилен, 1994, с.16–17.

[72] Любичев, Г. Черната Ньойска бразда. – „Западни покрайнини", IX, бр. 273, 11 януари 1932.

[73] Ньойският договор с обяснителни бележки, с. 15.

[74] „Зора", II, бр. 449, 12 ноември 1920.

[75] „Зора", II, бр. 332, 24 юни 1920.

[76] „Зора", II, бр. 382, 22 август 1920.

[77] „Западни покрайнини", VII, бр. 201, 4 август 1931.

[78] „Радикал", XVI, С., бр. 251, 12 ноември.

[79] „Зора", бр. 449, 12 ноември 1920.

[80] „Зора", II, бр. 408, 23 септември 1920.

[81] Пак там.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ВЪЗРОЖДЕНСКИ ДЕЙЦИ ОТ ПИРОТ (ПИРОТСКО) И НИШ (НИШКО), УЧАСТНИЦИ В ПРОСВЕТНОТО ДВИЖЕНИЕ, ЦЪРКОВНИТЕ И НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД И В ИЗГРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ

АДАМ, Х. – Свещеник, спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

АБАДЖИЕВ, НЕСТОР КР. – Учител в класното училище на Пирот (1872–1877).

АЗАРБОВИК, ПЕТЪР – Роден в Пирот и учител в с. Мошино (дн. кв. на Перник) през 40-те години на XIX век.

АНГЕЛОВ, МИХАИЛ – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

АНДРЕИЧ, АЛЕКСА – Роден в Пирот. Участва като доброволец в Сръбско-турската война в доброволческата бригада на генерал Черняев. След края на войната заминава за Русия.

АНТИМ – Митрополит в Пирот от 1855 г. Енергично защитава населението от турските насилия. Ползва се с респект пред властите. Често е обвиняван в разпуснат живот. През месец юли 1860 г. той е арестуван заедно с иконом поп Костандия, отведен в Цариград и изпратен на заточение.

АТАНАСЕВ, ГРИГОРИЙ – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Букурещ

и бива зачислен в четвърта опълченска дружина.

АТАНАСИЙ – Учител в Ниш, спомоществовател за „Житие Св. Григория Омиритского" (1852) и за „Кратка всеобща история от Смарагдова" (1858).

АТАНАСОВИЧ (АТАНАСКОВИЧ), МИХАИЛ – Роден в Ниш 1850 г., сътрудник на Любен Каравелов, участник във Втората българска легия (1867–1868), откъдето заминава за Букурещ и постъпва в 1869 г. в Националното училище по медицина и фармация. През 1875 г. завършва Факултета по медицина и фармация. Същата година защитава докторат на тема „Cateva asupra febrei". През 1875 г. е лекар в Букурещ, а през 1876 г. участва заедно с походната болница на Румънския Червен кръст в Сръбско-турската война, по време на която умира в Кладово. Сътрудник на вестниците „Свобода" (1869–1870) и „Отечество". Член-основател на д-во „Знание", публикува в „Отечество", бр.32 от 1870 г. хрисовули за войводите Йоан Раду и Йоан Матей Бесараб, които той открива в румънски манастири, а в „Свобода", бр. 38, с.г. – статията „Българине ставай" и в брой 45 – „Българино".

БАКУШЕВ, МИСАИЛ – Роден в Трън 1783 г. Постъпва в руския манастир „Св. Пантелеймон" на Атон. Учи в Киевската семинария и след завършването й в 1810 г. е изпратен като руски служител в Черна гора, Босна и Херцеговина. Учител в Сараево (1820), след това архимандрит в Дечанския манастир. През 1836 г. се завръща в родния край. Възстановява Мисловщичкия манастир, става игумен в него, открива училище в манастира (1840) и работи за утвърждаването на българската просвета. Инициатор за построяване на училище и църква в родния си град (1853). Включва се в борбата за църковна независимост и през 1862 г. е един от организаторите на революционното движение всред нишавските българи.

БАНКОВИ, ИВ. (БРАТЯ ИВАН БАНКОВИ) – Спомоществователи на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

БАРУТЛИЧ (БАРУТЛИЯ), НИКОЛА – Учител в Пирот след 1847 г. Преди това е бил за кратко време учител в Ниш.

БАХЧЕВАНОВ (БАГЧЕВАНОВ), КРЪСТЮ (КРЪСТО) – Роден в Пирот, учител в едно от първоначалните училища на същия град от 1872 г.

БОШКОВ, ПАНЧО – Роден в Пирот. Самоук даскал в килийното училище на града към средата на XIX век. Преподава само буквар, часослов и псалтир.

БОЯДЖИЙСКИ, КОЦА (ЧОРБАДЖИ КОЦА) – Виден гражданин на Ниш, заточен в Мала Азия (1861).

БОЯДЖИЯТА, СТОЯН – Водач на отряд по време на Нишкото въстание от 1841 г.

ВАСИЛЕВ, ИВАН – Роден в Ниш. На 4 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен в трета опълченска дружина, четвърта рота. За проявен героизъм при отбраната на Шипченския проход е награден със Знака за отличия на Военния орден „Св. Георги“ IV степен.

ВАСИЛИЙ, АРХИМАНДРИТ – Игумен на Погановския манастир край Цариброд (след 70-те години на XIX век).

ВАЦОВ (ВАЦО), ВЕЛКО – Роден в Пирот, търговец и устабашия на Бакалския еснаф в града. Баща на Спас Киров Вацов (Табаков).

ВАЦОВ, СПАС – Роден в Пирот на 18 май 1856 г. в семейството на устабашията на Бакалския еснаф – Бакалбашията Вацо. Учи в Пирот при даскал Коце Григоров, след това баща му го изпраща в Главното софийско класно училище (1870–1872) при Хр. Т. Стоянов, завършва Загребската реална гимназия (1872–1876) и учи в Заг-

ребския Физико-математически факултет (1876–1879) в родния му град. Награден е с ордените „За гражданска заслуга" V степен (1892) и „За гражданска заслуга" IV степен. Създава в 1890 Държавна метеорологическа станция на базата на съществуваща наблюдателна станция в Първа софийска мъжка гимназия и става неин директор. Поставя основите на сеизмичната служба и хронометрията за точното време в България. Участва в много международни конгреси. Публикува статии в хърватски вестници и научни издания. Сътрудничи на Периодично списание на БКД, СбНУ и др. Автор на учебници по физика. Става действителен член на БАН. Умира на 22 януари 1928 в София.

ВЕЛКО (ХАЙДУТ ВЕЛКО) – Роден в Лесновци на Черна река. Като малък е бил овчар. Избягва при хайдут Главаш, негов роднина, и след време сам се обявява за хайдутин. Името му става популярно сред християнското население в Моравско и Нишавско. Когато руските войски при поредната война с Турция минават в 1810 г. Дунав, той отива в Крайна и помага за прогонването на турците на изток, за което е награден със сребърен колан. В 1811 г. хайдут Велко е назначен за Банско-Свърлишки войвода, но скоро след това Кара Георги го премества в Неготин. Загива през 1813 г. в сражение с турците.

ВИДЕН (ХАДЖИ) – Роден в Пирот. В неговата воденица Васил Левски написва писмо до Централния комитет.

ВИКТОР (МИТРОПОЛИТ НИШКИ), светско име ЧОЛАКОВ – Роден в Калофер. Приема монашество в Хилендарския манастир. В 1835 г. таксидиот в Ниш. През 1871 г. е представител на Нишка епархия на Църковния народен събор в Цариград. Избран е за Нишки екзархийски митрополит (1872) и за член на Синода (1874). През 1883 г. е заменен от сръбски митрополит.

ВОДЕНИЧАРОВ, И. – Автор на дописки и писма до „Век" от Пирот (1874)

ВУТКОВИЧ, РАДОВАН – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в трета опълченска дружина.

ВУЧКОВИЧ (ВУТКОВИЧ), РАДИОН (РАДОВАН) – Роден е в Ниш. В началото на май 1877 г. пристига в Румъния от Белград, а на 18 с.м. се записва в Българското опълчение и бива зачислен в трета опълченска дружина, четвърта рота. За проявен героизъм в бойните действия е представен за награждаване със Знака за отличие на Военния орден „Св. Георги" IV степен. Уволнен е на 24 юни 1878 г.

ВУЧКОВИЧ, ЦЕКО – Водач на отряд по време на Нишкото въстание от 1841 г.

ГЕОРГИЕВ, ПЕЙЧО – Роден в с. Рудине през 1728 г. Преселва се с баща си в Пирот, където учи български, гръцки и псалтир при светогорски калугер. На 22- годишна възраст, в 1850 г., даскал Пейчо открива в собствената си къща в Пирот училище, където учителства в продължение на 5-6 години, след това отива в новооткритото общинско училище в светогорския метох, а от 1831 г. – в новопостроеното училище в двора на старата черква при Митрополията, наречено „Пазарско", и в Тиоборското (до 1855 г.).

ГЕОРГИЕВ, ПЕНЧО – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Житие Св. Григория Омиритского"(1852).

ГЕОРГИЕВ, ПЕТЪР – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Месецослов" от П. Русев (1857).

ГЕОРГИЕВ, СТЕФАН – Роден в Ниш. На 17 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Браила и бива зачислен във втора опълченска дружина, втора рота. Уволнен е на 3 юли 1878 г.

ГЕОРГИН, ЖИВКО – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Ниш (1872).

ГЕРАСИМ (ПОП ГЕРАСИМ) – Свещеник в Пирот (1870). Спомоществовател на училището в същия град.

ГОРГОВИЧ, ПЕТЪР – Учител в Пирот през 1849 г. Води кореспонденция с Найден Геров.

ГРИГОР МИТРОПОЛИТ – Нишки митрополит, роден през втората половина на XVIII век в Трънско, починал 1842 г. в Ниш.

ГРИГОРИЙ БЪЛГАРСКИ – Роден в Кожинци, Трънско. В църквата „Св. Архангел" в Ниш има надпис от 1833 г., в който се казва, че тя е строена през 1810 г. и обновена в 1833 г. във времето на архиепископ Григорий Български. Виж: Григор Митрополит.

ГРИГОРИЕВ, АТАНАС – Свещеник в Цариброд. Спомоществовател за „Извод от физика" на Найден Геров(1849).

ГРИГОРОВ, КОЦА – Роден в Пирот. Пише родолюбиви стихове. Възпява Цариброд :„Цариброде, мило село, бъди най-весело./ В полите сега твои ще дойдат братя свои." И Пирот: „Граде наш мили, що се гордееш с красни полета и породно хубости/, Сега в теб всеки плаче скрьбно, отровен от съдба тежка."

ГРИГОРОВ, КОЦЕ С. – Роден в Пирот. Учи в София при Филаретов. Учител в Пирот (1860–1872). През 1878 г. става кмет на Пирот. Представител заедно със Симеон Христов на пиротчани в делегация до главната квартира на руската армия в Сан Стефано.

ГЪМБОВ, ДИМИТЪР – Роден е в Пирот. На 3 юли постъпва в Българското опълчение и бива зачислен във втора дружина, първа рота. Уволнен е на 28 юни 1878 г. След Освобождението живее в София, където умира в началото на 1896 г.

ДАСКАЛОВ, ТОДОР – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ДАСКАЛОВ, КОТА (КОСТАДИН) – Роден в Пирот. Виден гражданин и представител на Пиротско (Нишавска епархия) на Църковно-народния събор в Цариград през 1871 г. Кмет на Пирот, разстрелян от сърбите през ноември 1885 г. веднага след отстъпването на българските войски.

ДАСКАЛОВИ (БРАТЯ ДАСКАЛОВИ) – Спомоществователи на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ДАЦОВ,С.Ж. – Роден в Зайчар на 7 януари 1857 г.. Доброволец в Сръбско-турската война, в 1876 г. участва в съпротивата на нишавските българи противи сръбската администрация през 1878 г. След Освобождението се установява в София, където работи в различни ведомства и става главен секретар на Министерството на земеделието и търговията. Доброволец в Сръбско-българската война 1885 г., за което е награден с орден „За гражданска заслуга“ III степен и „Св. Александър“ III степен. В 1884 г. заедно с Михалаки Георгиев основава първото земеделческо списание „Домакин“, съосновател на Българското земеделско дружество и редактор на неговия печатен орган „Орало“ от 1895 до 1903 г.; член е на дружествата на българските публицисти, агрономи, икономисти и др. Бил е народен представител, общински и окръжен съветник.

ДИОНИСИЙ – Роден в с. Радейно, спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ДРАГАЛЕВСКИ, ГЕНАДИЙ (светско име ИВАН СТОЯНОВ КАРАИВАНОВ) – Роден 1832 г. в Ихтиман. През 50-те години е йеродякон при Митрополит Виктор в Ниш. Търгува с нишки килими. Свързва се с Васил Левски (1861). Постъпва в Първата българска легия (1862). Става знаменосец в четата на Ильо войвода (1867). От 70-те години е игумен на Драгалевския манастир и куриер на революционната поща. По това време близък съратник на Левски. След

залавянето на Димитър Общи емигрира в Белград и Букурещ. След Освобождението на България е монах в Рилския манастир.

ДЖУНОВ, МАНУИЛ – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Български народен сборник" на В. Чолаков (1872).

ДИЛБЕРОВ, МЛАДЕН ЗДРАВКОВ – Роден през 1842 г. в с. Проданча, учи в Цариброд и Пирот. Учител до и след Освобождението в Цариброд, Трън, Звонци, Туроковци, Казичене.

ДИМИТРОВИЧ(ДИМИТРОВ), АТАНАСИЙ (НАСТЯ) – Роден в Призрен, първи учител в смесеното училище в Ниш (1845), учителства в същия град до 1870 г., където умира в 1886 г.

ДИМИТЪР – Учител в Ниш през 1862 г.

ДИМОВ, МИХАИЛ ГЕОРГИЕВ – Роден в Пирот 1835 г. Завършва Белградската велика школа. Учител в с. Лозица, Никополско. В 1855 г. е ръкоположен за свещеник в църквата „Св. Преображение", Свищов, служи в църквата „Св. св. Кирил и Методий", Свищов (1874–1914). Превежда от руски брошурата „Разговор на Негово Блаженство Екзарх Йосиф I с един руски странник", за което той и синът му са съдени от военен съд. Умира в Свищов през 1919 г.

ДЮСТАБАНОВ, ГЕОРГИ (ПОП ГЕОРГИ) – Роден в Пирот, свещеник в същия град в средата на XIX век.

ЕВСТАТИ – Последен български митрополит в Пирот, заменил Партений и изгонен от сръбските власти. По негова инициатива българите от Пирот изготвят и изпращат ардес до главната квартира на руската армия в Сан Стефано, че искат да останат в границите на България.

ЖЕКОВ (ЖАКОВ), ДИМИТЪР – Роден е в Ниш през 1844 г. На 29 април 1877 г. постъпва в Българското опълчение и е зачислен във втора опълченска дружина, пета рота. Уволнен е на 14 май 1878 г. Умира във Вилин на 22 декември 1914 г.

ЖИВКОВ, АНТИМ – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ЖИВКОВ, НИКОЛАЙ – Роден в Бяла Паланка. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в шеста опълченска дружина.

ЖИВКОВИЧ, КИРИЛ – Роден в Пирот. Ръкоположен за Панкрацки епископ. През 1794 г. издава „Житие светих Сербских Просветителей Симеона и Саввъ, списаное Домитианом йеромонахом Хилендарском во Светей горе Атонскей учеником святого Саввъ Перваго“, отпечатано във Виена през 1794 г.

ЗДРАВКОВ, БОЖИДАР – Роден в Пирот. Преселва се със семейството си в България. Учи право в Софийския университет. Дипломира се в Загреб. През 1914 г. се установява в Пловдив, където остава до края на живота си. Два мандата е кмет на Пловдив (1939–1935 и 1936–1939).

ЗДРАВКОВ, МЛАДЕН ДЮЛЬЕРОВ – Роден в 1842 в с. Продапча. Учи в Цариброд и Пирот и учителства в Цариброд, Звонци, Трън, Туроковци и Казичене.

ЗДРАВКОВ, ПЕТТКОВ, ПЕТЪР – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Извод от физика“ на Н.Геров (1849).

ЗОГРАФ, НИКОЛА ИВАНОВ – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ЗЪБОВ, ПЕТЪР – Роден в Пирот. Следва право в Женева, откъдето при обявяването на Сръбско-българската

война 1885 г. заминава доброволец и се зачислява заедно с много български студенти от цяла Европа в Студентския легион. Преселва се в София. Като доктор по право участва в обществения живот на свободна България. Негово е посланието: „Нека българинът каже: „Аз обичам сърбина", а сърбинът да каже: „Аз обичам българина и книгата му и езика му." Нека българи и сърби да боравят по всички свои градове и села така свободно, както на това се наслаждават и швейцарският французин, и швейцарският немец по цялата щастлива, мирна, демократична и така симпатична Швейцария!"

ИВАН (ДАСКАЛ ИВАН) – Роден в Пирот и учител в същия град до средата на XIX век, умира 1864 г.

ИВАН (ПОП ИВАН) – Роден в Пирот и свещеник в същия град. Спомоществовател за „Евангелие поучително" на Софроний Врачански (1856).

ИВАН (ПОП ИВАН) – Свещеник в Ниш. Спомоществовател от Видин за „Часови благоговейния".

ИВАНОВ, АНДРЕЙ – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в пета опълченска дружина.

ИВАНОВ, ДМИТРИ – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в шеста опълченска дружина.

ИВАНОВ, КРЪСТЮ – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Извод от физика" на Н.Геров (1849).

ИВАНОВ, МИХАИЛ – Роден е в Цариброд. На 25 юни 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен в трета опълченска дружина, втора рота, а на 5 август с.г. преместен в трета дружина, втора рота. Уволнява се в края на юни 1878 г. и заминава за Пирот. Умира в София през 1896 г.

ИВАНОВ, РАНГЕЛ (АНГЕЛИН) – Роден в Кожници, внук на Григорий Българина. Доброволец в Сръбско-българската война в 1885 г. Задържа на върха Руй продължително време рота сръбски войници. На лобното му място е издигнат малък паметник.

ИВАНОВ, СТЕФАН – Роден в Стара Загора, учител в едно от първоначалните училища в Пирот (1872–1877).

ИВАНОВ, СТОЙЧО – Роден в Ниш. На 19 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и е зачислен в първа опълченска дружина, първа рота. Напуска опълчението на 1 август с.г.

ИГНАТОВ, СТОЙКО – Роден е в Пирот. На 8 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен във втора опълченска дружина, първа рота. За проявен героизъм при отбраната на Шипченския проход е награден със Знака за отличие на Военния орден „Св. Георги" IV степен. Уволнен е от опълчението на 28 юни 1878 г.

ИВАНОВ, ЦВЯТКО – Собственик на хана в Цариброд, където в 1869 г. се помещава първото училище.

ИВАНОВИЧ, МИЛОЕ – Роден в Каменица, Нишко. Един от ръководителите на селските въстания в Северозападна България през 30-те и 40-те години на XIX век. Един от народните водачи в Нишко по време на Берковско-пиротското въстание (1834 –1837). Получава длъжността „башкнез" (главен кнез). Начело на отряд от 2000 души по време на Нишкото въстание от 1841 г. Ръководи въстанието в района на Каменица и Матеевац. При разгрома на въстанието той се укрепва заедно с дружината си в кулата в Каменица, където загива заедно със своите другари.

ИГНАТОВИЧ, МАРКО – Роден е в Ниш. На 18 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен във втора опълченска дружина, пета рота, след което преместен в осма дружина, четвърта рота.

ЙЕРОНИМ – Митрополит на Пишавска епархия от 1821 или 1822 г. Обвинен в подбудителство за въстанистои през 1836 г. Същата година е изгонен от Пирот. Заменен е от митрополит Никтарий.

ИКОНОМОВ, АНТИМ – Свещеник в Пирот, спомоществовател за „Месецослов" на П. Радев (1857).

ИКОНОМОВ, МИХАИЛ – Свещеник в Ниш, спомоществовател за „Житие Св. Григория Омиритского" (1852).

ИЛЕВ, СТЕПАН – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Враня и бива зачислен в трета опълченска дружина.

ИЛИЕВ, ГЕОРГИ – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Първа храна" (1858).

ИЛИЕВ РАДО – Роден в Пирот. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен във втора опълченска дружина, втора рота.

ИЛИН, ИВАН Х. – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

ИЛИЧ, КИРО (ДАСКАЛ КИРО) - Роден в с. Маклище, Пиротски окръг. Завършва Белградската семинария. Подкрепян и препоръчан от владиката Партений. Като учител в Пирот, за изненада на всички, той се опитва да въведе сръбския език в преподаването, за което учениците и училищното настоятелство го изгонват от училището и от града. На негово място е назначен пиротчанинът С. Христов.

ИЛИЧ, НИКОЛАЙ – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в пета опълченска дружина.

ЙОАНИКИЙ – Игумен на Погановския манастир край Цариброд (30-те до 70-те години на XIX век). Роден е в Пстърлаш. Светското му име е Здравко – Поп Здравко.

ЙОВАН – Учител в Пирот през 1725 г.

ЙОВАНОВ, СТОЙКО – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и е зачислен в първа опълченска дружина.

КАРАКАШЕВ, ЙОСИФ – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

КИРИН, САВА – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

КИРКОВ, ВОИН – Роден в Пирот, избиран за депутат в сръбската скупщина в продължение на 25 години. Женен за сестрата на бивш сръбски министър, от който брак има син, митрополит в присъединените към Сърбия земи. В писмо до Елисей Манов в София, известен български учител в Пирот преди Освобождението, той пише: „Търсих портрета на покойния Каблешков, където сме се фотографирали. Аз го имах у дома си, но нали знаеш моята къща колко пъти е обискирана от сърбите и всичките ми знаменити неща отишли са. Затова аз бях дал на брат ми – доктора, портрета от първия български черковно-народен събор в Цариград и той го е запазил до днес."

КИРОВ, КРЪСТЬО – Роден в Пирот и учител в пиротското първоначално училище от 1872 г., впоследствие свещеник в същия град.

КИРЧЕВ, ТОДОР – Роден е в Пирот. На 29 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и е зачислен във втора опълченска дружина, първа рота. След Освобождението се установява в Цариброд, но след време се преселва в София.

КОНСТАНТИН – Свещеник в Ниш от 40-те до 60-те години на XIX век. Поддържа кореспонденция с Неофит Рилски, спомоществовател за „Служба Св. Харалампия" (1843).

КОСТАНДИЯ (ПОП КОСТАНДИ) – Иконом в Пирот, арестуван в 1860 г. и отведен в Цариград заедно с митрополита Антим.

КОНСТАНТИН (ПОП КОНСТАНТИН) – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Извод от физика" на Н. Геров (1849).

КОСТАДИН (ПОП КОСТАДИН) – Свещеник в Ниш (1861).

КОСТОВ, ГЕОРГИ – Роден в Пирот. Заминава за Цариград и постъпва в Казк-алая на Михаил Чайковаки (Садък паша), където достига до чин юзбаши. Служи в Шумен, Одрин и Дамаск. Командва ескадрон. Взима участие в Априлското въстание в Пазарджишко. През Сръбско-турската война е доброволец в четата на Панайот Хитов. След края на войната заминава за Румъния. При обявяването на Руско-турската война постъпва в Българското опълчение и на 21 април е зачислен в първа дружина, първа рота. На 10 юли с.г. е произведен в унтерофицер. Загива в боевете на Шипка на 9 август 1877 г.

КОСТОВ (КОСТАНТИНОВ), ДИМИТЪР – Роден в Ниш. На 29 април 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен в трета опълченска дружина, първа рота. Ранен е в боевете при Стара Загора на 19 юли с.г. През декември е изписан от болницата и изпратен отново в дружината си. Уволнен е на 1 септември 1878 г. след тежко заболяване.

КОСТОВ, ПЕНЧО – Роден в Пирот. Участва като доброволец в Сръбско-турската война в доброволческата бригада на генерал Черняев. След войната заминава за Румъния.

КОТЕ (ДАСКАЛ КОТЕ) – Учител в Пирот в средата на XIX век.

КРОТКИН, Т. П. – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

КРЪСТЕВ, ГЕОРГИ – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

КРЪСТЕВ, КОТЕ – Виден гражданин на Пирот, след Освобождението търговец в София. Баща на литературния критик д-р Кръстев. В дома му пиротчани решават да напишат протестно писмо против сръбските насилия над българите, за да ги принудят да се заявят като сърби.

КРЪСТЕВ (Д-Р КРЪСТЕВ), КИРИЛ. Роден в Пирот. След 1878 г. се преселва със семейството си в София. Литературен критик и редактор на литературно-философското списание „Мисъл“.

КРЪСТЕВ, КРЪСТА М. – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

КРЪСТЕВ, РАКО – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

КРЪСТЕВИ (БРАТЯ КРЪСТЕВИ) – Спомоществователи на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

КУКЛОВ, ЙОСИФ – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

КУКЛИН, КОТО – Организира съпротивата в Пирот срещу натиска на сръбските власти над българското население в града да се подпише под сръбски адрес, че иска да остане в Сърбия.

КУЧУЛА, ЦВЯТКО – Водач на отряд по време на Нишкото въстание през 1841 г.

ЛАЗАРОВИЧ, ГЕОРГИ – Роден в Пирот. Учител в с. Мошино (дн. квартал на Перник) от 1856 г.

ЛИЛОВ, МАНО – Роден в Пирот. Представител на тъкаческия еснаф в Пирот. Търгува с Виена, Лайпциг, Цариград и Мала Азия. Един от най-ярките борци против гръцката патриаршия; баща на Елисей Манов и син на поп Георги Дюстабанов.

МАНОВ, ЕЛЕНКО – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

МАНОВ, ЕЛИСЕЙ – Роден в Пирот. Учител в едно от първоначалните училища в Пирот (1872–1876). Развива читалищна дейност. Популяризира в Пиротско ранните песни на П. Р. Славейков, Ц. Ганчев, Великов и др. български възрожденци. Написва редица протестни писма от името на пиротчани против откъсването на Пирот и Пиротско от България. След 1878 г. се преселва в София и работи в Сметната палата. Почива на 1 март 1931 г. в София.

МАНОВ, НИКОЛА – Роден в Пирот през 1848 г. Учител в Гумендже (1873–1876).

МАНОИЛОВ, ЗАХАРИ – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Житие Св. Григория Омиритского", превел Ав. Попстоянов (1852).

МАНЧО КРЪСТИК – Роден в Пирот, в началото на 50-те години емигрира като търговец в Сърбия, където сътрудничи на българската политическа емиграция. Инициатор за изпращане на петиция до Горчаков. Съставя заедно с Д. Петрович план за въстание и в Димитракиевата буна ръководи бойните действия в района на турско-сръбската граница. След разгрома на буната заминава за Сърбия,

откъдето по искане от Турция е екстрадиран и съден във Видин. Осъден с на заточение. Умира в Цариградския затвор при неизяснени обстоятелства.

МАНОВ, ЕЛИСЕЙ – Роден в Пирот през втората половина на XIX век, внук на свещеник Георги Дюстабашлията и син на Мано Лилов. След като завършва петокласното училище, става учител в Пирот. Изучава руски език, организира читалищното дело. Участва в организирането на съпротива против сръбската окупация на Пирот, след което с голяма група пиротчани се преселва в България. Остава няколко години като учител в Пирдоп и в 1884 г. се установява също като учител в Цариброд, за да е по-близо до родния град Пирот. Записва се доброволец във войната от 1885 г. След войната живее със семейството си в София. Посещава пограничните села заедно с Константин Иречек и проф. Златарски, на които помага в изследванията на тамошния край.

МАРИНОВ, ИВАН – Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „История на великий Александра Македонеца", превел Хр. Василев (1844).

МАРКО ПАПУКЧИ – Представител на Папукчийския еснаф в Ниш и дарител за църквата „Св. Никола" (1722).

МАРКОВИЧ, СРЕТЕН – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в четвърта опълченска дружина.

МЕЧКОНЕВ, ГЕОРГИ ВЕСОВ – Роден в Пирот. Учител в едно от първоначалните училища на същия град от 1871 г. След Освобождението е офицер в българската войска с чин подполковник.

МИЛАДИН (ПОП МИЛАДИН) – Свещеник в Пирот, спомоществовател за „Първа храна" (1858).

МИЛЕНКОВИЧ, СПАС – Роден в Поганово (Цари-

бродско). През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в шеста опълченска дружина.

МИЛЕТИЙ – Нишки митрополит, обесен в Ниш през 1821 г. заедно с 5 други свещеници и миряни по обвинение за съучастничество в сръбското въстание.

МИЛИН, ЖИВКО – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

МИЛОРАДОВ, ЙОВАН – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в шеста опълченска дружина.

МИНЧОВ, ИВАНЧО – Спомоществовател на читалище „Просвета“ (1872).

МИРЧА (ПОП МИРЧА) – Свещеник в Ниш. В 1773 г. отстранен като бунтовник с обвинение, че внася смут всред мирния народ и изпратен в Крива паланка.

МИХАЙЛОВ, ДИМИТЪР – Роден в Ниш. Учи в Русия, през 60-те години на XIX век – следва в Казанския университет.

МИЦЕ ЧОРБАДЖИ – Селянин от Нишко, обвинен в заговор и заточен в Мала Азия (1841).

МЛАДЕН (ПОП МЛАДЕН) – Свещеник, спомоществовател от Ниш за „Кратка всеобща история от Смарагдова“, преведена от Й. Груев (1858). Заточен в Мала Азия (1861).

НАУМ (ПОП НАУМ)- Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „Служба Св. Харалампия“, превод от Неофит Рилски (1843) и за „История на великий Александра Македонеца“, превод на Хр. Василев.

НЕШО (ЧОРБАДЖИ НЕШО) – Виден пиротски гражданин, който играе активна роля в Пиротското въстание през 1836 г.

НИКОЛА (ПОП НИКОЛА) – Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „Житие Св.Григория Омиритского", преведено от Попстоянов(1852).

НИКОЛОВ, АЛЕКСИ (АЛЕКСО, АЛЕКСЕЙ) – Роден 1855 г. в Пирот. На 29 юни 1877 г. постъпва в Българското опълчение и е зачислен в осма дружина, втора рота. На 5 август е приведен в първа дружина, трета рота. Уволнен е на 1 юли 1878 г. След Освобождението живее в градовете Видин, Тутракан, Лом и работи като митнически стражар. Почива в Лом на 3 октомври 1919 г.

НИКОЛОВ, ПЕТЪР – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

НИШКИ, ВИКТОР (светско име Чолаков) – Роден в Калофер и замонашен в Хилендар. В 1835 г. изпратен като таксидиот в Ниш. Представител на Нишката епархия на Църковно-народния събор в 1871 г. в Цариград. Ръкоположен в 1872 г. за екзархийски Нишки митрополит. За да се хареса на населението, събира данъците в намален размер. Сръбското представителство в Цариград се оплаква от него, че не спазвал принципите за народностната свобода и той бива принуден временно да се оттегли в Лесковац. По време на Сръбско-турската война, когато някои от свещениците избягват в Сърбия, Виктор Нишки признава върховенството на Белградската митрополия.

НИКТАРИЙ – Митрополит в Пирот от 1836 г. Оставя добри спомени всред населението със своето добродушие и застъпничество пред властите. Умира в 1854 г. и е погребан в старата пиротска черква.

ПОВИН, ВЕЛИЧКО – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

ПАВЕЛ (ХАДЖИ ПАВЕЛ) – Дарител за строежа на цървата „Св. Никола“ в Ниш (1722).

ПАВЕЛ (ДАСКАЛ ПАВЕЛ) – Учител в Ниш 1731.

ПАВЛОВ, ИВАНЧО – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ПАВЛОВ, ПЕТЪР – Роден е в Пирот. На 11 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен във втора опълченска дружина, пета рота. Напуска опълчението на 1 юни с.г.

ПАВЛОВ, СИМЕОН КРЪСТЕВ – Роден в Пирот 1953 г., учи в Софийското класно училище, в Пловдивската гимназия и в Загреб. Учител в Пирот 1871 г. Завършва Загребското реално училище (1872–1876). Постъпва на военна служба в Белград при коменданта на Княжевската бригада, за да участва в Сръбско-турската война през 1876 г. Слуша лекции в Химическия факултет на Пражкия университет (1876–1877). През април 1878 г. с група българи заминава за Сан Стефано да отстоява интересите на българите от западните предели. Учител в Пирот през 1871. Секретар на читалище „Просвета“ в Пирот (1872). Дописник за вестниците „Право“ и „Българин“, където помества статията „Едно питане за сръбско-българските предели“ (1878). След Освобождението член на Българското книжовно дружество. Организира протести срещу сръбската политика в Пиротско и Нишко, като изпраща разобличителни материали на руски, френски и чешки вестници. Учител във Враца.

ПАВЛОВИЧ (ПАВЛОВ), НИКОЛАЙ (НИКОЛА) – Роден е в Ниш. На 18 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен във втора опълченска дружина, пета рота, а на 20 юни е преместен в осма дружина, 4 рота. Уволнен е на 8 юли 1878 г.

ПАНОВ, ГЕОРГИ – Роден в с. Расница, Пиротско. Останал сирак, заминава да учи в Пирот, оттам – в Пловдив, където завършва Пловдивската семинария. Връща се в Пирот, където е назначен за учител заедно с Кръсто К. Бахчеванов, Георги Табаков, Елисей Манов и Никола Петров. Учителства две години, след което напуска, за да замине за Русия, където да продължи образованието си. Задържат го слуховете за предстояща Руско-турска война и той остава учител в Трън. В 1878 г. взима участие в организиране на съпротивата в Пиротско против сръбската окупация. След Берлинския конгрес се преселва в София където работи в Министерството на правосъдието. Единият му син е Никола Панов – известен адвокат в София и запасен капитан, който загива при атентата в храма „Св. Неделя", другите му двама синове са офицери в българската армия с високи чинове.

ПАНЧЕВ, НОТА – Учител в Пирот. Спомоществовател за „Български народен сборник" на В. Чолаков (1872).

ПАНЧЕВ, СТЕФАН – Учител в Пирот (1873).

ПАНЧОВ, ПАНТЕЛЕЙ (ПОТА) – Роден в Пирот. Учител (1867–1875) и свещеник в Пирот.

ПАРТЕНИЙ (ПАРТЕНИЙ ЗОГРАФСКИ), светско име ПАВЕЛ ХАДЖИВАСИЛКОВ ТРИЗЛЬОВСКИ – От 1867 г. Митрополит Нишавски в Пирот. Роден в Галичене, Дебърско, в 1818 г. Учи в килийното училище в Дебърския манастир „Св. Йоан Предтеча Бигор", от 1835 г. – при Димитър Миладинов в Охрид, в Призрен и в Солун (1837–1838), в Атинската семинария (1839–1842), в Кишиневската семинария (1842–1847) и в Московската духовна академия (1848–1850). Известно време е възпитател на императорските деца в Петербург, пребивава в Париж, а след това се замонашва в Зографския манастир. Открива богословско училище при Зографския манастир и преподава в него (1851–1852), учител в Богословското училище на о. Халки (1853–1855), настоятел на българската църква и управител на българското училище в Цариград.

На 20 октомври е ръкоположен за Полянски епископ в Кукуш. От 1867 до 1874 г. е Нишавски митрополит в Пирот. Въвежда българския език в училището и в църквата, за което е преследван от Патриаршията. По инициатива на някои местни първенци срещу него до Екзархията се изпраща оплакване с обвинение в сребролюбие. За разследване на обвинението като екзархийски пратеник в Пирот пристига бъдещият екзарх Йосиф, а след него и митрополитите: Григори, Доситей, Милетий и Иларион. След време Партений е повикан в Цариград, където почива на 7 февруари 1876 г. Погребан е в двора на българската църква „Св. Стефан" в Цариград.

ПАСАРЕВ, ПЕТЪР Г. – Учител в едно от първоначалните училища на Пирот, а след 1878 г. свещеник в Пловдив.

ПАСАРЕВ, ХРИСТО ГЕОРГИЕВ (ДАСКАЛ РИСТО) – Роден в Пещера и учител в Пловдивското класно училище „Св. св.Кирил и Методий " (1866–1870). Владиката Партений го поканва в 1870 г. за учител в Пирот. С идването му в Пирот се отваря и трето училище, а от училищата се изхвърля старият славянски език и се заменя с български. Поставя основите на класното училище в Пирот, което до идването на сърбите в 1878 г. има 4 класа и работи по програмата на Пловдивското класно училище. Става инициатор за откриване в града на читалище „Просвещение". Опитва се да открие девическо училище, в което среща съпротива от страна на пиротските чорбаджии. Арестуван от сърбите в 1878 г.

ПЕЕВ, ТАКО – Занася в Сан Стефано протестно писмо от пиротчани за сръбските преследвания на всяка българска изява.

ПЕЙЧО (ДАСКАЛ ПЕЙЧО) – Учител в Пирот, застрелян от сърбите след оттеглянето на българските войски след Сръбско-българската война. Написал е записки за историята на Пиротския край, които са унищожени през войната. Баща на Даскал Коте.

ПЕНЧИН, ТОМА – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ПЕНЧОВ, ЕЛЕНКО – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ПЕТРОВ, ИЛЯ – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в четвърта опълченска дружина.

ПЕТРОВ, НИКОЛА – Роден в Пирот. Учител в едно от първоначалните училища на същия град (1872–1973).

ПЕТРОВ, ТОША Х. Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

ПЕТРОВИЧ, ИВАН – Роден в Пирот. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в шеста опълченска дружина.

ПЕТЪР (ДАСКАЛ ПЕТЪР) – Роден в Пирот, учител в същия град, умира около 1864 г.

ПЕТЪР (ПОП ПЕТЪР) – Свещеник в Пирот. Участва в борбите и протестите на българите от Пиротско против отделянето им от България.

ПЛАТНАР, Д. ИВАН – Настоятел на в-к „Право“ за Пирот (1868–1871).

ПОПГЕОРГИЕВ (ГЕОРГИЕВ), ХРИСТО – Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „Служба Св. Харалампия“, превод от Неофит Рилски (1843).

ПОПОВИЧ, ЙОВАН – Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „Житие Св. Григория Омиритского“, превел Ав. Попстоянов (1852).

ПОПОВИЧ, АНГЕЛ – Роден в Пирот. На 28 април 1877 г. постъпва в Българското опълчение и е зачислен в първа дружина на първа рота.

ПОПОВИЧ, ПЕТЪР – Роден в Ниш. През май 1877 постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и е зачислен в IV опълченска дружина.

РАДОСЛАВ (БАКАЛ РАДОСЛАВ) – Представител на Бакалския еснаф в Ниш и дарител за църквата „Св. Никола" (1722).

РАЙКОВ, СТАНКО – Свещеник в Пирот през 40-те и 50-те години на XIX век. Спомоществовател за „Извод от физика" на Найден Геров (1849) и за „Житие Св. Григория Омиритского" (1852).

РАКИЧ, АЛЕКСАНДЪР – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград.

РАНГЕЛОВ, КИРКА – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

РАНГЕЛОВ, КОСТА (КОЦА) – Роден в Пирот и учител в едно от първоначалните училища на същия град през 70-те години на XIX век. Спомоществовател на „Куткудачка" на Кр. Пишурка (1871).

РАНГЕЛОВ, МИЛКО – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Ниш (1872).

РАНЧЕВ, АЛЕКСИЙ – Роден е в Пирот през 1861 г. На 6 май 1877 постъпва в Българското опълчение и бива зачислен в първа дружина, първа рота. Уволнен е от опълчението на 4 юли 1878 г. След Освобождението се установява в София. През 1918 г. се преселва в Цариброд, но след откъсването на Западните покрайнини от България той се връща отново в София, където умира на 21 март 1921.

РАНЧЕВ, ВАСИЛ – Роден в Пирот. На 6 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен във втора опълченска дружина, пета рота, на 12 юни е преведен в първа рота, а уволнен на 3 юли 1878 г.

РИКОВ, СТАНЮ – Свещеник в Пирот, спомоществовател за „Увод от физика" на Н. Геров (1849).

РОПОТСКИ, ЖИВКО – Първи учител в Цариброд (1869).

РУСЕВА, МАРИЯ – Родена в Стара Загора, завършила Старозагорското петокласно девическо училище. Поканена е от настоятелството на читалище „Просвещение" за учителка в девическото училище в Пирот (1870–1877). Поради войната в 1877 г. тя се прибира в Стара Загора, където загива при опожаряването на града.

САВА, ДЯКОН Х. – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

САКЕЛАРИЙ, ПОП ДИМИТЪР – Свещеник в Ниш (1861).

СЕМЕРДЖИЕВ, КОЦЕ КРЪСТОВ – Учител в Пирот през 70-те и 80-те години на XIX век.

СЛАВКОВ, ГРИГОРИЙ – Роден е в Пирот през 1850 г. На 19 април 1877 г. постъпва във втора опълченска дружина, 4 рота. За проявен героизъм при отбраната на Шипка е награден със Знака за отличие на Военния орден „Св. Георги" IVстепен. Уволнен е на 24 юни 1878 г. с чин унтерофицер. След Освобождението се установява във Видин, където до пенсионирането си работи в митницата. Избиран е за съдебен заседател и за църковен настоятел. Умира на 19 април 1921 г. в същия град.

СПАС – Роден в Пирот, учител и свещеник в родния си град (1720–1740).

СРЪНДАК, НИКОЛА – Водач на отряд от 1000 въстаници от Запланско по време на Нишкото въстание от 1841 г.

СТАМЕНКОВИЧ, ТРАЙКО – Роден в Ниш. Участва като доброволец в Сръбско-турската война в доброволческата бригада на генерал Черняев. След края на войната заминава за Румъния.

СТАМЕНОВ, ГОГА – Учител в Цариброд, заместил Живко Ропотски в 1870 г., когато училището се премества в манастира „Св. Димитър".

СТАМЕНОВ, ДЖЮНО – Роден в Пирот. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в пета опълченска дружина.

СТАНКО БОЯДЖИ – Нишки гражданин, обвинен в заговор по време на Нишкото въстание от 1841 г., заточен в Мала Азия.

СТАНКОВ, АНДРЕЙ – Свещеник в Пирот, спомоществовател за „Кратка всеобща история от Смарагдова", превод Й. Груев (1958).

СТАНКОВ, ИВАН – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Ниш (1872).

СТАНКОВИ (БРАТЯ СТАНКОВИ) – Спомоществователи на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

СТАНОЕВ, НАЙДЕН – Роден в Райчиловци, Босилеградско. Учител в Божица, Босилеградско след 1860 г.

СТАНОЯ (ПОП СТАНОЙ), ЙЕРОНИМ – Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „Кратка всеобща история от Смарагдова“, превод Й. Груев (1858).

СТЕФАН (МУМДЖИ СТЕФАН) – Представител на Свещарския еснаф в Ниш и дарител за църквата „Св. Никола“ (1722).

СТЕФАНА – Учителка в Пирот (1876).

СТЕФАНОВИ (БРАТЯ СТЕФАНОВИ) – Спомоществователи на читалище „Просвета“ в Пирот (1872).

СТОЙЧО – Учител и свещеник в Пирот в началото на XVIII век.

СТОЯН (КИР СТОЯН) – Търговец от Ниш и настоятел за изграждането на църквата „Св. Никола“ в 1722 г.

СТОЯН ЧАВДАР – Нишки гражданин, обвинен в заговор по време на Нишкото въстание от 1841 г.

СТОЯНОВ, ПЕНЧО – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Житие Св. Григория Омиритского“ (1852).

СТОЯНОВ, ХРИСТО – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в VI опълченска дружина.

СТОЯНОВ, ГЕОРГИ – Свещеник в Пирот. Спомоществовател за „Български народен сборник“ на В. Чолаков (1872).

СТОЯНОВИЧ (СТОЯНОВ), АНТОН – Роден е в Ниш. На 7 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение и бива зачислен в трета опълченска дружина, четвърта рота. За

проявен героизъм в боевете на Шипка през август с.г. е награден със Знака за отличие на Военния орден „Св. Георги“ IV степен. Уволнен е от опълчението на 28 юни 1878 г. След Освобождението живее в Русе, където умира на 3 август 1897 г.

СТОЯНОВИЧ, ГЕОРГИЙ – Роден в Ниш. На 16 май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Браила и бива зачислен в първа опълченска дружина.

СУБАНОВИЧ, СТЕНО – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Букурещ и бива зачислен в четвърта опълченска дружина.

СТОЯНЧУ (ПОП СТОЯНЧУ) – Свещеник в Ниш (1861).

ТАБАКОВ, ГЕОРГИ ИВ. – Роден в Пирот и учител в класното училище на същия град (1872–1878). Арестуван от сърбите в 1878, след което се преселва в София и работи като висш чиновник в Министерството на финансите.

ТАСА – Учител в Ниш през 1858 г.

ТЕОДОР – Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „Часови благоговейния“ (1850).

ТЕОФИЛАКТ – Свещеник в Ниш през 1861 г.

ТОДОР (ПОП ТОДОР) – Свещеник в Ниш. Спомоществовател за „Часови благоговейния“, превод Г. Йошев (1850).

ТОШИН, НИКОЛЧО – Спомоществовател на читалище „Просвета“ в Ниш (1872).

ФИЛИП (ПОП ФИЛИП) – Свещеник в Ниш (1760).

ФИЛИПОВ, НЕШО (ХАДЖИ НЕШО) – Виден пиротски гражданин, играл значителна роля в защитата на българите по време на въстанието 1836 г.

ФРЕДИЧ, ГЕОРГИ А. Роден е в Ниш. На 19 април 1877 г. постъпва в Българското опълчение, като пристига от Болград, Бесарабия, и бива зачислен в първа опълченска дружина, трета рота. Уволнен е на 30 май 1878 г. с мотивите „да завърши следването си в Академията".След Освобождението живее в Радомир. През 1922 г. е представен за награждаване с орден „За храброст" IV степен. През 1923 г. е обявен за почетен гражданин на Габрово.

ХРИСТО (ПОП ХРИСТО) – Свещеник в Ниш (средата на XIX век). Спомоществовател за „Кратка всеобща история от Смарагдова", превод Йоаким Груев.

ХРИСТОВ, АЛЕКСИ – Роден в Пирот и учител в едно от първоначалните училища на същия град след 1872 г.

ХРИСТОВ, С. – Роден в Пирот, завършил IV клас на Пловдивската семинария. От 1871 г. учител в класното училище в Пирот. Автор на студията „Пиротският окръг и неговото население", отпечатана в „Сборник за народни умотворения" през 1894 г.

ХРИСТОВ, ПЕТЪР – Роден в Ниш. През май 1877 г. постъпва в Българското опълчение. Пристига от Белград и бива зачислен в шеста опълченска дружина.

ХРИСТОДУЛОВ, ГЕОРГИ – Лекар в Пирот, спомоществовател на читалище „Просвета" (1872).

ЦАРИБРОТЛИ, ГЕОРГИ СТАМАТОВ – Спомоществовател на читалище „Просвета" в Пирот (1872).

ЦВЕТКОВ, МИЛАН – Роден е 1843 г. в Пирот. През 1876 г. емигрира в Румъния. На 2 май 1877 г. постъпва в Българ-

ското опълчение и бива зачислен във втора опълченска дружина, първа рота.

ЦВЯТКО – Един от организаторите на въстанието в Пиротско. Убит по жесток начин по заповед на княз Милош.

ЧИФЛИКЧИ, КИРА МАЛИН – Спомоществовател на читалище „Просвета“ (1872).

ЧОХАДЖИ, ДИМИТЪР – Роден в Ниш, търговец в Цариград. Подарява 2000 жълтици за построяване църква в родния си град (1857).

ЧОХАДЖИЕВ, ГЕОРГИ НИКОЛОВ – Роден в Ниш през 1829 г. в семейство на търговец. Учи лесоинженерство в Брюксел. Участва в похода на Гарибалди. Работи като инженер в Дебър. След Освобождението е капитан в българските инженерни войски. Живее в София и се занимава с агрономство. Един от организаторите на Българското земеделско дружество (1895). Член е на редколегията на списание „Орало“. В 1895 г. е избран за член на Парижката академия на изобретателите и изложителите. Умира в 1919 г.

ШИШКОВ, ПЕТЪР (ИКОНОМ ПОП ПЕТЪР) – Роден на 12 юни 1843 г. в Пирот. Учи в Пиротското килийно училище при даскал Панчо Бошков. На 16 години работи като терзия, напуска занаята и става свещеник (1867). Изучава гръцки при тогавашния пиротски владика Антим. По време на митрополит Евстатий Пелагонийски той получава титлата „иконом“. През 1877 г. взима активно участие в борбата на нишавските българи против сръбската администрация, организира протести на българите срещу насилията и грабителството на чиновниците. В София се среща с княз Дондуков и го моли да се застъпи за българското население в Пиротския окръг. Получава като дар от Дондуков червени одежди. Арестуван е от сръбските власти и се принуждава да се изсели в София. Година по-късно той е определен за член на комисията по определяне на сръбско-

българската граница. Установява се в Цариброд, където редом със свещеническата си дейност се занимава и с винена търговия. Като свещеник в Цариброд той е и архиерейски наместник до 1884 г. Поради преследване от свещениците след свалянето на Милетий той не свещенодейства в продължение на три години. Синодът го осъжда на 6 месеца затвор в Кокалянския манастир. След един месец той е помилван и назначен за свещеник в енориите в София, Кюстендил и Самоков, което той не приема, докато го назначат свещеник в Цариброд. Там той в лични разговори убеждава много пиротчани, вместо да се изселват от Пирот към София, да се установят в Цариброд, за да са по-близо до родния край. На неговата инициатива се дължи построяването на пансиона, новата църковна сграда и прогимназията в Цариброд. Настоявал е, за да не се харчат излишни пари за строеж, джамията да се преустрои на черква, но срещнал съпротива от защитниците на религиозните права. Допринася много за издействането градецът да се превърне в околийски център, което се оказва от голямо значение за неговото бързо нарастване и развитие. Умира в Цариброд на 13 януари 1912 г.

ЯНКОВИЧ, ГЕОРГИ (ПОП ГЕОРГИ) – Един от организаторите на Нишкото въстание от 1841 г. Подбужда българите да въстанат с уверението, че сръбският княз Михаил ще им дойде на помощ. Няколко месеца преди въстанието занася в Сърбия адреси, подписани от българското население. Среща се и с руския консул в Белград.

ЛИТЕРАТУРА

Анастасилевич, С. Историја Ниша, Ниш, 1940.

Английски пътеписи за Балканите – края на XVI – 30-те години на XIX в., С., 1987.

Анчо, А., Българският военен отряд към руската армия във войната между Русия и Турция от 1806–1812 г. – ВИС, 1952, кн.1, с. 44–95.

Анучин, А. С. Берлинскій конгрес 1878 года, Спб., 1912.

Априлското въстание и БПЦ, С., 1977.

Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в., С., 1984.

Атанасов, Щ. Събитията в България, Сърбия и Руско-турската война 1806–1812. – ВИС, 1955, кн. 1, с. 68–101.

Атанасов, Щ. Руско-турската война 1806–1812 и създаването на първата българска земска войска. – ВИС, 1955, кн.3, с. 49–76.

Атанасов, Щ. Участието на българската земска войска във военните действия 1811–1813. – ВИС, 1955, кн. 4, с.12–54.

Баласчев, Г. Документи по сръбско-българските отношения през 1830–1836 г. – ИБИД, I, С., 1905, с.1–12.

Бендерев, А. История на българското опълчение и Освобождението на България 1877 1878, С., 1930.

Бобчев, Н. Македонските българи и българската народна просвета.

Боев, Р. Българите в Руско-турската война 1828–1829. – ИНВИМ, том IV, С., 1980, с. 62-72.

Бойчева, В. Българската младеж в учебните заведения на Сръбското княжество през 1830–1859. – Проблеми на Българското възраждане, С., 1981, с. 295–336.

Ботевите четници разказват, С., 1875.

Българската армия в световната война 1915–1918, Т. 2-9, С., 1936–1947.

Българската възрожденска интелигенция, С.,1988.

Българи и борци за свободата на други народи,С.,1963.

Български войводи, С., 1985.

Българското опълчение, том I, С. 1956; том II, С. 1959.

Българското опълчение 1877–1878. Първа, Втора и Трета дружина. Биографичен и библиографски справочник, Казанлък, 1997.

Василев, Ас. Български възрожденски майстори, С.,1965.

Василевич, Јов. Х. Бугарски зверства у Врану и околини (1915–1918), Нови Сад, 1922.

Велики, К. Браилските бунтове 1841–1843, С., 1968.

Велики, К. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850–1878), С., 1982.

Венедиков, Й. История на доброволците от Сръбско-българската война 1885, С.,1935.

Венедиков, Ю. История на Сръбско-българската война 1885, С., 1910.

Вечев,В. Към погром. Как се провалиха народните идеали, С., 1926.

Виницки, Д. Спомени за Освободителната война 1877–1878 г. – Спомени за Съединението от 1885 г. С., 1980, с. 213–212.

Влахов, Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912–1918, С.,1957.

Гандев, Хр. Българската народност през XV в., С., 1970.

Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане, С., 1976.

Генов, Ц. Българската емиграция и национално-освободителното движение в навечерието на Руско-турската война 1877–1878. – ИП, 1968, кн.1, с.75-90.

Генов, Ц. Българи офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението, С., 1957

Генов, Ц. Българските доброволци в Сръбско-турската война 1876. – Априлското въстание и източната криза 1875–1878, С., 1977, с. 65–78.

Генов, Ц. 90 години от създаването и бойните подвизи на Руско-българската бригада в Сръбско-турската война 1876. – ВИС, 1966, кн. 2, с. 16–26.

Генов, Ц. Доброволците в защита на Съединението 1885 г. – Военноисторически сборник, 1985, 4, с.160–173.

Генчев, Н. Българското възраждане, С.,1988.

Генчев, Н. Франция и българското възраждане, С., 1979.

Георгиев, Хр. Български поемнически отряди при защитата на Белград 1521 г. – Българска военна мисъл, 19–20, С., 1936, с. 283–288.

Георгиева, Цв. Еничарите в българските земи, С., 1988.

Геров, Н. Архив, кн. I, С., 1911.

Геров, Н. Архив, кн.II, С.,1914.

Гильфердинг, А. Поездка по Герцеговин, Боснји и Старопй Сербій. – Собраніе сочиненій. Т. III, Спб, 1873.

Гечев, М. Килийните училища в България, С.,1967.

Гиргинов, Ал. Изпитанията във войната 1912–1918, С., 1936.

Головин, А. Княз Александър I Български (1879–1886), Варна, 1897.

Григорович, В. Очерк путешествія во Европейской Турціи, Москва,1877.

Давидовић, Д. Исторія народа србског, Београд, 1848.

Димитров, Стр. Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 г., С., 1961 г.

Димитров, Стр. Българската народност през XV–XVII век. – Изследвания в чест на чл.- кор. професор Страшимир Димитров, I, С., 2001, с. 14–46.

Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война, Т. I, С., 1920.

Договор за мир, С., 1919.

Дойнов, Д. Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век, С., 1976.

Дойнов. Ст. Българите и Първото сръбско въстание 1804–1813. ИП, 1970, кн.5, с 51–74.

Дойнов, Ст. Българите и Руско-турските войни 1774–1856, С., 1987.

Дойнов, Ст. Българското национално-освободително движение 1800–1812,С., 1979.

Дойнов, Ст. Руско-турските войни през втората половина

на XVIII – първата третина на XIX век в политическата съдба на българския народ. – Русия и Освобождението на България, С., 1981.

Дойнов, Ст. Нишкото въстание от 1841 г. – ВИС, 5, С., 1970, с. 38–55.

Документи по договора в Ньой, С., 1919.

Дневникът на Михаил Сарафов за сключване на мирния договор в Ньой през 1919 г. – Известие на Института по българска история, кн. 3–4, С., 1951.

Дуйчев, Ив. Българско средновековие, С., 1972.

Живанович, М. Нишавле, Пирот, 1934.

Живкович, В. Торлак, Пирот, 1994.

Занетов, Г. Западни български земи и Сърбия, С., 1917.

Занетов, Г. Западни български земи и Сърбия. История и етнография, С., 1917.

Занетов, Г. Българи на Морава. Исторически и етнографски скици, С., 1914.

Занетов, Г. Моравското население, С., 1918.

Златарски, В. Български въстания и опити за въстания до средата на XIX век. – България 1000 години 927–1927, С., 1930.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. I, II, III, С., 1918, 1927, 1934,1940.

Златев, Л. Още един документ за българското участие в Сръбско-турската война 1876. – ВИС, 1985, кн.1, с. 154–162.

Иванов, Й. Български старини из Македония, С., 1970.

Иречек, К. История болгар, Одеса,1878.

Иречек, К. Историја Срби, Београд, 1911.

Историја Ниша, Т. I – II, Београд, 1983–1986.

История на Сръбско-българската война 1885, С., 1971.

История на Сръбско-българската война 1885, С.,1925.

Иширков, А. Западните краища на българската земя, С., 1996.

Иширков, А. Принос към етнографията на македонските славяни, С., 1907.

Канбуров, Г. Териториалните и военните клаузи на Ньойския договор и тяхното изпълнение – Военно-исторически сборник, 5, 1969.

Канитц, Ф. Дунайская Болгарія и Балканскій полуостров, Спб.1876.

Каракостов, Ст. Диарбекирски заточеници, С.,1946.

Караманов, Вл. Ильо войвода, Кюстендил,1968.

Карић, В. Србија, опис земле, народа и државе, Београд, 1887.

Карич, В. Србија, Београд, 1877.

Кесяков, Б. Д. Принос към дипломатическата история на България, Т. 2-3, С., 1926.

Кирил Патриарх Български, Екзарх Антим I (1816–1888). С., 1956.

Кирил Патриарх Български, Граф Игнатиев и българският църковен въпрос, С.,1958.

Кисов, С. И. Възпоменания и бележки от Сръбско-българската война 1885, С.,1900

Кисьов, С. Българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877–1878, С., 1902,

Колев, Т. Българските доброволци в Сръбско-турската война 1876. Исторически разкази, кн.1.Четата на П. Хитов, Казанлък, 1896.

Колевич, В. Бугарска варварства у Србији, Ниш, 1885.

Кондаков, Н. П. Македонія, археологическое путешествіе. Спб, 1909.

Косев, Д. Към историята на революционното движение в България през 1867–1871 година. С., 1958.

Косев, Д. Русия, Франция и българското освободително движение (1860–1869), С., 1978.

Косев, К. Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856–1878 година, С., 1978.

Костич, К. История Пирота, Пирот, 1973.

Костић, К. Н. Трговински центри и друмови по Српској у средним и новом веку, Београд, 1900.

Кузманов, П. Войводата Цеко Петков, С., 1989.

Кусевич, М. Македония в своите жители само сърби няма, Чирпан, 1913.

Кънчов, В. Македония. Етнография и статистика, С., 1900.

Лалков, М. Балканското национално-освободително

движение през XIX век (1804–1878), С.,1982.

Лалков,М. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878–1903, С.,1993.

Леандър льо Ге. Дипломатически доклади от София 1875–1877, С., 1997.

Липранди. И. П. Восточнй вопрос и Болгарія, Москва, 1868.

Липранди,И. П. Болгарія, Москва, 1877.

Маджуров, Н. Кукуш и българският църковен въпрос. – 100 години от учредяването на Българската екзархия, С., 1971.

Макушев, В. Задунайскіе и адриатическіе славяне, Спб,1867.

Мантран, Р. История на Османската империя, С.,1999.

Маринов, Д. Политически движения и въстания в Западна България. – СбНУ, II, С., 1890, с. 60–114.

Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879, С.,1989.

Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война, С., 1976.

Материали за историята на учебното дело в България, том I-II, С., 1904–1905.

Мах, Р. фон. Из българските бурни времена. Спомени от 1879–1918, С.,1929.

Милюков, П. Сербо-болгарскія отношенія по македонскому въпросу. – Сборник Русское Богатство, Спб. 1900.

Минчев, Д. Участие на населението от Македония в българската армия през Първата световна война 1914–1918, С.,1994.

Митев, Й. История на Априлското въстание 1876, т. I – III, С., 1986.

Митев, Й. Отношението на Великите сили към Съединението на България през 1885 г. – Исторически преглед, 1954, 4, с. 57–80.

Митев, Й. Съединението 1885, Пловдив, 1985.

Митов, Й. Българското опълчение в Освободителната война, С., 1955.

Михиева, Р. Българските преселници на служба в Русия през 30-те и 40-те години на XVIII век. – Векове, 1979, с.74–75.

Мутафчиев, П. История на българския народ. т. 1–2, С., 1943.

Мутафчиева, В. Кърджалийско време, С., 1977.

Мутафчиева, В. Книга за Софроний, С., 1978.

Мутафчиева, В. Съединението прави силата, С.,1989.

Начов, П. Цариград като културен център на българите до 1877, С., 1925.

Николов, Б. Царибродски културно-просветен летопис, С., 1994.

Николов,Б. Хронология на по-важни събития в Димитровградско 1433–1951, Ниш, 1963.

Николов, Б. Димитровградска хроника, Ниш,1968.

Николић, Р. Т. Трговачки центри и путеви по српској земли у средњем веку и у турско доба, Београд, 1899.

Ников, П. Възраждане на българския народ, С.,1971.

Нушич, Б. Косово, ч. I – II. Нови Сад, 1902.

Освобождението на България от турско иго. Документи в три тома, том I–III, С., 1961–1967.

Павлов, Т. Българите в Морава и Тимошко, С.,1993.

Павлов, Т. Подвизите на хайдут Велко и съдбата на българите в Моравско, С., 1931.

Павлов, Т. Сърбизмът и българщината на Балканите, С., 1933.

Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания 1876–1878, С., 1981.

Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите. 1879–1894, С., 1972.

Паскалева, В. Българката през възраждането, С.,1984.

Паскалева, В. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII и първата половина на XIX век, С.,1986.

П. Г. Х. Гургулят, Брезник, Трън и Пирот в Сръбско-българската война 1885, Шумен, 1889

Пенев, Б. Сръбският шовинизъм, С., 1916.

Перович, М. Лесковац – търговачки и индуситски град, Лесковац, 1954.

Петров, А. Вторая турецкая война в царствование императрица

Екатерина II, 1787–1791, т. 1–2, Санкт Петербург, 1880.

Петрович, П. Ниш у античко доба, Ниш, 1976.

Пешев, П. Исторически събития и деятели, С., 1993.

Плетньов, Г. Българското човеколюбиво настоятелство в Букурещ и Сръбско-турската война 1876. – ВИС, кн.5, с. 33–34.

Попов, Н. Россія и Сербія, част II, Москва, 1869.

Раденкович, Др. Пирот на Берлинском конгресу. – Пиротски сборник, 8–9, Пирот, 1977.

Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането XVIII – първата половина на XIX век, С., 1986.

Ристић, Ј. Дипломатическа историја Србије (1875–1878), Београд, 1898.

Ристић, Ј. Сполашни одношаји Србије новијега времена, кн. II. 1868–1872, Београд, 1901.

Романски, Ст. Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г. – СбНУ, С., 1912, с. 3–195.

Сбирка от документи за уредбата и правдините на Българската екзархия, Цариград, 1909.

Силянов, Хр. Сръбско-българският спор и Русия, С., 1915.

Славейков, Р. Български дейци в Сръбската завера 1804–1814. – Пер. списание на БКД, 1884, 12, с. 74–79; 1885, 13, с. 100–121; 14, с. 272–285; 15, с. 3 89–400.

Сръбско-българската война 1885, С., 1985.

Станев, Н. Най-нова история на България. 1878–1918, кн.I, С., 1924.

Станојевић, Историја српскога народа, Београд, 1910.

Стателова, Е. и А. Пантев, Съединението на Княжество България и източна Румелия 1885 година, С., 1995.

Сто години Царибродска Димитровска гимназия, Ниш, 1991

Стоянов, Цв. Федеративната идея в българо-сръбските отношения през XIX век, С., 1919.

Стоянович, В. Миграције Пирочанаца за време Првог српског устанка у Србију 1804–1813. – Пиротски зборник, 1. 1968.

Сьбев, Т. Учредяване на диоцез на Българската екзархия до 1878, С., 1973.

Тодоров, Н. Освободителните движения на Балканите и ролята на българите в тях. – В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане, С., 1974, с. 117–139.

Тодоров, Х. Балканският град, С., 1973.

Тодорова, М. Българските доброволци в Кримската война 1853–1856. – Известия на БИД, 37, С., 1985, с. 391–440.

Тодорова, М. Участие на български доброволци в Кримската война (1853–1856). – ИДА, 51, С., 1986, с. 249–268.

Уошбърн, Дж. Петдесет години в Цариград. Спомени за Робърт колеж, С., 1980.

Филчев, Ив. Военно-исторически очерк на Българо-сръбската война през 1885, С., 1888.

Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в., С.,1975.

Френски пътеписи за Балканите XIX в., С., 1981.

Хаджиниколова, Ел. За българското участие в Сръбско-турската война 1876. – ВИС, 1988, кн. 5, с. 83–98.

Христов, С. Пиротският окръг и неговото население. – СбНУ, С., XI, 1894, с. 259–325.

Христо, Х. Освобождението на България и политиката на западните държави 1877–1878. С., 1968.

Чилингиров, С. Поморавия по сръбски свидетелства. Исторически издирвания, С., 1917.

Цветкова, Б. Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието през 1841 г. – ИДА, 13, С., 1967, с. 270–285.

Цветкова, Б. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. – ИДА, 14, С., 1968, с. 221–235.

Цветкова, Б. Паметна битка на народите, Варна,1969.

Цонев, Б. Произход, име и език на моравците, С., 1918.

Църношанов, К. Добрите сръбско-български взаимоотношения в миналото, С., 1947.

Шарова, Кр. Болгарское освободительное движение и другие южнославянские народи в 1870–1872. – Etudes historiques, 1968/ 4, p. 83–108.

Шарова, Кр. Интернационалистични традиции в освободителните борби на южните славяни. – Из взаимоотношенията на балканските народи, С.,1966, с. 70–81.

Шишманов, Ив. Д. Едно писмо на Стефан Веркович за сръбските претенции върху Македония. – Свободно мнение, II, 51, с. 707–711.

Blanqui, M. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841, Paris, 1843.

Boue, A. Recueil d'itinèraires dans la Turquie d'Europe. Vienne, 1854.

Boue, A. La Turquie d'Europe, Paris, 1840.

Cousinery, E. M. Voyage dans la Macèdoine, contenant des recherches sur l'histoire, la gèographie et les antiquites de ce pays, Paris, 1831.

Dernschwam, H. Orientalische Reise 1553–1555. – Globus, Band LII, Braunschweig, 1887.

Driesch, G., C. Nistorische Nachricht von der Rom. Kayserl. Gross Botschaft nach Constantinopel, Nurnberg, 1723.

Fresne-cnaye, Ph. Le voyage du Levant, Paris, 1897

Gladstone,W. E. Bulgarian Horrors and the Question of the East. London, 1876.

Gladstone,W. E. Lessons in massacre an exposition of the conduet of the Porte in and avout Bulgaria since May 1876. London, 1877.

Grisebach, A. Reise durch Rumelien ubnd nach Brusa im Jahre 1839, Gottingen,1841.

Hahn, J. G. Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften untrnommen im Jahre 1863. Wien, 1869.

Hahn, J. Reise von Belgrad nach Salonik. Besonders Abdruck von dem XI.

Bande der Denkschriften der philosophisch-Historischen Glasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1861.

Hammer, J. Geschichte des Osmanischen Reiches, 10 voll. Budapest, 1827–1835.

Inaldcik, H. The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600, London, 1973.

Jasic, N. Stari niski romi, Nis, 2001.

Jirecek. C. Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel, Prag, 1877.

Jirecek, K. Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876.

Kanitz, F. Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868, Leipzig, 1868.

Kanitz, F. Donau-Bulgarien und der Balkan, Lepzig, 1882.

Kienepr, X. Ethografische Ubersicht des europaischen Orients, Berlin, 1876.

Mackenzie, G. M. and A. P. Irby, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe, London, 1877.

Lejean, G. Ethnographic dc la Turquie d'Europe, Gotha, 1861.

Mach, R. v. Der Machtbereich des bulgarischen Exarchats in der Turkei, Lepzig, 1906.

Miklosich, Fr. Monumenta Serbica, Viennae, 1858.

Pitcher, D.E. An Historical Geography of the Ottoman Empire, Leyde, 1972.

Huhn, A. Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationalheit. Politisch-militarische Geschichtc der bulgarisch-rumelischen Ereignisse im Jahre 1885, Leipzig, 1886.

Safarik, P. J. Slavansky narodipis. Praha, 1842.

Sax, C. Geogracpisch-ethographische Skizze von Bulgarien, Wien, 1869.

Tomaschek, W. Zur Kunde der Hamus-Halbinzel, Wien, 1882.

Tozer,H. F. Researches in the Highlands of Turkey. Vol. I, London, 1869.

Tuna, A. Serbien, Hannower,1894.

Ubicini, A. et P. de Courteille. Etat present dc l'Empire Ottoman, Paris, 1876.

Zinkeisen, J. W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, 7 vol. Nambourg 1845–1863, Darmstadt, 1963.

Нишавските българи

Технически редактор: *Стефка Русинова*
Коректор: *Стоянка Ленкова*
Предпечат: *Васил Гроздев*

Първо издание. Българска
Формат 130/200. Печ. коли 21
Цена 7 лв.

ISBN 954–8353–79–2

ПОРЕДИЦА "ПАМЕТ"